

ЭМИР ЭЛИШЕР

ЭМИР ЭЛИШЕР

ШУЪРАТ СИРОЖИДИНОВ

Авторы:
Шайхонуровлар

ШУҲРАТ СИРОЖИДИНОВ

ӘМІР ӘЛІШЕР

(844-906/1441-1501)

ӘМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІ

**АУДАРМАШЫ
ШАХЛО НАРАЛИЕВА**

ШЫМКЕНТ

—

**ББК 83.3
(5Узб) С41**

Сирожиддинов Шуһрат

Әмір Әлішер. Өмірі мен қызметі.

Ш.Сирожиддинов. – Шымкент, «Жебе» баспасы, 2025. -169 бет.

ISBN 978-601-7705-12-1

Бұл кітап (монография) Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университеттің Ғылыми кеңесінде мақұлданып, (25.01.2025 жылдың №8 хаттама) баспаға ұсынылған.

АУДАРМАШЫ

және басылым үшін жауапты:

PhD доктор ШАХЛО НАРАЛИЕВА

(Жұмабек Тәшенев атындағы университет)

Жауапты редактор: ф.ғ.к. **Лаззат АБЕНОВА**

(Жұмабек Тәшенев атындағы университет)

Тәуелсіздік жылдарында Әлішер Науаидың толық өмірбаянын қалпына келтіру қажеттілігіне байланысты ұлы ақын және ойшыл, мемлекет қайраткерінің өмірі мен қызметіне қатысты алғашқы қолжазба дереккөздер қайта қаралды. Олардың салыстырмалы-типологиялық және текстологиялық талдаулары арқылы ХХ ғасырға дейін жасалған дереккөздерден алынған ақпараттың алғашқы ақпараттан айырмашылығының дәрежесі анықталды. Әлішер Науаи өмірі мен шығармашылығының кейбір белгісіз тұстары нақтыланды. Осы үдерісте бірқатар тың деректер алынып, ақын өмірінің қыр-сырын толық елестетуге мүмкіндік туды. Бұл кітапта автордың осы бағыттағы ұзақ жылғы ізденістері мен зерттеулерінің нәтижелері қысқа және хронологиялық тәртіпте берілген.

Бұл еңбек жоғары оқу орындарының өзбек тілі мен әдебиеті факультеттерінің профессор-оқытушылары мен білім алушылары, зерттеушілеріне арналған.

Әлішер Науаи – Шығыс Ренессансының ірі өкілі ретінде әлемдік өркениет тарихында, әсіресе, түркі тілдес халықтардың мәдени-рухани өмірінің дамуында ерекше орын алатын жарқын тұлға.

Оның әдеби мұрасы өте ауқымды және көп қырлы. Шығыс әдебиетінің дерлік барлық жанрында жалпы саны жүз мыңнан астам өлең жолдары бар шығармалар жазған мұндай ақын әлем әдебиетінде аз десек, артық айтқандық емес. Ойшыл шығармашылығының негізгі лейтмотиві – адамды жан-жақты жетілген, кемел, толерантты етіп көру, туған жердің тыныш, берекелі болуы, ел-жұрттың тыныштығы мен амандығын, гүлденуін қамтамасыз ету, түрлі халықтарды өзара достық пен келісімге шақыру, ынтымақ пен игі мақсаттар жолында ынтымақтастыру. Бұл ой-пікірлер, әсіресе, Науаидың «Хамсасына» енген дастандар топтамасындағы көркемдік-философиялық әсерлі, қайталанбас поэтикалық тұрғыда өрнектелуімен әлем әдебиетінің сирек ескерткіштерінің біріне айналды. Оның жазған ғазалдары мен қасида-одалары, ғылыми-дидактикалық еңбектері ғасырлар өтсе де маңызын жойған емес. 4 диуаннан тұратын «Хазойин ул-маони» жинағын парсы диуандары мен қасида-одаларынан, діни-танымдық өлеңдерінен, тарихи маңызға ие болған жадынаме - «һолотлары» оның теңдесі жоқ сөз шебері, ұлы философ, ғалым екенін дәлелі ретінде бүкіл әлем мойындаған. Оның шығармаларында адамның рухани-адамгершілік кемелдену идеясы жетекші орын алды. Адамгершілік, төзімділік, ізгілік Науаи философиясының негізін құрайды.

Әлішер Науаидың түркі тілінің мәртебесін көтеру жолындағы күресі «Муһокамат ул-лұғатайн» еңбегінде көрініс тапты. Шындығында, Әлішер Науаи – тіліміздің мол мүмкіндіктерін көрсетіп, оның араб, парсы тілдерінен еш кем түспейтін көркем тіл екенін дәлелдеген ұлы тіл білімі ғалымы. Ол кезде парсы тілі поэзия тілі, араб тілі ғылыми тіл болып саналды. Ресми хат алмасу екі тілдің араласуынан тұрды. Түркі тілін қарапайым халық тілі ретінде қарастыру басымдылық болды. Тимуридтер дәуірінде түркі

халықтарының даңқты тарихын, тілі мен құндылықтарын қалпына келтіру өте қиын болатын, себебі түркі халықтарының көп мың жылдық мемлекеттілік тарихы мен бай рухани және әдеби мұрасы моңғол шапқыншылығымен жойылды. Тіпті Темур сарайында да түркі тілін мемлекеттік тіл деңгейіне жеткізу жұмысы аяқталмай қалған еді. Осындай жағдайда Әлішер Науаи өзбек тілінің мәртебесін қалпына келтіруді өз алдына мақсат етіп қойды.

Науаидың әдебиеттанушы ғалым ретіндегі зерттеулері түркі және парсы әдебиетінің дамуында аса маңызды болды. Ол «Мезон ул-авзон» еңбегінде аруз жүйесін реттеп, XV ғасырға дейін ұмыт бола жаздаған мұамма, қасида-одаға ұқсас Шығыс поэзиясының жанрларын қалпына келтіруге ерекше көңіл бөлді.

Әлішер Науаи тек ақын ғана емес, ол – тимуридтер мемлекетінің тарихында ерекше құрметпен еске алынатын атақты мемлекет қайраткері. Науаи – бүкіл саналы ғұмырын түркі халықтардың беделін, ұлттық намысын, ұлттық болмысын қалпына келтіруге жұмсаған ұлы патриот. Науаидың арқасында әлем халықтары түркі мәдениеті мен руханиятына ерекше құрмет көрсете бастады. Һазірет Науаи бүкіл ғұмырын халқымыздың ғылымы мен өнерін, елді дамытуға, халық пен ұлттың тату-тәтті өмір сүруіне, мемлекеттік билікті нығайтуға арнады. Сұлтан Хұсайын Байқара Әлішер Науаидың еңбегін бағалап, ол «ел сүйеніші, мемлекеттің тірегі» деп бекер айтпаған. Науаидың толеранттылық, әділеттілік, даналық, саясаткерлік, азаматтарға қамқорлық қасиеттері Сұлтанға мемлекетті әділ басқаруға көмектесті. Сондықтан да Сұлтан Науаиды дос ретінде өте мақтан тұтып, жоғары бағалаған. Ешбір жағдайда оны қасынан алыстатпауға тырысты. Олардың бірге болуы мемлекетті нығайтуға, әділеттілікті орнатуға, тілді, мәдениетті, өнерді, ғылымды барлық салада дамытуға, мемлекеттің қорғаныс күдіреті мен халықаралық беделін арттыруға қызмет етті. Һазірет Науаи өмірінің мәнін жасампаздық, шығармашылықпен айналысу деп есептесе де, мемлекет пен халықтың мүддесін ойлап, Сұлтанның қасында болып, маңызды мемлекеттік істерді атқарды. Науаи Әмір Кабир – бас уәзір (премьер-министр) ретінде ұзақ жылдар бойы

мемлекеттік басқарудағы маңызды және нәзік буындарда: сот, ішкі істер, салық жүйесі, сыртқы дипломатиялық қарым-қатынастар, ішкі даулар, шекара проблемалары, қоғамдық жиындар мен іс-шараларда мемлекет пен халықтың мүдделерін үйлестірді және қорғады. Һазірет Науаи мемлекеттік қызметті мансап пен бедел үшін емес, ұлт құндылықтарын қалпына келтіру және бүкіл әлемге таныту сияқты ұлы міндетті орындаудың мүмкіндігі мен құралы деп санады.

Бұл кітапта Әлішер Науаидың өмірбаяны алғашқы дереккөздерде келтірілген мәліметтер негізінде қарастырылды. Автордың осы тақырыпқа қатысты бұрын жарияланған зерттеулерінде XV ғасырдың II жартысы – XVI ғасырдың басынан XX ғасырға дейін жасалған қолжазба дереккөздерден Әлішер Науаи туралы жаңа деректер мен мағлұматтар ғылыми үдеріске енгізіліп, науаитануға белгілі мәліметтердің түпнұсқа жай-күйі зерттеліп, оларға салыстырмалы типологиялық және текстологиялық талдау жүргізе отырып, XX ғасырға дейінгі кезеңдегі деректердің бастапқы деректерден алшақтық дәрежесі анықталды¹.

Науаи дәуіріндегі дереккөздеріндегі деректерді салыстырмалы типологиялық-текстологиялық зерттеу бір жағынан, кейінгі кезең деректерінің бастапқы дереккөздердегі деректермен сәйкестігінің немесе, керісінше, құрастырылған мәтіндік аспектілерін ашқан болса, екінші жағынан, Науаи өмірі мен қызметін баяндау деңгейі авторлардың әдіснамалық ерекшеліктерін көрсетіп береді. Дәл сол үрдісте алғашқы деректерді XVI-XIX ғасырларда жасалған қосалқы дереккөздердің деректерімен типологиялық-текстологиялық салыстыру олардың біздің ғасырға дейін өзгеру себептері мен жолдарын нақтылауға мүмкіндік берді. Науаи өмірі мен қызметінің қай қырлары кейінгі кезеңде табылған дереккөздер авторларын көбірек қызықтырғанын және бұл өз кезегінде олардың Науаи тұлғасы туралы жеке және субъективті көзқарастарының мәнін ашты.

Бұл кітапта автордың бұрын жарияланған еңбектеріне белгілі бір себептермен енгізілмей қалған, сонымен қатар нақтылау жағынан

¹Қараңыз: Сирожиддинов 2011.

қосымша зерттеуді қажет ететін тың деректер қосылып, ықшамдап берілген.

**БІРІНШІ БӨЛІМ. ӘЛІШЕРДІҢ ЖАСТЫҚ ДӘУІРІ
(1441-1469)**

Науаидың ата-бабалары туралы

Әлішер Науаи һижраның 844 жылы рамазан айының 17-сінде (м.1441 жылы 9 ақпанда) Әмір Темірдің ұлы Шахрух Мырзаның билігі кезінде Ғиратта дүниеге келген². Оның ата-бабалары Әмір Темірдің данышпан кеңесшілерінің қатарында болған, ханзада Омаршайх Мырзаның тәлімгері болған. Атап айтқанда, тарихшы Абдураззоқ Самарқанди «Матлай саъдайн ва мажмаи бахрейн» атты еңбегінде осылай жазады: «... ол Әмір Әлішер, ежелден оның асыл аталары мен ата-бабалары жоғары әмірлердің қатарында болған. Омаршайх Мырза ибн Әмір Темір кезінде олардың өмірінің тақтайшасына бір анадан сүт ему (күкалдошлик) бақыты мұқиятпен жазып қойылған³. Бұл еңбек һижраның 872 (м.1467-1468)-874 (1469-1470) жылдары аралығында аяқталып, һижраның 875 (м.1470 ж.) жылы автор оны қайтадан жалғастырып, сол жылғы сафар айында (1470 ж. тамыз) болған оқиғаларды да қосады⁴. Еңбектің науаитану зерттеулері үшін екі маңызды аспектісі бар. Біріншіден, ол Әлішер Науаи есімін тарихта алғаш рет жазып қалдырған дерек көзі болып есептелінеді. Сондықтан ондағы бейнеленген Науаи өмірі туралы мәліметтердің тарихи дерек ретінде маңызы зор. Мәліметтер қысқаша ақпарат түрінде берілсе де, ұлы ойшыл өмірін зерттеуде өте маңызды. Екіншіден, еңбек Науаидың жетекшілігімен аяқталған. Демек, Науаи өзі туралы жазбаларды көрген. Ақпараттың тым қысқаша баяндалуына қарағанда Науаидың өзі осыны мақұл тапқан болуы мүмкін деп қарастырса болады. Тексерулер нәтижесінде Әлішер Науаи кезінде жасалған әр түрлі жанрға жататын шығармалардың ешқайсысында ұлы әмірдің ата-бабалары туралы жеткілікті мәлімет берілмегеніне көз жеткіздік. Давлатшах Самарқанди өз тәзкирасында Науаидың әкесі туралы өте қысқаша тоқталады. «Науаидың әкесі

² Хондамир жазған «Равзат ус-сафо» шығармасының соңғы томының соңында Әлішер Науаидың Ғиратта дүниеге келгені айтылады. Қосымша ақпаратты қараңыз: Сирожиддинов Ш. XV-XVI ғасырлардағы тарихи және естелік шығармалардағы Әлішер Науаи өмірі мен шығармашылығын түсіндіру. – Самарқанд: Зарафшан, 1997, 21-бет.

³ Матлай саъдайн (1), 331а. Парсы тілінен авторлық аударма. Кітаптағы барлық аудармалар авторға тиесілі. Аудармашының аты басқа біреуге қолданылса көрсетіледі.

⁴ Сол қолжазба, 331а.

Әбілқасым Бабырдың сенімді адамы Шығатай ұлысының төрелерінің бірі болғанын» айтумен шектеледі. Сонымен бірге ол Науаидың әкесі әскери адам болғанын атап өтеді⁵.

Науаидың көзі тірісінде және оның қамқорлығымен жасалған шығармалардың барлығында Науаидың ата-бабалары туралы қосымша мәліметтердің жоқтығы таң қалдырады. Ол тіпті Науаидың тапсырмасымен жазылған «Равзат ус-сафо» мен «Хуласат ул-ахбар» атты тарихи еңбектерде де кездеспейді. Бұл, өз кезегінде, Әмір Әлішердің өз замандастарына ата-бабалары туралы жазуына рұқсат бермеген деген ойға жетелейді. Әлішер Науаидың өзі де ата-бабалары туралы мәлімет қалдырмаған. Әрине, бірнеше жалпы мәліметтерді қоспағанда. «Бадоеъ ул-бидоя» кітабының алғы сөзінде «Менің әкем жақтан жеті атам тимуридтер әулетіне қызмет еткен, ал бұл ұлы әулетке жақын болу табиғи мұра, яғни мен тимуридтер отбасының (Хұсайын Байқара отбасысының) сенімді, қымбатты мүшесі (ежелгі құлы), осы отбасы тумасымын, әулеттің мүшесі, яғни осы ханзаданың (Хұсайын Байқараның) ұрпағы (ішкісі, отбасы мүшесі), бұл ұрпақтың (әулеттің) мүшесі (үйінде туған құлы)» деп ол өзі және ата-бабаларының тимуридтер әулетіне туысқандық дәрежесінде жақын болғандығын атап айтқан⁶. Сондай-ақ, «Уақфия» еңбегінде «менің ата-бабам ол Һазіреттің (Сұлтан Хұсайын Байқаранинг-Ш.С.) ата-бабаларына қызмет етіп, олардың әрқайсысы патшалықтың жауһарына айналған, қадір-қасиеті мен мәртебесі биік, ерлікте арыстандай болғаны үшін үлкен дәрежелер мен жоғары лауазымдарға ие болған,⁷ деп өзінің шежіресін көрсеткен. Ал әкесі туралы тақырып талап ететін жерде аз-кем әңгіме қозғауға мәжбүр болған жерлер де бар. Мысалы, «Мәжілісте» Мир Шахи есімді ақын денесін Астрабадтан туған жері Сабзаворға әкелгенде, оның әкесі мұнда үкімет істерін басқарғанын айтады⁸. Оның қанша уақыт әкім болғаны және Сабзаворда өмір сүргені туралы басқа мәлімет бермеген. Бірақ неге екені белгісіз, ол ешбір шығармасында ата-анасының атын

⁵ Давлатшоҳ Самарқандий, 370.

⁶ Бадоеъ ул-бидоя, 17.

⁷ Вақфия, 166.

⁸ Мажолис, 27.

атамайды. «Мажолис ун-нафаис» тәжірибесінде тек нағашылары Мир Саид Кабули мен Мұхаммед Әлі Ғариби және оның інісі Дәрвишәлі туралы аз ғана сөз қозғалып, оның өзінде тәжіриба талабы тұрғысынан өте қысқаша берілген⁹.

Айта кетерлігі, Әмір Әлішердің ата-бабалары туралы деректер ақын қайтыс болғаннан кейін жазылған шығармаларда ғана кездеседі. Мысалы, Науаи дәуірінің деректерінде Әмір Әлішердің ата-бабаларының жоғары әмірлер қатарында екендігі бірауыздан айтылғанымен, Мырза Хайдар Дулатидың һижраның 951 жылы (м.1544-1545 жж.) жазған «Тарихи Рашиди» атты еңбегінде оның шығу тегі туралы әртүрлі мәліметтер келтірілген. Атап айтқанда, «Науаи ақиқатында ұйғыр бахшыларынан болған» делінген¹⁰. Бұл мәлімет науаитануда Әлішердің ұлты ұйғыр деген пікірді де тудыруға себеп болған.

А.Семенов Науаи мен Хұсайын Байқараның қарым-қатынасы туралы мақаласында ол «бахшы-диуан, сарай қызметкерлері», деген құрғақ түсіндірумен шектелген болса, Т.Сұлтанов өз зерттеулерінде Әбілғазиз Баһадырдың сипаттамасы мен В.В.Бартольдтың қорытындысына сүйене отырып, бахшы-хатшылардың орны мен міндеттері туралы әлдеқайда нақты түсініктеме береді: «...Ұйғыр халқының арасында сауатты адамдар көп болды. Олар жазу мен сызуды жақсы меңгерген, диуан есеп-қисаптарын да жетік меңгерген. Шыңғысхан әулеті кезінде Мовароуннахр, Хурасан және Ирандағы диуан (жинақ) мен сарай қызметкерлерінің барлығы ұйғырлар болған. Ұйғыр жазуымен құжаттарды толтыратын Түркістан хандарының хатшылары мен шенеуніктеріне қатысты асыл мағынасы буддалық діни қызметкерлерді білдіретін «бакши» (санскриттен «бхикшу») термині қолданылған. В.В.Бартольдтың пікірінше, «бұл кітаптар шағатай хандарының сарайындағы мұсылман мәдениетінің өкілдеріне қарағанда таққа жақынырақ болды және тарихи оқиғаларды атап өту толығымен олардың қолында болды»¹¹. Тарихшы-ғалым Шыңғысхан кезінде бұтқа табынушы ұйғырлар діни

⁹Мажолис, 66-120.

¹⁰Тарихи Рашидий,121^б.

¹¹ Памятники...,104-105.

жағынан моңғолдарға, тіл жағынан Орталық Азия халықтарына жақын болғандықтан моңғол хандары оларды жақсы пайдаланған, табиғатында ұйғырлар мұсылмандарға қарағанда моңғолдарға жақынырақ саналған деген тұжырым жасайды. Моңғол шапқыншылығының алғашқы күндері де солай болған шығар. Жаһангир Әмір Темір Қорағонның тарихы қамтылған «Зафарнамада» Шарафиддин Әли Йәзди жазу-сызу жұмыстарын жүргізетін адамдарды «бахши түркілері» деп атаған¹². Осыдан-ақ, Темір сарайындағы жазу-сызуларды негізінен жергілікті хатшылар жүргізгенін аңғаруға болады. Алайда, бахшы сөзін хатшы орнына қолдану моңғол хандарынан дәстүрге айналғандықтан, екі термин де бір-бірінің орнына қолданылған. Демек, Темір тұсында хатшыларды бахшы деп атау дәстүр болып есептелетін болса, Мырза Хайдар Науаиды «ұйғыр бахшыларынан» деп атағанда, оның ұлтын емес, шындығында оның арғы атасы сот хатшысының бірі болғанын меңзегені белгілі болады¹³. Айта кету керек, бұл деректер Мырза Хайдардың еңбегінен басқа XV-XVI ғасырлардың басында жасалған ешбір дереккөзде кездеспейді. Науаимен жеке таныс болған тарихшылар мен ғалымдар мұндай мәлімет бермегендіктен, Мырза Хайдардың мәліметтеріне сақтықпен қарау керек. Екіншіден, Мырза Хайдар Науаи қайтыс болғанға дейін, яғни һижраның 905 жылы /м.1499-1500 жж. Ташкентте дүниеге келген. Ол өмірінің көп бөлігін Қашқарда, соңында Үндістанда өткізді. Оның ұлы ақынды жеке білетін адамдардан Науаи туралы мәлімет алуға мүмкіндігі болмады. Тіпті өмірінің ақырын бабуридтердің сарайында өткізген Хондамир да Мырза Хайдар Үндіге келгенге дейін шамамен жеті жыл бұрын қайтыс болған еді. Сондықтан, Мырза Хайдардың сөз болып отырған мәселе бойынша өз ақпаратын қайталап тексеруге мүмкіндігі болмады. Үшіншіден, автор тарихи шығарма жасау барысында кейде жазба дереккөздерге емес, адамдардың ұзын-сонар пікірлеріне сүйеніп, дерек ретінде жазып алғаны ғылымға белгілі. Тарихшы ғалым Т.Сұлтанов XV-XIX ғасырларда жасалған тарихи еңбектердің

¹² Зафарнома, 99^б.

¹³ Семенов 1960, 238; Subtenly (2),800.

мазмұнына арналған зерттеулерінде Мырза Хайдардың да көп жерде осы жолды ұстанғанын айтады¹⁴.

Науаидың өзі оның ата-бабаларының тимуридтер тұсында «жоғары мәртебеге, құрметке және қызметке ие адамдар» болғанын айтқан, бірінші кезекте оның өзіне сену керек. Мырза Хайдардың тұжырымына ұқсас қорытынды кейінгі ғасырларда жасалған кейбір дереккөздерде кездеседі. Мысалы, «Бахр ул-асрар фи манокіб әл-ахйор» (XVII ғ., Балх), «Том-ут-тауарих» (1598ж. Бұхара), Фахмидің «Газкират уш-шуаро» (XIX ғ., Самарқан), Садр Зияның тәзкирасында (XX ғ., Бұхара) да «Әмір Әлішердің ата-бабалары ұйғыр бахшыларынан» деген қысқаша жазба да бар¹⁵. Назар аударсаңыз, дәл осындай ақпарат Орталық Азияда жасалған дереккөздерде ғана кездеседі. Бір қызығы, «Тарихи Рашиди» еңбегін терең зерттеген тарихшы Т.Сұлтановтың да оның көшірмелері Орталық Азия мен Шығыс Түркістаннан тыс жерлерге, әсіресе Таяу Шығысқа таралмағанына тоқталған. Әмір Әлішердің «бахшылардан» болған екендігі туралы кейінгі кезеңдері табылған мәліметтер Мырза Хайдардың еңбегінен алынған деуге болады.

Хондамирдің «Хабиб ус-сияр» атты тарихи еңбегінде (1524 жылы аяқталған) Науаидың әкесінің аты алғаш рет аталады. Бұл жерде ханзада Мырза Сұлтан Ибрахим б. Аладдаула б. Бойсунгур б. Шахрух Мырза Самарқан билеушісі Әбу Саид Мырзаға елшілерін жібергенде, оларға еріп жүру Әмір Әлішердің әкесі Ғиясиддин Кішкенеге жүктелген¹⁶. Мырза Хайдар Дулат та «Тарихи Рашиди» атты еңбегінде әкесінің атын Әмір Кішкене ретінде атап өтеді¹⁷.

Науаи өмірден озғаннан кейін 1521-1522 жылдары жазылған Фахрий Хиратидің «Латоифнамасында» былайша келтіріледі: «Мирдің өмірбаянынан хабардар жасы ұлы тарихшылар және әлемге танымал тұлғалар өз еңбектерінде Мирге әмірлік мансабы мұра екенін келтіреді. Әкесі Әмір Ғиясиддин Кішкене Сұлтан Әбу Саидтың қызметінде болған (айталық, бұл Әбу Саид Мырзаның

¹⁴ Памятники...,192.

¹⁵ Бахр ул-асрор,160^а; Тазкираи Фахмий, 36^а; Садр Зиё, Баёз. 20^а ; “Том ут-таворих”тағы мәліметтер А.Хайтметовтың мақаласынан алынды. Қараңыз: Ғайитметов 1974 (2),184.

¹⁶ Хабиб ус-сияр, 570^а.

¹⁷ Тарихи Рашидий,121^б.

Хурасан тағына отырған 1457 жылдан кейінгі кезең туралы сөз барады – Ш.С.). Мансабтық қызметі болмаса да, үлкен құрметке ие болды. Оның анасы жағынан атасы Әмір шейх Әбу Саид Чанг Мырза Байқараның әулетінде әмір ул-умаро (әмірлердің әмірі) болған. Мир он жасынан бастап Бабыр Мырзаның қызметінде болды және (сұлтан) оны өз баласындай санады. Мир сол кездегі сұлтанмен (Хұсайын Байқара) мектепте дос, сыныптас, сұхбаттас болған. Бастарына бақыт құсы қонғанда, олар бірін-бірі ұмытпау туралы келісім жасаған»¹⁸. Тәзкираның алғы сөзіндегі тұспалға қарағанда, ол бұл мәлімет үшін біреуге сүйенген. Мүмкін Фахри бізге жетпеген қандай да бір дереккөзге негізделген. Бұл бізге қараңғы. Солай бола тұрса да, Науайдің не себептен анасы жағынан атасының атын атап, әке жағын елемегені таң қалдырады. Бұл Хондамир шығармаларындағы ақпарат рухымен де, сондай ақ Науайддың өзі айтқан «ата-атадан» деген мойындауымен де қисынды түрде байланысты емес. Әбу Саид Чангның ана жағынан деп көрсетілуі хатшылардың жазбаша қатесі болса керек. Мысалы, Е.Э.Бертельс былай деп жазады: «Әлішердің атасы Әбу Саид Чанг Қандағардағы Байқараның қысқа мерзімді үкіметі кезінде оның кеңсесінде (диуан) әмір болған»¹⁹. Қандағарда әмір болғанын Е.Бертельстің қайдан алғанын анықтау мүмкін болмады. Бірақ Е.Бертельстің Қандағар туралы жорамалының жаны бар. Егер біз Хұсайынның атасы Байқара Мұхаммедтің тарихына үңілсек, қызықты деректерге кезігеміз.

Мырза Байқара туралы

Мырза Байқарадан Әмір Темірдің екінші ұлы Умаршайх Мырза²⁰ және әндіжандық бір төре Хызыр Оғланның қызы Мулкат Ақодан дүниеге келген. Әмір Темір дүние салғанда ол 11-12 жаста, ағасы Ескендір 21 жаста еді²¹. Сонымен Байқараның туған жылын

¹⁸ Латоифнома, 133.

¹⁹ Бертельс 1965, 25.

²⁰ Әмір Темірдің төрт ұлы болды: Мұхаммед Жаһангир (1377-1378 ж.ж.), Умаршайх Мырза (1354-1394), Мираншах Мырза (1366-1408), Шахрух Мырза (1377-1447).

Омаршайх Әмір Темірдің Толин Око есімді екінші әйелінен туған.

²¹ Зафарнома, 491⁶

шамамен 1391-1392 жылдар деп белгілеуге болады. Бірақ оның ағасы Ескендір Мырзаның туған күні һижраның 786 жылы (м. 1384) деп анық айтылған. Умаршайх, негізінен, Әндіжанны мекендеп империяның солтүстік-шығыс аймақтарын басқарған. Өйткені Әмір Темір һижраның 773 (м.1371-1372) жылы Әндіжанны жаулап алғанда оны 17 жасар Умаршайхқа береді²². Тарихи деректерде Умаршайхтың Самарқанда тұрған кезінде үйленіп, бірінші әйелінен Пір Мұхаммед, Рустам есімді ұлдары болғаны жазылған. Һижраның 794 жылы (м.1392 ж.) Әмір Темір Иранға жорық жасайды. Умаршайх та онымен бірге жүреді. Темур һижраның 795 жылы (м.1392 ж.) музаффарилерді талқандап, Парсы елін (астанасы Исфахан қаласы) басып алды. Парсы елі ханзада Умаршайх Мирзаның қол астына өтеді²³. Содан бері тимуридтер қазіргі Ауғанстан мен Иран территорияларында берік орныққан. Умаршайх Ширазды өзінің астанасы етеді. Одан кейін Умаршайх жанұясы мен жас балаларын әкелу үшін адамдарын Әндіжанға жібереді²⁴. Әмір Темірдің Таяу Шығыстағы кезектегі 5 жылдық соғысы һижраның 794 (м. 1392) жылы басталғанын²⁵ ескерсек, Умаршайхтың отбасы қазіргі Өзбекстан жерінен Иран жеріне көшіп келген кезде Ескендір Мырза 9-10 жас шамасында, ал Байқара Мырза бала емізетін жаста болған, деп айтуға болады.

Шарафиддин Әли Йәзиддің жазуынша, Умаршайх Ширазда бір жыл тұрып, кейін Әмір Темір тарапынан Сирия жолындағы Диярбакирге көмектесуге шақырылған²⁶. Умаршайх тұңғыш ұлы Пірмұхаммедпен әкесінің қасына кетіп, билікті екінші әйелі Мулкат Ақодан туған ұлы Ескендір Мырзаға береді. Осы кезде һижраның 796 жылы (м. 1394 ж.) рабиул-әууәл айында Күрдістандағы Мұхтасри қамалының қабырғасы жанындағы мұнарадан атылған оқтан жасы 40-қа келген Умаршайх кенеттен қаза табады²⁷. Саһибқиранның жарлығы бойынша ол Шираздағы Аряти зиратына жерленіп, кейін оның денесі туған жері Шахрисабзға жеткізіледі. Йәзиддің айтуынша,

²² Натанзий, 114; 191-192.

²³ Зафарнома, 234^б; 239^б

²⁴ Натанзий, 199.

²⁵ Зафарнома, 224^б

²⁶ Зафарнома, 253^а

²⁷ Зафарнома, 253^б

оның әйелдері Севинч Құтлуғ, Мулкат Ақо және Беке Мулк Ақо және оның балалары, соның ішінде Ескендір Ширазда қалады²⁸.

Парсы елін басқару Умаршайхтың тұңғыш ұлы 24 жастағы Пірмұхаммедке жүктеледі²⁹. Ажам Ирақ (астанасы Исфахан) інісі Рустам Мырзаға берілді. Хамаданның билеушісі болып Мулкат Ақодан туған Ескендір тағайындалады. Әрине, сол жылдардағы тәртіп бойынша Мулкат Ақо Ескендірдің қамқорлығында кенже ұлы Байқарамен бірге тұрады. Осыдан кейін көп ұзамай Әмір Темір болашақта болуы мүмкін саяси бейберекетсіздіктің алдын алу үшін жесір әйел Мулкат Ақоға кіші ұлы Шахрух Мырзаны үйлендіруге шешім қабылдайды³⁰. Байқара Ескендірмен қалады, ал шешесі Ғиратқа қоныс аударады. Көп ұзамай 1395 жылы Мулкат Ақо ұл туып, оның есімі Сүйірғатмиш Мырза деп аталады.

... Әмір Темір қайтыс болғаннан кейін ханзадалардың тақ үшін күресі басталады. Әмір Темірдің ұлы Мираншах 1408 жылы Қара Қоюнлы түркімендерімен қақтығыста қайтыс болады. Әзірбайжан мен Ажам Ирақы жерлері түркімендерге өтеді. 1410 жылы Умаршайхтың үлкен ұлы Пірмұхаммед те қастандық салдарынан қайтыс болады. Шираз Ескендірдің қол астына өтеді. Ол інісі Байқарамен бірге Хамаданнан Ширазға көшіп өтеді. Көп ұзамай, Ескендір Әзірбайжан мен Ирақты қайтарып алады. Ескендір Мырза Парсы мен Ажам Ирақты дербес билей бастайды. 1412 жылы Шахрух Мырзаның бұйрығымен (мүмкін Мулкат Ақоның бастамасымен) Байқара Ажам Ирақ билеушісі болып тағайындалды. Оған Хамадан, Вуружу, Нахованд және Луристан жерлері беріледі. Фахри Ғиратидің Науаидың атасы Әбу Саид Байқара Мырзаның үйінде әмір ул-умаро лауазымында қызмет еткені туралы мәліметтері осы кезеңге қатысты болса керек³¹. Осы мәліметті қалдырған Сом Мырза Науаидың атасының есімін Әбу Саид Бек деп атайды³². Бұдан Әбу Саид бек Мырза Байқараға өте жақын адам болған деген қорытынды жасауға

²⁸Зафарнома, 254^б

²⁹Шу манба, 254^а

³⁰Матлаи саъдайн (2), 2-қисм, 104.

³¹Лагоифнома, 133.

³²Тухфаи Соми, 167^а

болады. Тіпті Әбу Саид Байқара Мырзаның жақын досы, бір анадан сүт емген жақыны да болуы мүмкін деп болжаймыз және осы тұрғыдан Байқара қай жерде жүрсе де онымен бірге болған.

1413 жылы Ескендір Шираздан Исфаханға көшіп, оны өзінің астанасы етті. Нижраның 817 (м. 1414ж.) жылы Ескендір Мырза Шахрухқа бағынбай, ашуға булыққан билеуші әскер жіберіп, Исфаханды қоршауға алды. Ескендір беріледі. Шахрух Ескендірді тұтқындап, Исфаханды Рустам Мырзаға, Ширазды немересі Ибраһим Сұлтанға тапсырады. Ескендір інісі Байқара Мырзаны Шахрухтың шешіміне қарсы тұруға шақырады. 1415 жылы Байқара Ибраһим Сұлтанды Шираздан қуып шығарады. Шахрух ашуланып Ширазға басып кіріп, Байқара Мырзаны ханзада Қайду Мырза басқаратын Қандағарға жер аудартып жібереді³³. Айта кету керек, бұл жерде жер аударудың мағынасын түрмеге қамау емес, тимурид ханзадасын шалғай жерлерде тұруға мәжбүрлеу арқылы жазалау деп түсіну керек. Байқара Қандағарды Қайду Мырзамен бірге биледі. Байқара 1415 жылдан 1417 жылға дейін Қандағарда екі жыл өмір сүрді. Онда бірте-бірте үлкен қақтығысқа айналған екі тимурид: Қайду Мырза мен Байқара Мырза арасындағы келіспеушілік салдарынан Шахрух Мырза нижраның 820 (м. 1417) жылы Байқара Мырзаны Қандағардан Самарқанға жер аударады³⁴. Байқара Мырзаның одан арғы тағдыры белгісіз және ешбір тарихи деректе жазылмаған. Бұл жерде Науаидың атасы Қандағардағы Байқара әмірі болған деген Е.Бертельстің болжамын растай аламыз. Ол Қандағарға Байқараның ең жақын адамы, адал қызметшісі ретінде де келген болуы мүмкін.

Мир Әлішер пікірінше Шахрух тұсында бас көтергені үшін ауыр жазаға тартылып, жалғызсыздықта айыпталған Байқараны тарихи шығармаларда ақтап, сонымен бірге оның жақын серігі болған өз атасын мақтан ету мүмкін емес еді. Тимуридтер тарихына көлеңке түсірмеуді жақтайтын Мир Әлішердің Байқара әулеті мен

³³ Матлаи саъдайн, 298.

³⁴ Матлаи саъдайн, 327.

оның ата-бабаларының атын атамауының себебін осымен түсіндіруге болады.

Хұсайын мен Әлішердің ата-бабалары туралы

Мырза Байқараның екі ұлы болды: Ғиясиддин Мансұр және Мұхаммед. Байқара Мырза әулетінің Қандағардан кейінгі өмірі дереккөздерде жазылмаған. Сондықтан олардың қайда өмір сүргенін, Байқара Қандағардан босатылған 1417 жылдан Хұсайын туған 1438 жылға дейінгі Әлішердің отбасымен бірге өмір сүргені туралы мәліметтерді білмейміз. Пікірімізше, оның отбасы Самарқанға бармаған. Әйтпесе, Ескендір Мырзаның тарихын жазған Натанзи осыған тоқталар еді. Дегенмен, кейбір ақпаратқа назар аудару да қате болмайды. Сол жылы Суюрғатмиш Мырзаны Сұлтан Шахрух Кабул мен Ғазни жерлеріне билеуші етіп тағайындайды. Байқара Мырзаның анасы Мулкат Ақо баласы Суюрғатмиш Мырзамен бірге Кабулға көшіп келеді³⁵. Суюрғатмиш Мырза һижраның 830 жылы мұхаррам айының 16-шы күні (м.1426 жылы 17 қараша) қайтыс болды³⁶. Мулкат Ақо һижраның 844 (м. 1440) жылына дейін өмір сүргенін ескерсек³⁷, Байқара Мырза Самарқанға жіберілгеннен кейін Мулкат Ақо өз немерелерінің жалғыз тірегі болғаны анық. Байқара әулетінің мүшелері Кабулға әкелінген болуы ықтимал. Әжесі тірі кезінде Ғиясиддин Мансұр Әмір Темірдің қызынан туған Сұлтан Хұсайын ибн Әмір Мұхаммед ибн Әмір Мұсаның қызы Феруза Бегімге үйленеді. Феруза Бегімнен Байқара (1430-1487), Хұсайын (1438-1506) және бір қыз Ағахбегимді дүниеге келтіреді.

Мулкат Ақо Кабулда қайтыс болды. Оның денесі Балхқа әкелініп, өзі салған медресеге жерленген³⁸. Патшайымның өмірінің соңғы жылдарында Ғиратта тұрған-тұрмағаны белгісіз, бірақ Хұсайынның һижра бойынша 842 жылдың мұхаррам айында (м. 1438

³⁵ Матлаи саъдайн, 343. Бұл жерде Сүйрғатмиш барлық отбасы мүшелерін, туыстарын өзімен бірге алып кеткені айтылады.

³⁶ Матлаи саъдайн, 480.

³⁷ Матлаи саъдайн., 104.

³⁸ Файзиев, 301.

жылдың шілдесі) Ғираттың солтүстік-шығыс бөлігіндегі Мулкат Ақоға тиесілі Давлатхана деп аталатын қорғанда дүниеге келгені³⁹ туралы мәліметтер бұл әулеттің Ғиратпен келіп-кетуін тоқтатпағанын көрсетеді.

Әлішер мен Хұсайын бала кезінен бірге тәрбиеленген. Мұны замандастары да, олардың өздері де растайды. Бұл ата-бабадан жалғасқан әулеттік жақындықтың ешқашан үзілмегенін көрсетеді. Ғиясиддин Мансур хижра бойынша 849 (1445-1446) жылы қайтыс болды⁴⁰. 1447 жылы Шахрух қайтыс болғаннан кейін әулеттің басында Феруза Бегим жалғыз қалды деп елестетуге болады. Оның жақын қолдаушысы Әлішердің отбасы болды. Ферузабегим ұзақ өмір сүріп, өз туған бауыры Хұсайын таққа отырғаннан бірнеше ай өткен соң хижраның 874 жылы мұхаррам айының 14-ші күні (м. 1469 жылы 25 шілде) қайтыс болды⁴¹.

Деректерде Хұсайынның әкесі Ғиясиддин Мансур, Әлішердің әкесі Ғиясиддин Кішкене болып айтылады. Кейбір заманауи зерттеулер оның бойы қысқа болған деп қателескен.

Фахридің Ғиясиддин Кішкене туралы мәліметтерінен екі маңызды қорытынды жасауға болады. Біріншіден, Фахри белгілі дереккөздердің ішінде бірінші болып Әмір Кішкененің Сұлтан Әбу Саид Мырзаның сарайында қызмет еткенін жазған, бұл сөздерде жан бар. Әбілқасым Бабыр қайтыс болып, Хурасанда толқулар басталғанда, ханзадалар бірінен соң бірі таққа отырады, көп ұзамай бірі екіншісінің қысымына шыдай алмай, Ғираттан қашады. Осындай жағдайда Шахрух Мырзаның немересі Мырза Алоуд-Дауланың ұлы Мырза Сұлтан Ибрахим хижраның 861 жылы (1457 жылы 31 мамыр) реджаб айының жетінші күні таққа отырады. Ол Ғират тағын сақтай алмайды. Өйткені хижра бойынша 861 жылы шабан айының жиырма бесінде (м.1457 жылы 18 шілде) Самарқан билеушісі Сұлтан Әбу Саид ибн Сұлтан Мұхаммед ибн Мырза Мираншах Ғиратты басып алады, бірақ Моваруннахрдан келе жатқан үрейлі жағдай туралы хабар Моваруннахрдан оны кері бұруға мәжбүр етті. Хурасан тағына

³⁹ Хабиб ус-сияр, 670; Лубб ат-таворих, 145^а.

⁴⁰ Матлаи саъдайн 372; Лубб ут-таворих, 145^а.

⁴¹ Матлаи саъдайн, 644; Лубб ут-таворих, 145^а.

қайта оралған Ибраһим сұлтан Самарқан билеушісі Сұлтан Әбу Саидтан көмек сұрап, оған бағынуға уәде береді. Оны Ғират патшалығының кейбір көрнекті тұлғаларын Сұлтан Әбу Саидға жіберген кезде көреміз. Елшілер Шейх Нуриддин ибн Бахауддин Умар, Шейх Шамсиддин Жами және Әмір Бурханиддин, ал олардың сүйемелдеушісі ретінде Әлішердің әкесі Ғиясиддин Кішкене тағайындалды. Әбу Саид оларды құрметпен қарсы алып, шығарып салады⁴². Демек, Әбу Саид Мырза Ғиясиддин Кішкенемен байланыста болды.

Сұлтан Әбу Саид Ғиясиддин Кішкене және онымен бірге келген Хурасан төрелерін жылы қарсы алып, ханзадаға көмектесуге уәде береді. Сұлтан әлі де болса Хурасандағы тұрақсыздықты пайдаланып, оны өз иелігіне қосуды мақсат етіп қойған еді. Сұлтан Әбу Саид хижраның 863 жылы (м.1458 жылы 21 желтоқсан) сафар айының он төртінші күні Ғиратқа кірді. Хурасан мен Моваруннахр Әмір Темір мен Шахрух Мырза заманындағыдай бір империяға біріктіріледі. Сұлтан Әбу Саид Әбілқасым Бабырдың кейбір шенеуніктерін сарайында қалдырады. Ғиясиддин Кішкене де Хурасан төрелерінің арасындағы сұлтанның сұхбаттастарының бірі болған. Сұлтан Ғиясиддин Кішкене Самарқанда болғанда, ол сұлтанға дана адам ретінде жақсы әсер қалдырды, сондықтан оған Шахрух Мырзаның немересі Мырза Алоуддавланың қызынан туған кіші ұлы Мырза Шахрухты оқытуды тапсырады.

Ғиясиддин Кішкененің Әбу Саид кезінде тірі болуы қазіргі науаитанудағы «Науаидың әкесі ақын жас кезінде (11-12 жаста) қайтыс болды» деген сенімнің дұрыс еместігін көрсетеді⁴³. Екіншісі, «Хабиб ус-сиярда» Ғиясиддиннің әмірлік дәуірі туралы сөз еткенде оның ресми реңкте Ғиясиддин Кішкене деп аталуы Фахри мәліметтерімен ұштасса, бұл лақап аттың дәріптейтін қасиеті болғанын көрсетеді. Бұл жерде Кішкене лақап атының шығу тегі туралы логикалық гипотеза жасауға болады. Бұл лақап есім Байқараның ұлы Ғиясиддин Мансур мен Әбу Саидтың ұлы

⁴²Хабиб ус-сияр,570^a.

⁴³ Айни Әлішер әкесі 12 жасында қайтыс болды деп есептейді. Қараңыз: Айни, 119.

Ғиясиддиннің бірге өскендігін көрсетеді. Аты-жөні бір болғандықтан, сарай адамдары әмірдің ұлы Ғиясиддин Кішкенені ажырату үшін шақырса керек. Бұл лақап ат оның атына бүкіл өмір қосылған болуы мүмкін, себебі бұл оның тимуридтерге жақындығын туысқандық белгісі ретінде түсіндіреді⁴⁴.

Сом Мирза Сафавидің «Тухфаи Соми» тәзкирасінде Фахри ақпаратын қайталады десе де болады⁴⁵. Алайда, оған қарағанда Науаидың әкесі Кіші Баһадыр деп таныстырылған. Тәзкираның жазылған кезеңі салыстырмалы түрде Науаи дәуіріне жақын болғандықтан, бұл өзгеріс кейбір мәліметтерге негізделген деуге негіз бар. «Темірдің түзуктері» бойынша қай әмір елді немесе әскерді талқандаса, алдымен оған ту беріліп, оның атына ресми түрде Баһадыр атағы қосылады. Одан кейін шекаралас аймақтардың біріне әкім етіп тағайындалған⁴⁶. Бізге белгілі Ғиясиддин Кішкененің қызметіне қарасақ, Сом Мирзаның мәліметі дұрыс сияқты.

Әлішердің балалық шағы туралы

Шахрух Мирза нижраның 850 жылы зул-хижжа айының жиырма бесінде (м. 1447 жылы 3 наурызда) қайтыс болды. Ол кезде Әлішер 6 жаста еді. Мир Әлішердің өзі айтқан естелігінде Шахрух қайтыс болғаннан кейін оның отбасы астанада орын алуы мүмкін тәртіпсіздік пен бейберекетсіздіктен аулақ болу үшін Хурасаннан Ажам Ираққа кеткені айтылады⁴⁷. Жолда олар Шарафиддин Әли Йәзди тұрған Тафт қаласына тоқтайды⁴⁸. Хондамир «Макорим ул-ахлак»та Шахрух Сұлтан қайтыс болғаннан кейін Әмір Әлішердің әкесі балаларымен Ширазға кеткен. Ол елде бірнеше жыл болды,⁴⁹

⁴⁴Е. Бертельс Науаидың әкесі Ғиясиддин Кішкене Мансұрдың қайын інісі деп болжайды (қараңыз: Бертельс 1965,25). Бұл тұжырым ешбір дереккөзбен расталмаған. М.Субтенли Ханс Роберт Райомер қолына алған құжаттағы Әлішер туралы Сұлтан Хұсайын жазған жазбасына сүйене отырып, «ол біздің отбасымен өмірінің басынан бастап, бесіктен, туыстық қатынас арқылы туысқан» деген пікірге келеді. Әлішер Хұсайын Байқараның күйеу баласы болғаны (қараңыз: Субтен (2) 801. Екпін Хұсайын Әлішерден үш жас үлкен болған.

⁴⁵ Тухфа-йи Сомий,167^a.

⁴⁶ Темур түзуктері,78.

⁴⁷ Мажолис, 31. Мұны Хондамир де растайды. Қараңыз: «Макарим ул-Ахлак», 117.

⁴⁸ Ол кезде империяның қиыр батыс аймақтары Парсы және Ажам Ирак (қазіргі Батыс Иран) деп аталды. Оған апаратын жол Тафт (Язд), Абаркух, Шираз, Кошки Зард, Исфахан, Рай, Құм қалалары арқылы өтті. Луристан, Шулистон, Йәзд, Қирман, Кошон, Ова, Симнон және Дамган да Парсы мен Ирактың Ажамның атақты жерлерінің қатарында.

⁴⁹ Макорим, 117.

дейді. Ширазда Бойсұңғұр Мырзаның екінші ұлы Мырза Сұлтан Мұхаммед билік жүргізіп жатқан еді. Хижраның 846 жылы (1442-1443 жж.) ол Шахрух Мирзаның қаһарына ұшырап, өзіне берілген Парсы мен Ажам Ирақтан айырылып, сұлтан қайтыс болғаннан кейін оны қайтадан жаулап алды. Шираз астана болды және әлі күнге дейін ғылым мен мәдениеттің орталығы ретіндегі орнын жоғалтқан жоқ еді. Әлішердің әкесі билеушінің ерекше көңілінен шығып, оның төрелерінің біріне айналады.

Хижраның 855 жылы (1451 ж.) Әбілқасым Бабыр Хурасан тағына отырды және көп ұзамай Ирақта бейбітшілік орнату үшін Ширазға келеді. Абдураззоқ Самарқандидің айтуынша, ол жергілікті зиялы адамдармен, ғұламалар және ақындармен көп сұхбаттасқан.⁵⁰ Бабыр кетер алдында Шираз әкімшілігін ханзада Сұлтан Санжарға тапсырады. Осы кезде және осы жерде Әбілқасым Бабырдың ақ батасымен Хұсайын мен Сұлтан Санжардың қызы Бека Сұлтанбегім некелеседі⁵¹. Демек, бұл кезеңде Ширазда Хұсайын Байқара әулеті өмір сүргені және, әрине, бауырластық байланыстары арқылы жалғасқан Ғиясиддин Кішкененің отбасы да олармен бірге болғаны даусыз. Әбілқасым Бабыр Ғиясиддин Кішкенені Сабзаворға әкім етіп тағайындайды. Деректерге сүйенсек, Әмір Шахи Сабзавар хижраның 857 (м. 1453) жылы Әбілқасым Бабырдың тұсында Астрабад қаласында қайтыс болған⁵². Астрабадта қайтыс болған Миршахтың топырағы Сабзаворға әкелгенде әкесінің қаланы уақытша басқарғанын Науаидың өзі мойындаған⁵³.

Ол кезде Хұсайын 13 жаста, Әлішер 10 жаста еді. Деректерге қарағанда, Әлішер 10 жасында Әбілқасым Бабырдың назарына түсіп, сұлтан талантты жас Әлішерге ерекше ықыласпен қараған⁵⁴. Осыдан Әлішер Әбілқасым Бабырмен Ширазда кездескен деген қорытынды жасауға болады.

Ширазда 4 ай болғаннан кейін Әбілқасым ағасы Алоуд-Дауланың Ғираттағы көтеріліс жоспарын біліп, астанаға қайтады.

⁵⁰ Матлаб, 2-том, 334.

⁵¹ Ұша ерда.

⁵² Тарих-и томм, 42.

⁵³ Құллийғт. Мажолис, 662b.

⁵⁴ Латоифнома, 133; Давлатшах, 368.

Әбілқасым Бабырмен бірге Шираздан Ғиратқа Хұсайын Мырза және Әлішер отбасылары да қайтады. Осы аласапыран жағдайда Хұсайын мен Әлішер әулетінің Ширазда қалуы өте қауіпті болды, өйткені тарихшылардың пікірінше, сол кездегі Қарақоюнлы түркімендерінің Парсы, Ажам Ирақ, Әзірбайжан және Каспий маңы жерлеріне жасаған шабуылдары Хижраның 858 (м. 1454ж.) жылы түркімендердің толық жеңісімен аяқталды. Әлішер әулетінің Әбілқасым Бабыр таққа отырған, бейбіт өмірдің белгісін берген жалғыз баспанасы Ғират болатын, әрине. Осы кезеңнен бастап, дәл 1452-1453 жылдан бастап Ғират Әлішердің өзі мен ата-анасының тұрақты мекеніне айналды.

Жігіттік шағы туралы

Сұлтан Әбілқасым Бабыр Хижраның 861 (м. 1456) жылы қыстауға Мешхедке көшті. Әмірші өзімен бірге Әлішер мен Хұсайынды де алып кетеді. Сол қыста, раби ус-сани айының жиырма бесінде (м. 21 наурыз 1457 ж.) Әбілқасым Бабыр қайтыс болды⁵⁵. Хондамир «Хабиб ус-сиярда» анық көрсеткендей, Әлішер Әбілқасым Бабыр қайтыс болғаннан кейін Мешхедте қалып, ғылымды жетілдірумен айналысады⁵⁶. Қожа Хасан Хызыршах Астробадидің Әбілқасым Бабыр қайтыс болғаннан кейін Мешхед қаласында қатты науқастанып, оның көмегімен сауығып кеткенін ақынның өзі «Мәжәлис ун-нафаис» атты еңбегінде жазып қалдырған⁵⁷. Бұл да Әлішердің Әбілқасым Бабыр қайтыс болғаннан кейін Мешхедте қалғанын растайды.

Осы арада, жоғарыда айтып өткеніміздей, Хижраның 861 жылы ражаб айының жетінші күні (1457 жылы 31 мамыр) Шахрух Мырзаның шөбересі Мырза Сұлтан Ибраһим Ғират тағына отырады. Мырза Сұлтан Ибраһим Мырза Алоуд-Дауланың ұлы болған және Ғиясидин Кішкене қатты құрметтейтін. Ғиясиддин Кішкене оның

⁵⁵ Хабиб ус-сияр, 564.

⁵⁶ Хабиб ус-сияр, 217; Сом Мирзо хам шу маълумотни тасдиқлайди. Қаранг: Тухфа-йи Сомий, 167^a.

⁵⁷ Мажолис, 320.

жақын кеңесшісі болады. Қуанышты хабардан жігерленген Әлішер Ғиратқа қайтады.

Сұлтан Әбу Саид һижраның 863 жылы Сафар айының он төртінші күні (1458 жылы 21 желтоқсан) Хурасанды екінші рет жаулап алып, Хурасан мен Моваруннахрды Әмір Темір мен Шахрух Мырза заманындағыдай бір империяға біріктіргеннен кейін Әлішер Әбу Саид Мырзаның қызметіне кірді. Сарайда ол теңдес ақындармен, атап айтқанда, сұлтанның қызметінде болған Шайхымбек Сухайлимен достасады. Әбу Саид Мырзаның тарихын жазып жүрген Маулана Абусамад Бадахшимен тығыз қарым-қатынас орнатқан⁵⁸. Жас палуан Мұхаммед оның жақын сырласына айналады. Әлішер де тынбай шығармашылықпен айналыса отырып, сол кездегі кемел ғұламалардан тәлім алуға аса құштар еді. Өз заманының ең ұлысы, «Уахдатул-вужуд» ілімінің кемеңгер ғалымы шейх Садриддин Ривасидің қол астында Ибн әл-Арабидің «Фусус әл-хикам» еңбегін зерттейді⁵⁹. Оның тағы бір арманы Абдурахман Жәмиге жақындау болатын. Жәми Сұлтан Әбу Саидтың тұсында Хурасан нақшбандия тариқатының ұлы кәміл пірі – жігерлі басшысы және халық арасында үлкен құрметке ие болған. Сонымен бірге ол кемелденген ақын, әдебиет теориясының ғалымы болды. Науаи «Хамсатул-мутахаййрин» атты еңбегінде өзінің сол кездегі жағдайын және алғашқы танысуын былайша сипаттайды: “...Сұлтан Шахрух билігінің орталарынан Сұлтан Әбу Саидтың билігінің басына дейін қала тыныш өмір сүрді. Осыдан кейін Даңғылдың басында һазіреті пір Мәулана Саъд-ул-миллатуад-дин Саъдиддин Қашғари кесенесінің басындағы тұрғылықты жерде тұрақты қалуды қалады. Қаланың барлық ғұламалары мен ұлы тұлғалары, ақсүйек, мәртебелілері олардың алдында сыпайылықпен тартынып қалатын, құрметпен бас иетін еді... Серуендеуші мұқтаждар, табынушылар мен туыстары жоқ жұртшылық, қаңырап қалғандар да олардың есігінен көздеріне нұр алатын еді. Соңғы жамағат жиналысында Даңғылдың басында оны көрген заманында қысқа жазылған кітапша – трактаттың сабағы мені

⁵⁸Қуллийғ. Мажолис, 665^a.

⁵⁹Ұша асар, 664^b.

шабыттандырды”⁶⁰. Әлішер Науаи тілге алған бұл кітапша «Ұйқас» трактаты еді.

Науаи Мешхедте тұрғанда ақын ретінде жақсы танылып, үні жан-жаққа тараған болатын. Ғираттың әдеби ортасы оны жылы қарсы алады. Жастығына қарамай сол заманның ұлы түркі ақындарының назарына түседі. Хондамир былай деп жазады:

«Һазірет (Науаи) жастық шаққа енді ғана жетіп, жігіттік шағын бастаған бір күні Лутфи қасына барады. Мәулана Лутфи:

«Маған ғазал оқып беру арқылы ой-пікірлеріңіздің жаңа үлгілерінен ләззат алуға мүмкіншілік жаратыңыз», - деп сұранды. Ол Һазірет бір ғазал айтты, оның матласы (басталуы) мынадай болды.

Өлең:

Ажарын жапқан сәт көзімнен шашылады жас әр қашанда,
Құдды жұлдыз пайда болғандай, күн батысқа батқанда.

Оразин ёпқоч кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч куёш.

Бұл ғазалды естіген Мәулеви мырза таң қалып, пікірін сондай жеткізеді:

– О Алла! Құдайға ант етем, егер мүмкін болғанда өзімнің он-он екі мың бәйттан (екі қатарлы өлең) тұратын түркі, парсы өлеңдерімді осы бір ғазалға ауыстырар едім және мұны үлкен жетістік деп санар едім⁶¹.

Саййид Хасан Ардашер – Әлішердің алғашқы ұстаздарының бірі. Науаидың айтуынша, ол оны һижраның 861 (м. 1457) жылы кездестірген. Ол кезде Әлішер 15-16 жаста еді, оның өлеңдері Хурасанда өте танымал болатын⁶². Әлішер өз өлеңдерін Саййид Хасан Ардашерге оқып беретін және ол кедейлік жолы туралы алғашқы сабақтарын одан алған.

Әлішер Ғиратқа оралғанда ұстазы Саййид Хасан Ардашердің қасында жиі болатын. Науаи өзінің «Холоти Саййид Хасан Ардашер»

⁶⁰Қуллиёт.Хамсат ул-мутаҳаййирин,760^a.

⁶¹Мақорим, 45.

⁶²Холоти Саййид Хасан Ардашер, 8.

атты еңбегінде былай деп еске алады: «Ол үнемі сол кездегі белгілі адамдармен, ғалымдармен сұхбаттасқан. Шағатай руының жоғары дәрежелі бектері, жасы және дәрежесі жағынан жоғары немесе тең болғанына қарамастан, оны өздерінен жоғары ұстап, бас иген. Сұлтан Хұсайын таққа отырғанда оның сұхбатшысына айналды»⁶³.

Әлішер Науаи Әбу Саидтың тұсында Ғиратта бірнеше жыл тұрады. Оған «Мәжілісте» айтылған бір естелік дәлел бола алады. Навои Мәулана Айози туралы айта келіп: «...Фақир оны Пули Молондағы жиналыста көрді, ол өлең оқып отырған. Әр бір жаратқан өлең қатарынан сөз стилінен әр шумақтың ұйқасын айта бастадым. Бағаят таң қалды. Үш жылдан кейін Бақ Сафедтегі тағы бір кездесуде осындай оқиға болды. Ол тағы таң қалды. Бұл жиналыста алдыңғы жиналыстағы адамдардан бір қанша адам болды. Одан мұндай адамды көргенсіз бе, деп сұрады, өйткені оның көзінде әлсіздік бар, қартайып, көзі нашар көретіндіктен оны көрмегенін айтты, бірақ үш жыл бұрын мен Пули Молонда бір жас жігітті көрдім, ол осындай қулық жасады. Мәжілістегі жамағат күлді»⁶⁴.

Әлішер өзінің ақындық қабілетінің қаншалықты екенін жақсы түсініп, Сұлтан сарайындағы әдеби ортада өзіне лайық назар аударуды қалайтын. Тимурид сұлтандарына деген зор құрмет рухында тәрбиеленген жас ақынның осы ұлы әулетпен жақындық сезімін мақтан тұтуы, ең бастысы, шығармашылық қайраты асқақтай түсіп, сұлтанның қорғанысынан үлкен үміт күтуі логика тұрғысынан заңды. Тимуридтер әулетімен бауырластық байланыстары арқылы жалғасқан жас ақын Ғиратқа үлкен армандармен оралған болатын. Бірақ өмір оған көптеген сынақтар әкелді. Ол Ғираттан кетуге шешім қабылдады. «Хабиб ус-сияр» еңбегінде Хондамир “(Әмір Әлішер) Сұлтан Әбу Саид тұсында (Мешхедтен) Ғиратда ус-сұлтандығына оралып, біраз уақыт ол ұлы әулет астанасында қызметте болды. Бірақ өзіне лайықты дәреже мен құрметті таппаған соң, Хурасаннан Самарқанға кетіп қалады»⁶⁵, деп жазады. Заһириддин Мұхаммед

⁶³ Сол шығарма, 11.

⁶⁴ Қуллийғ. Мажолис, 667б.

⁶⁵ Хабиб ус-сияр, 217.

Бабыр да кейін Самарқанға барғанын «Бабырнамада» жазып қалдырған.

Шынымен жас ақын Самарқанға барды ма?

Науаи «Ҳолоти Пәһлаван Мұхаммед» атты еңбегінде былай деп еске алады: «Сұлтан Әбу Саид тұсында Хурасан тұрғындары Самарқан тұрғындарына (яғни оның халқына) тәуелді болған... Мені сол кезде Мешхедке әкелген дәл ақын айтқандай, “айни ифлос ва фалокат ва сарнавишт ва ранжуриш”, яғни үмітсіздік, апаттар мен бақытсыздықтар, тағдырдың құбылмалылығы мен азаптары еді. Бұл мендей мұқтаж жанны Мешхедте буын қабынуына жолықтырды, содан кейін ауырып, жатып қалдым. Сол уақытта Пәһлаван да Мешхедте қызмет ететін. Ол мен сауығып кеткенше күнде келіп, достықпен, жанашырлықпен, сүйіспеншілікпен қамқорлық жасады»⁶⁶.

Байқаған болсаңыздар, ол өзінің Мешхедке келу себебін нақты атап өткен және “айни ифлос ва фалокат ва сарнавишт ва ранжуриш”(!) бастап келген және ол кезде Хурасанның Әбу Саид Мырзаның қолында екенін анық түсіндіріп, Ғират халқы Самарқан халқына тұтқын және тәуелді болды, деп көрсетеді. Науаидың айтуынша, оны Мешхедке тартатын себептер ластану, яғни орта ғасырларда бұл сөздер: «**ифлослик**»/**ластық** шарасыздық мағынасын білдірген, екіншісі – «**фалокат**» (апаттар), үшіншісі – «**сарнавишт**» (тағдыр, зұлым тағдыр,) және соңғы – «**ранжүріш**» (реніш). Бұл соңғы сөз де парсыша, қапашылық деген мағынаны білдіреді.

Науаидың өмірі мұншалықты шайқалып, оның азап шегуіне не себеп болды? Жоғарыдағы үзіндіден екі деректі аңғаруға болады. Әуелі Әлішер күйзеліп, шарасыздықтан Ғираттан Мешхедке жол тартты.

Екіншіден, ақынның Ғираттың «Самарқан халқына тұтқын, тәуелді» екенін қатты өкінішпен айтуынан оның Әбу Саид пен оның сарайындағы қызметкерлеріне қатты ренжігенін аңғаруға болады. Мұны Әлішердің астанадан кетер алдында ұстазы Сайид Хасан

⁶⁶Холоти Пахлавон Мухаммад, 25.

Ардашерге жазған ақындық хатының мазмұнынан аңғаруға болады⁶⁷.
Онда былай делінген:

Қайғы жетті бұл қатыгез өмірден,
Көз жасын шығара алмай талай ойдан.
Мен үшін туған жерімде тұру қиынға соқты.
Бұл азаптардан құтылудың жалғыз жолы қашу болды.
Сондықтан мен еріксіз сапарды таңдадым
Тағдырыма жазылғаны сол екен, не істеуім керек?

Ғаме етти чархи жафопешадин,
Ғамул анжуми хориж андишадин.
Ки , бұлмоқ ватан ичра душвор⁶⁸ эди,
Кўнгилга жало⁶⁹ дафъи озор⁷⁰ эди.
Сафар тушти оллимға беихтиёр,
Қазо амрида элға не ихтиёр?!

Ақын мұндай шешімге келуінің төрт себебін келтіреді:

Бірінші себеп:

Егер ерекше мағынасы қорқыныш, күдік болса,
Күніне жүздеген бәйт жазу мен үшін сөз емес.
Бірақ мұны маған жаз деп бетін бұрған кім?
Бір бетке екі бетімді бұрмаспа едім?!
Егер бұл істе біреу жалғыз ғана болса
Бірақ егер ол бұл жерде азаптан басқа ештеңе көрмесе...
Неге қиындықтармен келісіп,
Басын бір жаққа алып кетпеске?

⁶⁷ Осы мақтуб/хат-маснавий ақынның “Ғаройиб ус-сиғар” диуаныға кірітілген. Қараңыз: Ғаройиб ус-сиғар, Маснавий, 694-704.

⁶⁸ Душвор-ауыр

⁶⁹ Жало – шығып кетуғ кетіп қалу.

⁷⁰ Дафъи озор- ренжітуді ұмытунемесеренжітудітаратумағынасында.

Агар хосса маъно гар ийҳом эрур.
 Анинг кунда юз байти ҳалвом эрур.
 Вале айт деб, ким манга тутти юз
 Ки мен юз учун демадим икки юз...
 Бирав бўлса бир ишда бу навъ фард,
 Вале кўрмаса баҳра жуз ранжу дард...
 Нечук майли оворалиғ этмагай,
 Бошин олибон бир тараф кетмагай?

Екінші себеп:

Маған тағы көрінгені сол
 Хурасан халқынан адалдықтың жоғалғаны.
 Адалдық болса ғана егер,
 Жомарттық, мейірімділік – оның серігі.
 Осы үш қасиет шықса арадан тіптен,
 Ұмытпайтын тағы үш қасиет мінез-құлық пайда болады.
 Бұл адалдық орнын алатын екіжүзділік,
 Жомарттық орнында іштарлық,
 Мейірімділіктің орнында қызғаныштың орны бар,
 Керемет орналасып алады олар.

Яна бир буқим, зоҳир ўлмиш манго
 Ки, чиқмиш Хуросон элидин вафо.
 Вафо азм айларда бўлмиш магар,
 Сахову мурувват анга ҳамсафар.
 Бу уч феъл чиққач ародин тамом,
 Яна бўлмиш уч феъл қойиммақом.
 Вафо ерида зоҳир ўлмиш нифоқ,
 Саҳо ўрнида бухл тутмиш висоқ.
 Мурувватқа бўлмиш ҳасад жойгир,
 Зиҳе хуш элу мулкати дилпазир.

Үшінші себеп:

Үшіншісі – Ұлы Жаратушы Ием
 Мәңгілік және өмірбақи бар...

Екі істен алынатын нәрсе
 Менің ойымда үнемі айналады.
 Біреуі Жаратқаннан бір толқу келіп,
 Менің жүрегімді шындықтың шарабына мас етсе,
 бұл дүниенің істерін тастап кетіп,
 Маған Құдайдың ақиқатына жетуге рұқсат етіңіз,

Учинч улки, чун Холиқи Зулжалол
 Ки, ҳам ламязал келди, ҳам лоязол...
 Хаёлимда андоғ мусаввар бўлур,
 Ки ул ики ишдин муяссар бўлур.
 Бири буки, бир жазба Ҳақдин етиб,
 Кўнгулни яқийн жомидин маст этиб,
 Ҳақиқат сари турктоз айлағай,
 Жаҳон шуғлидин бениёз айлағай...

Төртінші себеп:

Тағы бірі сол – Илаһи шындықтың қайыршысы
 Ол өз мақсатына жету жолын басқарады.
 Алдымен кәміл мүршид-пір табамын
 Мен оны тапқанда, мен оған өзімді тапсырамын.
 Сүлік (сопылық жол) міндеттерін орындасам,
 Оның өсиетінен әр дәмімде, әр қадамда шықпасам.
 Біріншісі алынбаса да, екіншісі мүмкін ғой.

Яна бир будурким, гадо гар мулук
 Талаб йўлида қилғай онча сулук.
 Бурун муршиди комил истай юруб,
 Ани топқоч ўзин анга топшуруб.
 Сулук амрида урмайин бешу кам,
 Анинг амридин айру дам ё қадам.
 Чу аввалғи иш бўлмади дастгир,
 Икинчисидин хўб эмастур гузир.

Демек, ол осы кезеңде ауыр рухани азапты бастан кешірген. Бәлкі бұл оның махаббат қақтығыстарына байланысты болуы мүмкін. Осыған байланысты мәселе туралы өз орнында сөз қозғаймыз. Хондамирдің айтуынша, Әлішер жігіттік шағының гүлдену кезеңінде (осы кезең меңзеліп отыр – Ш.С.) біраз уақыт дүниені тастап, дервиштер мекені Рабати-Сухайлда тақуалық, құлшылықпен айналысады⁷¹. Бұл мәлімет ақынның Ғираттан кету қарсаңындағы көңіл-күйін, рухын одан әрі айшықтай түседі.

Хондамир мен Бабырдың сөздеріне сүйене отырып, науаитанушылар ақын Самарқанға Ғираттан кеткен деген қорытындыға келген. Алайда жоғарыда біз айтқан детальді ешкім ескерген жоқ. Дұрыс, Е.Е.Бертельс өзінің «Науаи» монографиясында бұл мәселеге қатысты нақты пікір білдірмеген: бір жерде «Әлішер 1464 жылы Мешхедтен Ғиратқа оралды. 1466-1467 жылдары Бадахшанда Науаидың достары тарапынан көтерілген көтерілісті Әбу Саид басып тастағаннан соң ол қашып, Самарқанға кетті»⁷², делінсе, ал басқа жерде Науаидың өзінің естеліктерінде мойындаған Мешхедке бару себебіне назар аударып, «ол 1467 жылы Әбу Саид әмірімен Мешхедке жер аударғанын көрсетеді»⁷³. Неге екені белгісіз, ғалым бұл екі көзқарасты қисынды түрде дәлелдеген жоқ.

Көңілсіз және қайғылы хәлде күйзеліп, мұңайып Мешхедке барған ақын Самарқанға барар алдында тағы Ғиратқа қайтты ма? Олай болса, Науаидың және оның замандастары шығармаларында бұл туралы ең болмаса бір жолды мағлұмат берілетін еді. Егер Хондамир мәліметтеріне назар аударсақ, ол ақынның Самарқанға Ғираттан емес, Хурасаннан аттанғанын айтады. Мешхед Хурасанның бір бөлігі болғанын ескерсек, Әлішер Самарқанға Ғираттан емес, Мешхедтен барды деуге негіз бар.

⁷¹ Макорим, 63.

⁷² Бертельс 1965, 77.

⁷³ Ыша асар, 99.

Науаи мен Әбу Саид Мырзаның қарым-қатынастары туралы

Осы тұста науаитанушы ғұламалардың осы екі тұлғаның қарым-қатынасына қатысты қате көзқарастарына тоқталмай өту мүмкін емес.

Науаи туралы қазіргі әдебиеттерде Әлішерді Әбу Саид Сұлтан тарапынан Самарқанға жер аударғаны айтылады. Алғашында мұндай идеяны В.Бартольд алға тартып, оны кейінгі науатанушылар дамытқан⁷⁴.

В.Бартольд былай деп жазады: «Бабырдың айтуынша, Мир Әлішерді Әбу Саид қалай да бір қателігі үшін Самарқанға жер аударған. Мир Әлішердің өзі оқуға кеткенін айтады. Ол кезде олар Ғираттан Самарқанға оқуға бармаған. Сондықтан оның Ғираттан Самарқанға кетуін жер аудару деп бағалау керек»⁷⁵.

В. Бартольд өзінің гипотезасын негізді ету үшін кейбір деректерді әдейі бұрмалағанын ескермеуге болмайды. Мысалы, ол былай деп жазады: «Науаи өмірінің осы кезеңін сипаттағанда оның «жүрегін жаулап алған» әдемі де шешен тілі бар шейх Садриддин Ривоси туралы әңгімесінің маңызы зор болуы мүмкін. Тіпті оған жоғары дәрежелі адамдар да, атап айтқанда, оған шәкірт болып, дәріс алған Бадахшан патшасы, тіпті сол заманның патшасы, яғни сұлтан Әбу Саид та оған ықыласты қалды... Мир Әлішердің бадахшандықтармен тығыз қарым-қатынаста болуы оның өміріне һижраның 871 (м. 1466-1467) жылғы оқиғасынан кейін әсер еткен болуы мүмкін. Сұлтан сұлу шейхті достарынан қызғандырғаны да қосылып кеткен болуы мүмкін»⁷⁶. Келесі өлең жолында ол: «Өмірінің соңына дейін отбасы да, ұрпағы да болмаған Әлішер мырза сымбатты жігіттерді жақсы көрсе керек», – деген пікірін одан сайын әсірелейді. Осылайша В. Бартольд Науаидың Самарқанға кетуін Бадахшан

⁷⁴Қараңыз: Бартольд, 223; Бертельс 1965, 77. С.Айний, 284-285. Ойбек 15-16; Шарафиддинов, 51-52; І.Сұлтан, 157. Кезінде кейбір шығыстанушылар бұл пікірге қарсы болған.Қараңыз: Семенов, 241-243. Дегенмен, В. Бартольдтың Науаи тұлғасы төңірегінде тарихи-саяси фактілерді байланыстыруының табиғи болғаны соншалық, ғалымның ой-өрісі одан әрі науаитану зерттеулерінің дамуына әсер етпей қоймады. Осылайша Әлішердің Самарқандқа жер аударылғаны туралы тұжырым науаитануда берік орнықты.

⁷⁵ Бартольд, 223-224.

⁷⁶ Ұша асар,225.

көтерілісімен байланыстырып, Сұлтан Әбу Саид пен Науаи арасындағы қақтығысты ортаға салады.

Тарихи деректерге сүйенсек, 1464 жылы Сұлтан Әбу Саид Бадахшанды жаулап алып, Бадахшан патшасы мен оның туыстарын Ғиратқа көшіріп алып келген және қызын алған. Бадахшан патшасының Ибн Лал деген ұлы Сұлтан Әбу Саид Бадахшанды алған кезде Қашғар уәлаятына қашады. 1467 жылы ханзада әскер жинап, Бадахшанға басып кіріп, оны иеленеді. Әбу Саид Мырза әскерін Бадахшанға аттандырып, елді ойрандады. Ибн Лаъл тұтқынға түсіп, әкесімен бірге өлтірілді. Бартольд осыны атап көрсетеді.

Садриддин Айни Бартольд идеяларын пайдалана отырып, Әлішер Науаи мен Әбу Саид арасындағы қайшылық Хұсайын Байқара, Мир Саид Кабули және Мұхаммед Әли Ғариби және Бадахшан патшаларының ақынға жақын болуынан туындағанын көрсетеді⁷⁷. Айбек те солай ойлайды⁷⁸.

Негізінде, Заһириддин Мұхаммед Бабыр: «Әбу Саид Науаиды неліктен Самарқандқа жер аударды?» деп сұрамады, керісінше: «Білмеймін, оны қандай күнәсі үшін Ғираттан қуып жіберді?» деген мағынада сөйлеген⁷⁹. Ол (*Билмон, не жарима била султон Абу Саъид Мирзо Хиротдин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандда эди*). Бабырдың Самарқанды неліктен тілге алғанына келсек, оның Мешхедке барғанын білмеуі де мүмкін. Бірақ оның Самарқанда тұратынынан хабардар болды. Оның үстіне, Бабыр Мир Әлішердің өмірбаянын егжей-тегжейлі баяндауды алдына мақсат етіп қоймады, оның жадында қалған деректермен таныстырды. Бабыр Науаидың Ғираттан кетуін Әбу Саидке байланысты деп есептеп, патшаның бұл әрекетіне таңғалғаны рас. Өйткені ақындар мен ғұламаларға қамқорлық жасау патшалардың әдеті болған. Ақындар мен ғалымдар саясатта бейтарап болған. Оларды бір патша қалай жақсы көрсе, ол қайтыс болғаннан кейін оған қарсылас (тіпті өлтірушілер) болған кейінгі патшалар да оларға қамқоршылық

⁷⁷ Айний, Куллиёт, 284-285

⁷⁸ Ойбек, 15-16.

⁷⁹ Бобурнома, 132.

жасаған. Ақындар ежелден патшалықтың сәні саналып, сұлтан есімін әлемге таратып, даңқын тарих беттеріне жазып қалдырған. Ақындар мен ғұламаларға демеушілік-қамқоршылық жасау барлық сұлтандарға бедел әкелген. Әйтпесе, ақындардың өткір әзілдері сұлтанды жеті материкке күлкіге айналдыра білген. Науаидың өзі мойындағандай, Ғираттан кетуге «үмітсіздік, апат, тағдыр және қайғы» себеп болған болса, бірақ бұл тек өзіне белгілі себептермен болды. Науаи Әбу Саид Мырзаның кезінде саясатқа араласпаған ақын. Хұсайын Әбілқасым Бабыр қайтыс болғаннан кейін Науаимен кездеспеді және бұл кезеңде Науаи Ғират пен Мешхеддегі сияқты ақындар ортасында болды, ол жігерлі шығармашылықпен айналысып, саясаттан алшақ жүрген ақын ретінде түсінік оятады. Егер Әбу Саидтың Хұсайын Байқараның кесірінен Науаиға дұшпандығы болса, оның ұлы Мырза Сұлтан Ахмад Хұсайын Байқараға қарсы әскер бастағанда Науаиды өзімен бірге алып кетпес еді. Бұл туралы «Равзат ус-сафода» мынадай мәліметтер бар: “... то дар ин айёмки, Мирзо Султон Ахмад бино бар таважжуҳи хоқони мансур (Хұсайын Байқара) ба суби Хуросон аз оби Амуя гузашт амир Алишер низ ҳамроҳи ўрду равон шуда буд. Баъд аз таҳқиқи хабари воқеаи (яғни фавти) Султон Абу Саъид ва истилои хоқони мансури музаффарливо (яғни Хұсайын Байқара) бар балдаи фохираи Ҳирот, аз амир Ҳожибек рухсат талабида ижозат ҳосил намуда ва рўй ба Ҳирот овард”⁸⁰. (...Бұл өмір Мырза Сұлтан Ахмад Хұсайын Мырза Амудан шығып, Хурасанға жорыққа шыққанша жалғасты. Әмір Әлішер де оның әскерінде болды. Әбу Саид Мырзаның қайтыс болғаны және Хұсайын Байқараның Ғиратты жаулап алғаны туралы хабар белгілі болғаннан кейін ол Ахмад Хажыбектен рұқсат алып, Ғиратқа кетті.).

Бұл мәлімет Әбу Саид пен оның ұлы Науаидан мүлде қорықпағанын білдіреді. Егер сұлтан Науаидың Хұсайын Байқарамен жақын қарым-қатынасы салдарынан дұшпандық көңіл-күйде болса, онда Әбілқасым Бабырдың әмірлерін өз қызметіне алуын қалай түсіндіруге болады? Олардың көпшілігі Хұсайынның ұстаздары мен

⁸⁰Равзат ус-сафо (3),15.

туыстары болды (Сол сияқты Сұлтан Хұсайын Байқара да Әбу Саидтың әмірлерін өз қызметіне алды). Тимурид сұлтандары тұсында бауырластар мен әмірлер қай тимуридтер сұлтанына қызмет еткеніне қарай емес, жалпы Тимуридтер әулетінің сұлтандарына адалдығына қарай бағаланған. Сол себепті сұлтандар ауысса да, әмірлердің көпшілігі құрмет-ізетте қала берген. Бауырластар тимуридтерге жақын адамдар ретінде бұл елдің аумағында ерекше құрметке ие болған. Темур түзуктері бойынша кім өз елінен үмітін үзіп, патшаға қызмет етуге келсе, бұл патша оны құрметтеп, қарсылас патшаға деген адалдығын ұмытып, дәрежесін асқақтатуы керек. Осыған байланысты зерттеулерде айтылғандай, Әбу Саидтың Хұсайынмен бірге өскендіктен Науаиға жамандық танытқаны ақиқатқа сай келмейді. Заһириддин Бабыр Науаи тұлғасынан қорқынышты қылмыскерді көрмегені үшін де патшаның бұл әрекетіне таң қалған. Өкініштісі, Е.Бертельс те «Науаи» атты монографиясында Науаидың Самарқанға сапарын жер аударылу деп есептеп, Самарқанның сол кездегі ғылым орталығы болмағанын айтады. Ол Бартольд сияқты Садриддин Ривоси жағдайын көрсетпесе де, бірақ ақынның нағашылары мен бадахшандықтардың қасіретінен кейін қашуға мәжбүр болғанын айтады⁸¹.

В.Бартольд Науаидың Ғираттан кетуіне неліктен жер аударылған түрін беру қажет болғаны түсінікті. Ол Бабырдың мәліметі төңірегіндегі дереккөздердің барлық деректерін өз мақсатына сай етіп келтірді. Атап айтқанда, Науаидың Бадахшан патшаларына деген құрметі оның Хұсайынмен достық жағдайын асыра көрсету арқылы Әбу Саидтың ұйымдасқан қарсыластарын “ұйымдастырды”. Шейх Садриддин Ривосидің тұлғасы туралы болжамдар мүлдем негізсіз. Шейх Садриддин Ривоси – қарт және өмірінің көп бөлігін Мәдинада, Мысырда және Сирияда өткізді. Ол өзінің туған Исфарайында сопылар қауымын басқарған кезде Сұлтан Әбу Саидтың бұйрығымен Ғиратқа қоныс аударып, хижраның 871 жылы рамазан айының оныншы күні (м.1467 ж. 10 сәуір) Ғиратта

⁸¹Бертельс, 77.

қайтыс болды. Әлішер Науаи одан «Вахдат ул-вужуд» ілімінен дәріс алып, «жүрегімді қуантты» деген сөздері ұлы ұстазға деген сүйіспеншілігін білдіреді. Науаидың нағашылары немесе Бадахшан патшасы Әбу Саидтың бұйрығын орындау сұлтан мен Науаидың бір-біріне салқын қарым-қатынасына (Науаидың жиені Әмір Хайдарды Хұсайын Байқараның өлім жазасына кесуі сияқты) себеп бола алмайды. Әйтпесе, Әбу Саид Мырза Әлішердің Самарқандағы билеуші ортада құрметке ие болуына жол бермес еді. Әлішердің нағашыларын ақын деп есептесек те, олар шын мәнінде сарбаз болған. Олардың Әбу Саид әскерімен қарулы қақтығыс кезінде шәһид болуы соғыс заңдарына бағынады. Мир Саид Кабули һижраның 864 жылы (м. 1460 жылдың маусымы) шағбан айында Әбу Саид пен Астрабадта тәуелсіздігін жариялаған Хұсайын Байқара арасындағы Сарахс қақтығысында қаза тапты⁸². Оның екінші нағашысы Мұхаммед Әли Ғариби әлдеқайда ертерек қайтыс болды. Ол Хұсайын Байқарамен бірге 1453 жылы Әбілқасым Бабырдың Әбу Саид Мырзаға қарсы Самарқанға жорығына қатысады. Екі патшаның бітімгершілігінен кейін Хұсайын ағасы Байқара, жездесі Сұлтан Ахмад және оның ұлы Мырза Кішімен Самарқанда қалып, Әбу Саидтың қызметіне кіреді. Алайда көп ұзамай, Хұсайын ағасы іспетті жездесі Сұлтан Увайстың Әбу Саидтан тағын тартып алу әрекетін қолдады, деп айыпталып, тұтқындалды. Ферузабегимнің өтініші бойынша Хұсайын қамаудан босатылып, Ғиратқа жіберілгенімен, Сұлтан Увайс пен оның жақтастары өлім жазасына кесілді⁸³. Науаидың айтуынша, осы толқулар кезінде оның нағашысы Мұхаммед Әли Ғариби Самарқанда өлім жазасына кесілген⁸⁴. Бадахшан патшасының да тағдыры осындай.

Хұсайын Байқара үнемі Әбу Саидтың қаһарын тудырғаны рас. Әбілқасым Бабыр қайтыс болғаннан кейін ол өз мемлекетін құру жоспарын жүзеге асыруға кіріседі: Марвқа барып, аз уақыттың ішінде біраз жерлерді жаулап алды. Қайынатасы Сұлтан Санжардың Марвқа

⁸²Матлаи саъдайн, 494-497; Куллиёт:Мажолис,670^а

⁸³Матлаи саъдайн..372-373.

⁸⁴Куллиёт.Мажолис, 669^б..

әкім болып тағайындалуы да оны бұл жолдан тайдыра алмады. Олардың арасында келіспеушілік басталады. Бұл процесте кейбір әскер қолбасшыларының опасыздығынан олар жерлерінен айырылып, шөл далада қаңғып жүруге мәжбүр болған. Бірақ сонда да ол өз жоспарларынан бас тартпайды. Айналасына адал жауынгерлерді жинап, ол үлкен басқындық жорықтарды жоспарлайды. Нижраның 862 жылы зулхижжа айында (м. 1458 ж. 10 қазан – 8 қараша) Хұсайын Байқара Қарақуяндық Жаһаншах Түркманның туысы Хұсайын Саъдлудан Астрабадты тартып алып, Сұлтан Әбу Саид Мырзаның атына хұтба оқытып, тенге соқты. Алайда, Сұлтан Әбу Саид тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Астрабадқа әскер жіберіп, Хұсайынды қашуға мәжбүр етеді. Содан бері Хұсайын Хурасан шекарасына жақын Харезм жерінен жорықтар ұйымдастырып, үлкенді-кішілі қарулы қақтығыстар туғызып, Әбу Саидтың тыныштығын бұзып келеді. Мовароуннахр мен Хурасанның абсолютті билеушісі тәжірибелі сұлтан Әбу Саид үшін Хұсайын аса қауіп төндірмеді. Елдің батысында оның мемлекетіне үлкен қауіп төндіретін қудіретті Түркімен патшалығы болғанын ұмытпауымыз керек.

Әлішердің Самарқандағы өмірі туралы

«Раузат ус-сафода» хабарлауынша, нижраның 869 жылы (м.1464-1465 жж.) Ахмад Хажыбек Әбу Саид Мырзаның бұйрығымен ханзада Сұлтан Ахмад Мырзаға атасы ретінде Самарқанға аттанған⁸⁵. Бұған дейін ол Ғират әкімі қызметін атқарған. Әлішер Ғиратта тұрғанда Ахмад Хажыбек оны қасында ұстаған. Өйткені ол да жақсы ақын және Вафойй деген лақап атпен шығармалар жазған. Ол туралы Науаи «Мажолис ун-нафоис» еңбегінде былай деп жазады: «...Вафойй лақап аты оның. Ол әдемі жүзді, бейнесі жүрекке жылы тиетін сұлу, адамгершілігі мақтауға тұрарлық, жүріс-тұрысы да жақсы, ұнамды жігіт. Ол Хурасанда тәрбиеленген. Ол Ғират дар ус-

⁸⁵Раузат ус-сафо..., 290

салтананың он жылдай билеушісі болды. Сондай-ақ біраз уақыт Самарқан аймағында әкім болды...»⁸⁶

Осы оқиғадан 1-2 жылдан кейін Әлішерді Самарқанда көреміз. Әлішердің жақын досы Шайхимбек Сухайли де Самарқанда⁸⁷. Хондамир «Макорим ул-ахлақ» еңбегінде Науаи тілінен Шайхим Сухайли Сұлтан Ахмет Мырзаның атына қасида жазғанда оны Әлішер өңдегенін айтады⁸⁸. Бәлкі Әлішер Самарқанға досы Шайхиммен келген шығар? Өйткені ақындар билеушіге алғаш барғанда ең жақсы сыйлық ретінде өлең жазатыны – арнау арнайтыны тарихтан білеміз.

Самарқанда Ахмад Хажыбек сынды қалам иесінің, мүлік иесінің болуы жас ақын үшін бақыт болған шығар. Бұл оның поэзияны бағалайтын жанның қамқорлығында өмір сүруге деген үмітін тудырғаны ғажап емес.

Сонымен қатар, бұл кезде Самарқан нақшбандия тариқатының орталығы болып, Моваруннахрдың ұлы пірі, кәмілі Хожа Ахрордың төңірегіне мыңдаған муридтер жиналған еді. Осы тұрғыдан келгенде, бұл сапар Самарқан сопыларымен танысып, ұстазы Саййид Хасан Ардашерге жазған хатында пірі кәмілдің қызметіне кірісу, нақшбандия тариқатымен болашақ өмірін жалғау ниетімен жанып тұрған білім ізденуші жас үшін жақсы мүмкіндік болды. Абдураззоқ Самарқандидің мәліметі бойынша Әлішер Самарқанда Хожа Ахрордың мәжілісінде болған⁸⁹. Бірақ неге екені белгісіз оған мүрид болмаған.

Бұл кезеңде Самарқан гүлденген қала болды, Мырза Ұлықбек негізін қалаған дүниежүзілік ғылым орталығының дәстүрі әлі өшпеген, ислам ғылымдарының ғұламалары әлі де ханафи ілімін үйретумен айналысатын кез. Әлішер Фазлуллаһ Әбу Ләйси медресесінде екі жыл оқыған⁹⁰. «Равзат ус-сафонның» авторы Әлішердің Самарқандағы өмірі туралы: «... дар хонақохи Хожа

⁸⁶Куллиёт.Мажолис 683^b,

⁸⁷Қаранг: Воҳидов 1976, 7.

⁸⁸Макорим, 119.

⁸⁹Матлаи саъдайн, 331^a ; Равзат ус-сафо (3), 15

⁹⁰Куллиёт.Мажолис,664^a.

Жалолиддин Фазлуллох сокин гашт ва аксар авқотро ба мутолаа масруф дошт”⁹¹ (... ол Хожа Жалалиддин Фазлуллаһтың (Әбу Ләйси) үйінде тұрып, көп уақытын оқумен өткізген). Абдураззақ Самарқанди де Әлішердің Самарқанда оқығанын айтады⁹². Әлішер оқуын бітірген соң Самарқанда біраз уақыт қалады. Оның бұл кезеңде немен айналысқаны белгісіз. Науаи «Вақфияда» былай деп жазады: «...мен өз қабілеттерімді қандай да бір қызмет пен жұмысқа жұмсамағандықтан және қандай да бір күш-жігерге күш-қуатым жететінін сезбегендіктен барлық қалауымның және өз алдыма қойған мақсаттар мен міндеттер есігін жауып тастадым (бу ҳақир ҳеч навъ хизматға ўз қобилиятимни ченамаган жиҳатдин ва ҳеч турлук машаққатға ўз қувватимни англамагон сабабдин борча таманно эшигин юзумга мадрус ва жамиъи муддаолар абвобин илайимға масдуд қилиб эрдим⁹³». «Равзат ус-сафо» авторының айтуынша, ол Мовароуннахр басқарушылары Әмір Дарвиш Мұхаммед Тархан және Әмір Ахмад Хажыбекпен жиі сөйлесетін (...гоҳи бо Амир Дарвиш Мухаммад Тархон ва Амир Ахмад Хожибекки, соҳибихтиёри сари кори Мовароуннахр буданд, ихтилот менамуд)⁹⁴.

Әлішер Науаидың есімі «Макорим ул-ахлақ» басылымында жарияланған «Хұсайын Байқараның Балх төңірегін басып алу жорығында» екі жерде аталады. Біріншісінде, Сұлтан Ахмет Хұсайын Ахмад Хажыбектің қолбасшылығымен Хұсайын Байқараның шабуылын тойтару үшін әскер жібергенде, Әлішер Науаидың да қолбасшы қосынында жүргенін көреміз. Екіншісінде, Әлішердің әскер қолбасшысы Сұлтан Хасан Архангидың нөкері болғандығы айтылады.⁹⁵

Бұл оқиғалар Хұсайын Байқараның Ғират тағына отыру қарсаңындағы оқиғаларға байланысты. Көп ұзамай Хурасан тағына отырған Хұсайын Байқара Сұлтан Ахмад Мырзаға хат жолдап, Әлішерді Ғиратқа шақырады. Бұдан Әлішердің медреседе оқығаннан

⁹¹Равзат ус-сафо, 15.

⁹²Матлаи саъдайн, 331^а.

⁹³Куллиёт.Вақфия,744b.

⁹⁴Равзат ус-сафо, 15.

⁹⁵Макорим,97.

кейін Самарқанда көп тұрмағанын аңғаруға болады. Осы тұрғыдан алғанда оның Самарқандағы өмірін 1467-1469 жылдармен шектеуге болады.

Әлішер Науаи өзінің Самарқандағы өмірі туралы аз мәлімет қалдырғанымен, «Мажолис» еңбегіндегі жазбаларға сүйене отырып, оның Самарқанда қалыптасқан әдеби ортаға белсене қатысқанын білуге болады. Әсіресе, оның самарқандық шайырлармен үнемі сұхбаттасып отыруы, Мырзабек, Мәулана Мир Қарши, Сафай, Мәулана Жавхари, Мәулана Ховари, Халвои, Улой Шоший, Мәулана Юсуфпен, Жүсіп Бадеймен танысуы оның Самарқан әдеби ортасында ерекше орын алғанын көрсетеді. Мәулана Мир Қаршидің кітап түптеушілік дүкенінде өткізілетін мүшәйраларға қатысуы⁹⁶, оның Мәулана Риязимен поэзия жайында пікір алмасуы оның Самарқанның ғалымдарымен тығыз байланыста болғанын растайды. Арнайы көрсетілмегенімен, оның Самарқанда болған кезіне қатысты деп есептейтін тағы бір естеліктер бар, деген пікірдеміз. Мысалы, Науаи Мәулана Риязи өз сөйлемінде мынадай оқиғаны еске алады: «Бұл жарқын матла(өлеңнің бірінші қатарлары)төмендегідей:

Алыстағы жұлдыз – жарты ай,
Әдемі жүзімен күнге сүйенеді.

Ситораест дури гўши он ҳилолабру,
Зи рўи ҳусн ба хуршед мезанад паҳлу.

Екі мисра-қатарында рабт (құрал) жағынан бір «ки» сөзі керек. Маған бұл түрі жақсырақ екенін айттым:

Сол жарты айдың алыстағы құлағының сұлулығынан
Бұл аймен соқтығысатын жұлдыз.

Зи рўи ҳусн дури гўши он ҳилолабру
Ситораест ки бо моҳ мезанад паҳлу.

⁹⁶Куллиёт.Мажолис,663а,668^{а-б}.

Шынын айту керек, мусаллам (риза болып) келіссе еді, қызу (дауласу) тудырды, бірақ мен тыныш (үнсіз)болдым. Жолдастары тіпті таласты да қабылдамады. Самарқанда дүние салды»⁹⁷.

Риязидің Науаидың орынды сынына қарсылығы бұл оқиғаның оның жігіттік кезінде болғанын көрсетеді. Өйткені, Науаи орта жастағы адамдар арасында танымал болғаны сонша, оның кеңесіне Абдурахман Жәми де құлақ түрген. Демек, Науаидың ақындық шеберлігі жоғары болғанымен, оның әлі жас жігіт екенін сезінуге болады. Оқиғаның Самарқанда болғанын Риязидің «Ол самарқандық және Самарқанда қайтыс болды» деп айтуы дәлел бола алады. Мәжілісте айтылған оқиға суреттелуі бойынша туған жерінде болғандықтан, Науаи ақынның Отанын еске алумен қанағаттанған. Егер ақын басқа жерге көшіп кетсе, шығарманы жазу кезінде оның тұрған жері көрсетіледі (мысалы, Әндіжанда болды, кейін Самарқанға барды). Осыған орай, Науаи Риязиді Самарқаннан болады, деп айтуы негізінде оқиға Самарқанда болғанын да көрсетеді.

«Макорим ул-ахлақта» келтірілген кейбір деректерден Ахмад Хажыбектің Әлішерге үлкен құрметпен қарағанын байқауға болады⁹⁸. Самарқан әкімі Ахмад Хажыбек сынды өнерсүйер және ақын адамның Науаиды қаржылай қолдауына немқұрайлы қарауы сенім ұялатпайды. Заһириддин Бабыр Ахмед Хажыбектің Самарқанда Әлішербекке тәлімгер және демеуші болғанын⁹⁹ айтуынан-ақ оған әкім тарапынан қаржылай қолдау көрсетілгенін білуге болады.

Алайда Фахри Хирати Науаидың өз аузынан естігеніне сүйене отырып, ол: «Суық түндердің бірінде Әлішер моншаға бару керек болды, тіпті ол жүзвдонын (қаламсауыт) моншашыға кепілге қойғысы келсе де, ол оны қабылдамағандығы» туралы оқиғаны өз тәзкирасында келтіруімен Әлішердің байлығы Хұсайын Байқара кезінде жиналғандығын меңзейді¹⁰⁰. Осы мәлімет Әлішер жастық шағында кедейлікте өмір сүрді деген тұжырымға негіз болады. Зерттеу барысында бұл оқиға бірнеше болжамды толықтырулармен

⁹⁷Сол шығарма, 329

⁹⁸Макорим, 93.

⁹⁹Бабырнама,132.

¹⁰⁰Латоифнома,134.

әрі қарай дамыды. Е.Э.Бертельс «Һәйрат ул-аброр» дастанының он бірінші мақалатында үлкен қаладағы жас ғылым алушының жағдайын суреттеуіне сүйене отырып, Науаидың Самарқандағы өмірі ауыр болды деп есептейді¹⁰¹. Дәл осындай мысалды В.Абдуллаев пен Ізат Сұлтан келтіреді. В.Абдуллаев оны кедейлік пен мұқтаждықтың түсіндірмесі ретінде келтірсе¹⁰², Ізат Сұлтан мұқтаждық пен мақтаншықтың дәлелі ретінде көрсетті¹⁰³. Біздіңше, Фахридің ақпаратына сыни тұрғыдан қарау керек сияқты. Бұл әр адамның өмірінде болатын кездейсоқ жағдай. Егер Әлішер Самарқанда кедей болса, жеке қызметшісін ұстамас еді. «Мәкорім ул-ахлоқ» еңбегінде Әлішердің Пір Ахмет деген қызметшісі болғаны туралы мәлімет бар¹⁰⁴.

Әлішер Науаидың мінезі туралы

Әлішер Науаиды тарихтың жарқын беттеріне мәңгілікке жазылуына себеп болған үш қыры, рухани мұрасы бар екенін жақсы білеміз. Бұл – оның теңдесі жоқ дарын иесі екендігінен дерек беретін ұлы еңбектері, атақты мемлекет қайраткері болғандығы, ең соңында оны ұлы тұлға дәрежесіне көтерген мінез-құлқы.

Әлішер Науаи туралы мәлімет беретін жазба деректердің барлығында дерлік Науаи тұсында және одан кейінгі ғасырларда оның мінез-құлқы ерекше атап өтілген. Бұл ретте екі көзқарас байқалады: біріншісінде, Әмір Әлішердің ізгі қасиеттерін баяндау арқылы адамның кемелдік өлшемдері алға тартылады, екіншісінде, осы атақты тарихи тұлғаның қарапайым адамдардың мінез-құлқын көрсетуге басымдық бергені. Екі тәсілдің де ықпалы XVI-XIX ғасырларда жасалған барлық дереккөздерде бірдей сезіледі.

Науаидың адамдық биік қасиеттері мен мінезі туралы қалдырылған деректер оның замандастары Мирхонд, Хондамир,

¹⁰¹Бертельс, 80.

¹⁰²Абдуллаев, 32-35.

¹⁰³И.Султон, 174-179.

¹⁰⁴Макорим, 135.

Давлатшах, Зайниддин Васифи және Заһириддин Бабыр қаламына тиесілі.

Давлатшах оның кәмелет деңгейін былайша сипаттайды: «Бұл күні ұлы әмір дін және мемлекеттің қорғаушысы, ұлт пен шарифаттың панасы. Заман хисравы (Сұлтан Хұсайын) оның пайдалы кеңестерінен ләззат алады, оның жағымды әңгімесіне ұлы, текті замандастары мен жоғары дәрежелі тұлғалар риза болып рахметтерін айтады. Оның имандылық жиындарына қатысу – ғұламалардың тілегі, төрі – азаматтың арыз мекені, дастарханы дервиштерге арналған түрлі дәмдерге толы, есігі мұқтаж жандарға әрқашан ашық... Бұл ұлы әмірдің қолайлы болмысы мен жұмсақ мінез-құлқы, ұлы сұлтанға жақындығы мұсылмандардың маңызды істеріне кепілдігі, шарифат пен сүннетпен, мал-мүліктің берекесімен, ұлт істерімен айналысса да, қай кезде де ізгі қасиет арттыруға, ілім-біліммен айналысуға бейім.¹⁰⁵

Науаи әрқашан шарифат заңдары мен пайғамбар сүннетіне сай әрекет етіп, мемлекет пен халықтың игілігі үшін қызмет етті. Ол өзінің барлық жұмысында азап, қайғы шеккен ұлыстың мәселесін әділеттілік тұрғысынан шешті.

«Равзат ус-сафоның» хабарлауынша, 1470 жылдың басында Сұлтан Хұсайын Имам Ризаның қабірін зиярат ету үшін Мешхедке барғанда Абдулла хатиб Ғиратта қалған кеңсе мушрифі Құтбиддин Тавус Симнани туралы патшаға шағым түсіреді және оның орнын сәтті иеленеді. Содан хожа Низамиддин Бақтиярмен тіл табысып, үкіметті қолдарынан келгенше басқарып, халықты аяусыз басып-жаншуға кіріседі. Бұл, өз кезегінде, қоғамдық тәртіпсіздікке алып келеді. Сұлтан Хұсайын мұны білген бойда Әмір Әлішерді Ғиратқа жібереді¹⁰⁶. Науаи Ғиратқа келіп, Низамиддин Бақтиярды тұтқындап, Құтбиддин Товусты өз лауазымына қайта тағайындайды. Осы оқиға «Матлай саъдайында» құрғақ мәлімдеме түрінде берілген¹⁰⁷. «Равзатус-сафо» шығармасында қалайда бір мәселе Әмір Әлішердің

¹⁰⁵ Давлатшоҳ Самарқандий, 190.

¹⁰⁶ Равзат ус-сафо, 19; Равзат ус-сафо, 37^a.

¹⁰⁷ Матлай саъдайн, 341^a.

қатысуымен болса, әрине, оқиғалар тізбегіндегі Әмір Әлішерге тән жағымды қасиеттерді айрықша ашып көрсетуге талпыныс жасалған. Автор бұл мысалда Науаи мінезіндегі мейірім мен жәбірленгенге деген жанашырлық сезімінің күшті екенін көрсетуге тырысқан: «Әуелі Әмір Әлішер қалаға барып, өзінің табиғи әдеті бойынша (!) пайдасыз күндерден олардың (халықтың) жүректеріне жеткен азаптарға шын көңілден көмектеседі. Артық зұлым көрген, езілгендердің көңілін аулау мәселесіне жан-жақты назар аударып, бар ықылас танытып, залымдардың озбырлығымен күресуге кірісіп, ең алдымен жұма күні мінберден жоғарғы жарлықты оқуды бұйырды... Осы себепті халықтың жүрегі байсалды және тыныш, патша мемлекетінің одан әрі табысқа жетуіне және Әмір Әлішердің ұлылығы мен атақ-даңқының арта түсуіне дұға ету үшін қолдарын ашты¹⁰⁸.

Науаидың рухани бейнесін толық көрсететін шығарма Хондамирдің «Мәкорим ул-ахлақ» екені даусыз. Ұлы тәлімгердің ғылым иелеріне, оның тәлім-тәрбиесінен өскен ғалымдар мен ізгі қасиеттерге, жасаған маңызды еңбектері мен салған ағартушылық істеріне деген көзқарасы туралы жеткілікті мағлұмат бере отырып, Науаи мінез-құлқын барынша кеңінен көрсетуге тырысады. Уақытының көп бөлігін ақынмен бірге өткізді. Сондықтан «Мәкорим ул-ахлақтағы» деректер ақынның күнделікті өмірін, тұрмыс-тіршілігін, айналасындағыларға көзқарасын айқындайтын маңызды дереккөз болып табылады.

Кітаптың аты айтып тұрғандай Әлішер Науаидың таңғаларлық қасиеттері туралы жазылған. Хондамир Әмір Әлішерді бала кезінен Алланың назарында болған адам деп есептейді. Ол Шахрух сұлтан қайтыс болғаннан кейін Ширазға қоныс аударған Әлішер отбасының бірнеше жылдан кейін Йәзди шөлі арқылы Ғиратқа оралатынын жазады. Жолда Әлішер ұйықтап қалып, аттан құлап қалады. Түн болғандықтан, ешкім байқамайды. Әлішер де қатты шаршап, құлаған жерінде ұйықтап қалады. Таң атқанда Әлішер айдалада жалғыз

¹⁰⁸Равзат ус-сафо (3), 19.

қалғанына қатты қорқады. Ол есін жиған соң қасында тұрған атқа мініп, керуен ізімен жүрді. Жолда қатты шөлдеп, әлсірейді. Осы кезде шөлдің қақ ортасында бір қара затты көреді. Жақын барса, тұщы суға толы ыдыс екен. Шөлін қандырып, қайтадан жолға шығады. Көп ұзамай ол айдалада өзін іздеп жүрген әкесінің қызметшілерін кездестіреді. Балаға су әкелген Алланың рақымына бәрі таң қалады.

Хондамир Әлішер Науаидың валилерге (қамқоршыларға) тән сипатын көрсетуге ерекше мән береді. Оның ақкөңілдігі мен қарапайымдылығы, байлыққа деген немқұрайлығы, жомарттығы, берекелі қасиеті ақын өмірінен алынған үзінділер мен әңгімелер арқылы шын көрсетіледі.

Әлішер Науаи туралы деректерде оның нәзік мінезі туралы ескертпелер кездеседі. Заһириддин Бабыр былай дейді: «Әлішербектің мінезі өзінің нәзіктігімен танымал. Елдің сұлулығын мемлекетінің мақтанышы деп елестетті. Олай болмаса да, оның қасиеті осы. Самарқанда жүрген кезде де нәзікмінез екенін көрсетті»¹⁰⁹. «Бадоеъ ул-вақоеъ», «Тарихи Рашиди» және басқа да еңбектерде кездесетін деректер Науаидың сезімталдығы оның ойының ұшқырлығымен, тез ренжіп қалуымен түсіндірілетінін атап көрсетеді. Осы себепті, ХХ ғасырдың өзінде де ақынның өмірі туралы ойланғанда, әртүрлі түсіндірмелерді кездестіреміз. Мысалы, В.В.Бартольд Бабыр «нәзік» сөзін «нәзік талғамды» деп аударды¹¹⁰. А.Н.Болдырев Зайниддин Васифи келтірген дәйексөздерге сүйене отырып, «аса сезімталдық, тез және негізсіз жүйке күйзеліс», А.Семенов мұны «мақтаншақтық, менмендік» деп түсінеді¹¹¹.

Зайниддин Васифи осы мәселеге түсініктеме беру мақсатында (Әмір Әлішердің нәзік мінезі мен жұмсақтығы туралы) арнайы тарау арнаған. Онда былай делінген: Мирдің ұстаздарының бірі Мәулана Фасиһиддин ауырып, төсек тартып жатты. Мир Әлішер достарын кешкі асқа шақырып, ас үстінде қожайынының ауруын есіне алып, қызметшісі Сахибдараға ас беріп, оны көруге жібереді. Ас ішіп

¹⁰⁹Бабырнама, 153.

¹¹⁰Бартольд, 226.

¹¹¹Болдырев (2), 123; Семенов, 240.

болған соң, мұңайып отырған Әлішербек жалғыз қалғысы келеді деген оймен достар бірінен соң бірі шығып кетеді. «Бұл Мирді қынжылтты да, сол кезде ол науқастың жанынан қайтып келіп, бөлмеге кірген Сахибдароға: «Әлішердің үйі мейрамхана, Әлішер аспаз екен, төрелер болса сорпа ішуге келіп-кетіп жатыр», – деді. Сахибдаро бірден ақтала бастады, оның кінәсі жоқ екенін және оны науқасқа Мирдің өзі жібергенін еске салды»¹¹².

Мир Сахибдаромен екі күн сөйлеспейді. Сахибдаро бұл жағдайға аландаған кезде Мир оны шақырып алып: «Уа, Мәулана Сахиб, қателеспеу тек Аллаға ғана тән. Мен саған қарсылық білдірдім, себебі ашуымнан сені қожайынға жібергенімді ұмытып кетсем керек. Әлішерге не болған, қартайып, жынды ма деп, жұрттың алдында ақталып, мені ұятқа қалдыру керек пе еді? Достық әлеміне не болды? Үндемей, менің қателігімді жасырып, адамдардың таңғалуына себепкер болудан тыюың мүмкін емес пе?» деп ұрсып береді.

Зайниддин Васифий Мир Әлішердің нәзік қасиетін «тез ренжіп қалу» деген мағынада түсіну керектігін тағы бір мәліметпен дәлелдейді. Онда айтылуынша, уәзір Мәждиддин Мұхаммед Әлішердің Науаимен татуласу үшін оның құрметіне кеш ұйымдастыратыны айтылған. Кеште әзіл болатынын ескеріп, осындай орталарда әзіл-қалжыңымен танылған Әбілвосе Низамиден бастама көтеріп, шеңберде көңілді көңіл-күй туғызуды сұрайды: «(Мәждиддин) Әбілвосеге деді: «Махдум, маған көмектесіңіз, бірақ уақытыңыз бен жағдайыңыздан хабардар болыңыз... иншааллаһ, жақсылықпен өтсін». Мәулана Абдулвосе: «...Ертеңгі кездесуге келмей қалуым да мүмкін... өйткені Әлішер екеуіңнің араларыңыздағы шынайы ықылас ауасын көпке дейін алауыздық бұлт жауып тұрды», – деді. Әлхамдулиллаһ, Алланың нығметімен бұл шаң сейілді. Бұл мәжіліс пен махфилдің ғимараты әлсіз әзіл мен жаман әзіл негізінде салынуы керек. Мир Әлішер – дүние жүзіндегі шешендік өнердің көшбасшысы. Бұл кездесуде мені әские етіп

¹¹²Бадоев ул-вақоев, 401.

сұрамасқа амал жоқ. Маған ол кісіні айыптай отырып жауап бермеу қиын. Сіз оның сезімтал мінезді екенін білесіз! Нәтижесінде менің кесірімнен олардың арасындағы татуласу бітеді»¹¹³.

Мырза Хайдар оның тез ренжіп қалатын әдеті бар екенін де атап өтті. Ол «Тарихи Рашиди» атты еңбегінде мына бір оқиғаны келтіреді: «...Бинаий Мир Әлішерге көп кекесін сөздер тастап тұратын, Мир де әские етіп сұрады: «Мәулана Бинаий жынданып кетті, оны «Дар уш-шифаға» апарыңыз және оны бұршақ ботқамен емдеңіз және өкшесіне ұрыңыз », - деді ол. Содан кейін ол қашып, Ираққа кетті. Сол жерде Сұлтан Якубтың рақымына бөленіп, біраз уақыттан кейін ол Ғиратқа оралды. Мир Әлішер оны адам арқылы шақырып, мейірім мен таныстық танытып, құрметпен қарсы алып, өткен оқиғалар үшін кешірім сұрады. Бинаий да келіспеушіліктері үшін кешірім сұрап, татуласты. Жиында Мир Бинайдан ирақтықтардың қандай әсер қалдырғанын сұраған кезде Бинаий ирақтықтардың ешқашан түркі поэзиясын жазбайтыны қатты әсер еткенін айтты. Сосын Мир:

– Әлі есін жиған жоқсың, мұндай бос сөзді доғар! Достықты, келісімді, шындықты айт, біздің диуандардағы қай матлаъ жақсы?» - деп сұрады ол. Бинаий мына матлаъның халыққа ұнайтынын айтты:

Көкірегім таң сәрінің жейдесінен жыртығырақ,
Кірпігім шық төгілген шөптен дымқылдырақ.

Кўкрагимдур субҳнинг пироҳанидин чокрок,
Кирпигим шабнам тўкулғон сабзадин намрокрок.

Мир былай деді:

– Сіз өте мысқылдаушы адам екенсіз, бұл матлаъ Мәулана Сахибтікі! Біз оны сатып алған едік¹¹⁴.

Бинаий былай деді:

¹¹³Сол шығарма, 407

¹¹⁴ Шығыс әдебиетіндегі нәзиралық дәстүр бойынша ақындар өздеріне ұнап қалған белгілі бір байтты автордан сатып алып, жалғастыра алуы мүмкін екендігі мәлім.

– Не деп тұрсыз, сізді кекетіп сөйлеуге қалай дәтім барады. Мен бұл матлаъ сіздікі емес екенін білмедім. Сізде көптеген жақсы матлаълар бар және осынысы өте жақсы шыққан:

Басымыздан сая салған кипаристей кеудең кем болмасын,
Егер пәк тұқым кумаса, дүниеде адам болмасын.

Бошимиздин сояи сарви қадинг кам бұлмасун,
Зоти покинг бұлмаса, оламда одам бұлмасун.

Мир былай деді:

– Иә, одан да жақсы, бірақ бұл матлаъ Мәулана Лүтфидікі. (Бірақ белгілі болды) сіз өзіңізді кекетіп сөйлеуден ешқашан бас тартпайсыз!»¹¹⁵

Дәл осындай мысал «Бадоеъ ул-вақоеъде» де келесідей кездеседі: «Мәулана Бинаий Ирақтан келіп, Мирдің зиялылар мәжілісінде отырғанда Мир (Бинаийден) Якуббектің (Аққуюнли сұлтаны-С.С.) қасиеттері туралы айтуды сұрайды. Бинаий былай деді:

– Якуббектің мақтауға тұрарлық қасиеті – түркі тілінде (сөздер) сөйлемейді.

Мир (ащы) айтты:

– Ей, Бинаий! Сіз дөрекілік пен ақымақтықта шектен шығып кеттіңіз!»¹¹⁶

Сұлтан Якуб бек түркімен болып түркі тілін білмейді деген мәлімдеме Әлішер Науаидың түркі тілін дамыту жолындағы ізгі әрекеттеріне қарсы өшпенділік белгісі ретінде естілген сияқты, Мир Әлішер парасатсыздықпен айтылған сөздерді жоғарыдағы мінезі себеп өзіне қаратылған өткір әзілді сіңіре алмады.

Дерек көздердегі мәліметтерге қарағанда, Науаидың жүрегін жаралайтын сөздерді айтудан тайынбаған жалғыз адам Камолиддин Бинаий болса керек, Зайниддин Васифидің айтуынша, Ғираттан кетуге мәжбүр болған себеп те осыдан. Васифи Бинаий өз тілінде: «Әмір Әлішердің сезімтал талғамы мен (менен) көңілі қалғандықтан

¹¹⁵ Тарихи Рашиди, 1226. Бинай осы мысалдар арқылы Науаидың талантын төмендетіп, оған күледі.

¹¹⁶ Бадоеъ ул-вақоеъ, 614

ол Хурасан елінде тұра алмады. Ақыл-ойым астанасында мен Ирақ мүлкінің ауасында ләззат алуға әуестендім...», – деп келтірді ол¹¹⁷.

Әмір Әлішер Бинайды ақын ретінде жоғары бағалады. Бинайдың Ирақтан оралған соң да Мир Әлішердің кездесуіне шақырылуы соның дәлелі¹¹⁸. Науаи Бинай екеуінің арасындағы пікірталас кезінде оның артық кеткен сөздерін көтеруге тырысты. Әйтсе де, намысына тиген арам пиғылды бойына сіңіре алмады. Әсіресе, оның бойдақ болу себебіне ишаралауы Бинай айтқан өткір әзілдері Мир Әлішерді қатты ашуландырды. Мысалы, Сом Мырза Бинайдың Самарқанға аттанар алдында халық арасында таратқан бір өлеңі(қитъа) туралы былай деп келтіреді: «(Бинай) Ирақтан келгенде (Әмір Әлішерге) қасида жазды. Бірақ ол марапатты алмаған соң, оны Самарқан билеушісі Сұлтан Ахмад Мырзаға арнаған. Кетер алдында Мирге (Науаиға) мынадай хат жазды:

Духтарони бакри фикри мананд,
 Ғар якери ба шавхаре додам.
 Онки кобин надоду аннин буд,
 Зуд гирифтаму ба дигаре додам.

Ақыл-ойымның пәк қыздарын,
 Әрқайсысын тұрмысқа бердім.
 Кім қалың бермей, нәпсі әлсіз болса,
 Шарт қайтарып, басқасына ұзаттым¹¹⁹.

Амин Ахмад Разидің «Хафт иқлим/Жеті шартарап» кітабында бұл өлеңдегі «аннин» сөзі бай дегенді білдіретін «ғани», яғни бай сөзімен ауыстырылған¹²⁰. Бұл екі сөз араб жазуындағы нүктелердің орнымен ерекшеленеді. Өлеңде бай болып, қалың бермеген адамның айтылуы қисынды. Көбінесе қолжазбаларда нүктелердің сырғып немесе түсіп қалуы жиі кездеседі. Жазғыштар сөзді қалай түсінсе, солай көшіріп алатын. Бұл өлеңде нақты қайсысы қолданылғаны

¹¹⁷ Сол шығарма, 605

¹¹⁸ Ұша асар, 616-617.

¹¹⁹ Тухфа-и Сомий, 97^а

¹²⁰ Хафт иқлим, 283^б

белгісіз. Дегенмен, теріс мағыналысы жиі кездеседі. Бұл нұсқа кейінгі дәуірдегі тәзкирелерде де кездеседі¹²¹. Бұл өлеңнің Әмір Әлішерге қай нұсқада жеткені белгісіз. Бинаий дарынды парсы тілді ақын болған. Бәлкім, түркі поэзиясының дамуы оның өрлеуін шектейді деген алаңдаушылық Бинаийдың Науаиға деген дұшпандығына себеп болған болуы мүмкін. Бинаийдың өткір әзілдерінде Науаидың тісі ауырғанда байлаған орамалын әйелдердің «нози Әлішерий» деп атайтыны, оның есегіне әдеттен тыс түйін түйіп, «Әлішердің түйіні» деп мазақ еткені Әлішерді қатты тітіркендірді.

Бинаий Самарқанда тұрғанда істеген ісіне өкініп, Науаиға қасида-ода жазды. Бұл қасида оның «Мәжмаъ ул-ғараиб» еңбегінің қорытындысында берілген. Васифи «Бадоеъ ул-уақоеъ» атты еңбегінде оның 116 бәйтін келтірген¹²². Қасида Науайдан кешірім сұрау стилінде жазылған «хасби холға» ұқсас. Оның Науаиға жеткен-жетпегені белгісіз. Самарқанға барған Бинаийдың Сұлтан Хұсайын тұсында Ғиратқа қайтып оралмағаны тарихтан белгілі, бұл қасида туралы Науаи замандастарынан ешбір дерек қалмаған. Тіпті «Бабырнамада» бұл туралы Бабыр да ештеңе айтпайды. Бұл қасида жазылған жылы қайта басылған «Мажолис ун-нафаис» тәзкирасында Науаидың өзі бұл туралы айтпағандықтан, қасиданың Науаиға жетпегені сезіледі. Науаидың тәзкирасында Бинаий туралы теріс пікір айтылмағандығына қарағанда, Бинаийға өшпенділік танытпаған.

Халық арасында Науаидың некеге тұрмау себебі туралы қауесеттердің таралуы, оның үстіне Бинаийдың осы тақырыпқа қатысты өткір әзілдері көпке дейін кең ауқымда талқыланатын тақырыпқа айналған көрінеді. Зайниддин Васифий «Бадоеъ ул-уақоеъ» атты еңбегінде Науаидың нәзіктігін әйелдік нәзіктік деп түсінбеу үшін, мұндай пікірталастарға нүкте қою үшін арнайы тарау арнаған¹²³. «Бадоеъ ул-уақоеъде» былай делінген: Бір күні Сұлтан Хұсайын Хадиша бегімге Әмір Әлішердің пәктігін сақтау үшін әйелдермен араласудан әдейі қашатын тақуа адам екенін сипаттайды.

¹²¹Наштари ишқ, 131^a: Оташкада, 153.

¹²²Бадоеъ ул-вақоеъ, 452-463

¹²³Сол шығарма, 444-450

Хадиша бегім бұған сенбейді. Ортада пікірталас басталады. Хадиша бегімнің Давлатбахт атты кәнизак қызы бар еді, Әмір Әлішер оның сұлулығына әрқашан тәнті болған. Хадиша бегім қызметшісіне жоспарын түсіндіріп, кеш батқанда Мирдің үйіне жібереді. Үйреткендей, қызметші әңгімені ұзартып, ыңғайсыз болғандықтан түнде қалуға рұқсат сұрайды. Мирдің қасындағы бөлмеде жатқан қызметші түн ортасында Мирдің төсегіне кіріп, жанына жатады. Мақсаттың не екенін сезген Мир қолын тізесіне қояды да: Мен сенің қазына сандығыңның құлпын осы кілтпен аша алатыныма сенімді болған шығарсың. Бізде жігіттік бар, бірақ біз мұны істеген жоқпыз, істемейміз де». Бұл сөздер Хадиша бегім мен Мырзаның құлағына жеткенде, олардың Мирге деген сенімі Махмұд Тойбодидің тілінен Уасифидің айтуы бойынша жүз, мүмкін мың есе артқан¹²⁴.

Балдарға қатысты әлеуметтік жат қылықтардан пәк Мир Әлішердің екінші әңгімесі де назар аударарлық. Васифи былай деп жазады: «Мәулана Мұхаммед Пір Шамс қасиетті әулие Әли Мұсамен бірге Жафар Мұхаммед Бақырдың қабірінің зияратына барғысы келгенде, өзінің күннен сұлу ұлын кімге тапсырарын білмей қалды. Әмір Әлішер өзінің періштелік қасиетімен әйгілі болғандықтан және туылғаннан етегіне күнә тимегені баршаға белгілі болғандықтан, аяулы баласын оның үйінде қалдыруды ұйғарған...¹²⁵ Осы екі оқиғаның өзі Әмір Әлішерді нәпсі жағынан әлсіретеді немесе «жас жігіттерді сүйген» (Бартольдтың қорытындысы) деген кінәрат-талаптың негізсіз екендігін дәлелдейді.

Науаи неліктен үйленбеген?

Хондамир де сондай-ақ Әмір Әлішердің бойдақтығы оның ұлы дәруештердің жолымен жүруді қалауымен байланысты екенін айтты. Ол былай деп жазады: «... нәпсіқұмарлықпен тән нәпсі қалауларынан қол үзбей, дүниенің нығметтерінен бет бұрмай Алланы және Оның сипаттарын тану мүмкін емес. Осы себепті уәлилар қашанда

¹²⁴ Сол жерде

¹²⁵ Сол шығарма, 562

бағынбайтын және қыңыр нәпсісін тыйып, дүниенің өткінші нәрселеріне қарамаған. Әмір Әлішер де «Дүние – ақырет адамдарына харам, ақырет – дүние адамдарына харам» деген хадиске сәйкес қабо киген уәлилер қатарынан орын алды. Ол заттың мүбәрәк мінез-құлқы балалық шағынан да, есейе бастаған кезінен де осы дүние мен ондағы нәрселерге немқұрайлы қарап, өткінші дүние-мүлікке ғашық болмаған. Ол әрқашан өзін қинау арқылы нәпсінің қыңыр тізгінін қалау мен нәпсі өрісінен қайтарып алатын¹²⁶. Әрине, Әмір Әлішердің де барша қатарластары сияқты жастық шағында махаббат азабынан құтылмағанын да ескерген жөн. «Мәжолис ул-ушшақ» тәзкирасының 74-мәжілісінде Хұсайын Байқараның Мир Әлішердің үйленбей өтуінің себептері туралы сөзі былайша келтірілген: «Сөз мүлкінің сұлтаны Науаи лақап аты бар Әмір Низамиддин Әлішер... ғашықтықтан бұл күйген ғашықтың (Хұсайын Байқара) серігі еді... әр ісімізде серігіміз, сырласымыз, махрамымыз болды... Ықбал төсегінен күйдің күні күйген ғашықтың (Хұсайын Байқара) талантының айнасы жарқырағанда, Мірдің жүрек қалауы Алланың мейірімімен ғайып пердеден көрінетін еді. Оның мәжілісі кеуделері гүлдей сұлулар және әншілер, уд, чангу мизмор әндері мен поэзиясының қатысуынсыз болмаған. Олай болса, бұл дәйексөзде біз Науаи әмірлік жылдарының алғашқы жылдарын айтып отырмыз. Енді жоғарыдағы үзіндіден кейін келген сөйлемдерге назар аударайық: «Жүрек құсы қанішер аңшының тұзағына түсіп қалды. Сөйтіп, оның бойдақтығына келсек, ол жақсы құлықты жас әйелге жолығып, өмірінің қырманына ғажайып от түсті». Тәзкираның авторы әлгі қыздың да өзін жақсы көріп, ата-анасының қарсылығына қарамастан Мірдің үйіне қалай келгенін айтады. Алайда Мир жағдайды түсініп, оны үйіне қайтарады. Автор Науаидың қатты күйзеліске түскенде оған арнап талай ғазал жазғанын, өзгеге үйленбей, оған жету арманын жойғанын айтады¹²⁷. Егер Хұсайынның Әлішердің жақын досы әрі сырласы болғанын ескерсек, бұл әңгіменің негізі болуы мүмкін.

¹²⁶Мақорим,62.

¹²⁷Мажолис ул-ушшоқ, 148^б-152^б .

Шығыстанушы ғалым Е.Э.Бертельстің фольклорлық материалдарға негізделген «Науаи» монографиясында Науаи мен Гүл есімді қыздың арасындағы махаббат туралы айтылады және бұл оқиғадан бейхабар Сұлтан Хұсайын де оған ғашық болып, Науаиды оның үйіне құда түсуге жіберуі туралы айтылады. Науаи ғашығына қолынан ештеңе келмейтінін айтқан соң, қыз баяу әсер ететін өлім дәрісін ішіп, Науаиға белсіздікке себеп болатын дәрі береді. Е.Э.Бертельс былай деп жазады: “Бұл аңыз Науаидың бойдақтығының себептерін түсіндіру үшін тоқылғаны сөзсіз. Олардың астарында қандай да бір факт бар деп ойлау, әрине, мүмкін емес. Бұл аңыз Таяу және Орта Шығысқа тән романтикалық оқиға”.¹²⁸ 1959 жылы 4 ақпанда өткен науаитанушы ғалымдардың дәстүрлі конференциясында ақын Ғафур Ғұламның төмендегі:

Жарынан ешкім мен сияқты зар болып жалғыз болмасын,
Жалпы әлемде бейберекеттікпен атақты болмасын.

Ёрдин ҳеч ким манингдек зору маҳжур ўлмасун,
Жумлаи оламда расволикқа машҳур ўлмасун.

матлаәлі ғазеліне сүйене отырып, Науаидың ғашығының атын еш жерде әдейі атамағанын, ғашығынан ажырағанын, ғашығын тартып алған адамның бай азамат екенін, бірақ үнемі мас күйде болғанын, сондай-ақ оның ғашығынан айырылғанын дәлелдеуге тырысып, ол кісінің – Хұсайын Байқара екенін дәлелдеуге тырысты¹²⁹.

Қалай болғанда да, бұл риуаятта ақиқат бар: Науаи біреуді қатты жақсы көрген, бірақ онымен кездесу бақыты бұйырмаған. Сұлтан Хұсайын оны махаббат мектебінде сыныптас деп атайды, сондықтан олардың жас кезінде бір сұлу қызға бірге ғашық болуы ғажап емес¹³⁰.

¹²⁸Е.Э. Бертельс, 201.

¹²⁹Бұл мәліметті А.Хайитметовтың «Науаи лирикасы» кітабынан келтірдік. Қараңыз: Хайитметов, 167.

¹³⁰Бұл туралы болжамымды «Науаи кімді жақсы көрді?» аттыз мақаламда түсіндірдім. Қараңыз: Ш.Сирожиддинов 1991 (1), 33-36.

Бұл сұлу кім болуы мүмкін? Әңгімеде Әлішер, Гүли, Сұлтан деген үш кейіпкер бар. Мүмкін бұл сұлтан Ғафур Ғұлам ойлағандай Сұлтан Хұсайын емес шығар? Мүмкін, аңыз айтқандай, Гүли уды ішпеген шығар? Бірақ сұлтанның алып кеткені рас болса ше?

Әлішердің өз ғашығына жете алмағандығы оның өлеңдерінде де байқалады:

Бір кездері ол бізге жақсы бір жар болды,
 Күллі ол жар болмаса, қысқасы бар жар еді.
 Жолығуға шықпаса, жұбатуды сұрайды,
 Сырқат жүрегім дерт шегіп, кеткенім сылтау болды.
 Егер мен айырылсам, махрам болмас еді ол.
 Жүрегім азапқа толды, бірақ риза болды ол.
 Шамшырақ жанбаса не күйдірмесе де жақсы.
 Не ұлысқа дос одан, не маған азап еді.
 Мүмкін шүкір етпедім бе, онсыз қазір өлемін,
 Ол менің күнімді жасырған зұлым тағдыр болды.

Бор эди, ул хамки, бир чоғ, бизга ёре эди,
 Кулли ар ёр ўлмаса, филжумла боре ёр эди.
 Васлидин буткармаса, таскин берур эрди сўруб,
 Хаста кўнглум дардиниким, ҳажридин афгор эди.
 Мен агар маҳрум эдим, махрам ҳам эмас эрди ул.
 Кўнглум ар озурда эрди, лек миннатдор эди.
 Шамъ агар ёрутмаса, куйдурмаса ҳам яхшидур,
 Не улусқа улфат ондин, не менга озор эди.
 Гуйиё шукр этмадимким, онсиз ўлмишман бу дам,
 Ул қуёшимни ёшурган чархи кажрафтор эди.

Құрметті оқырман! Естеріңізде болса, өткен беттерде Науаидың Ғираттан Мешхедке келіп, «үмітсіздік пен түңілу» салдарынан төсекке таңылғаны туралы қысқаша мәлімет берген болатынбыз. «Һолоти Пәһлавон Мұхаммед» еңбегінде келтірілген бұл мәліметтердің жалғасына назар аударайық. Пәһлавон Мұхаммед

науқас досына қонаққа келгенде қалтасынан жаңа жазылған өлең нобайын ақырын шығарып алып, бірден жаттап алады. Біраз уақыттан кейін өлең туралы пікірталас басталып, Пәһлавон Саййид Насимиден мысал ретінде Науаидың қазір жаттап алған сол өлеңін айтады. Әлішер таң қалады. Біздің назарымызды аударған нәрсе Науаи жазған өлең арасындағы тартыстың мәні болды. Пікірталастың мәні мынада: Пәһлавон Әлішерден қай түркі ақынын танысың деп сұрайды. Науаи Лутфиді көрсетеді. Сонда Пәһлавон неліктен Саййид Насимиді көрсетпегенін сұрағанда, Науаи: «Саййид Насимидің поэзиясы ерекше. Заһири емес, сопылық жолында өлең жазатынын айтады.¹³¹

Бұл үзіндіден Әлішер Науаидың жастық шағында заһири мағыналы өлеңдерді ұнатқанын, сол кездегі шығармашылығында Лутфиді ұстаз санағанын аңғаруға болады. Сондықтан «Бастапқы диуанда» нағыз қызды меңзеп, дүниелік махаббат жырына арналған ғазалдар жоқ деп айтуға болмайды. Енді пікірталаста оқылған Науаи өлеңінің матлаъсына назар аударыңыз:

Қайда қарасам да бетіме ол күн нұрын төгеді,
Қай жаққа назар тастамай, ол ай маған ұнайды.

Ғар қаён боқсам юзумга ул қуёшдин нур эрур,
Ғар сори қилсам назар ул ой манга манзур эрур.

Бұл матлаъ һижран/айрылыс азабында өзін қоярға жер таппай, ғашығына деген ғашықтықтан өртеніп, жан дүниесінен зары шыққан ғашықтың күйі емес пе?

Енді мақтаған өлеңнің соңғы қатарларын қараңыз:

Егер Науаи сұлуларды көруді қалап, көрсе қиыншылық

Бұл таңқаларлық емес, өйткені соңына жетпеген кісі қыйналады.

Ғар Навоий сиймбарлар васлин истаб кўрса ранж,
Йўқ ажаб, невчунки хом этган киши ранжур эрур.

¹³¹Куллиёт.Холоти Паҳлавон Муҳаммад,740^a.

Бұл өлеңнің Науаидың Ғираттан Мешхедке жаңа ғана келіп, науқастанып жатқан кезінде жазылуы ақынның сол кездегі қиын жағдайын, күйзеліске ұшырағанын көрсетпей ме? Науаи «Сұлтан Әбу Саид Мырзаның тұсында Ғират халқы Самарқан тұрғындарының тұтқынында болды, егер қандай да бір зұлымдық орын алса, бұл тұтқындар тәуелді және мойынсұнғыш болған. Мен фақирді Мешхедке “айни ифлос ва фалокат ва сарнавишт ва ранжуриш” жеткізді, деп ол өлеңінде өзінің үзілген махаббатын меңзеп тұрған жоқ па? Оның сүйіктісі одан бас тартты ма? Бұл үзінді сол кезде Ғиратта билік құрған Сұлтан Әбу Саидтың халқына қатты наразылығын білдіреді. Сол «самарқандықтардың» ешқайсысы оны ұстап алған жоқ па? Сол сұлудың теңдесі жоқ сұлулығы сарай адамдарының арасында естілгеніне таң қалмаймын. Бәлкім, Сұлтан Әбу Саид тартып алған шығар? Сұлтан Әбу Саидты үнемі жек көретіні сондықтан шығар? Тәтті армандардың сағымға айналуы Науаида Сұлтан Әбу Саидқа деген ашулы қызғаныш пен ішкі дұшпандық сезімдердің пайда болуына себеп болған болуы мүмкін. Ашуланған мәжнүн Науаи өзінің ессіз қылығынан басына бәле әкеледі деп қорқып, Мешхедке кетіп қалған шығар. Әлішердің Сайид Хасан Ардашерге жазған ақындық хатындағы кейбір тұспалдарды былай қойғанда, Әлішердің Ғираттан кетуінің шын себебі оның ғашығынан айырылуымен байланысты екені де сезіледі. Науаи бұл мәселеде Сайд Хасан Ардашердің назарын аударуға тырысады:

Мүмкін бұл менің шешімімді сынайтын шығар,
Сенімен айырылысу үшін алаңдаймын,
Мені сағынған барлық достарыма
Саған жақсылық тілеймін, досым.
Айтпақшы, бұл көп қиындық
Һижранның басшысы болуға кім батыл,
Бақытсыз істеген ісіне риза емес?
Бұл әбігер-сарсан болды оқиға міндетті емес пе?
Қиялына не сөз келген екен?

Бұл шешімге не себеп болды екен?
 Мына хәлімнен достарым хабарсыз.
 Бұл қуанышты оқиға емес¹³².

Бу азмигни шоядки тафтиш этиб,
 Фироқим замирингга ташвиш этиб,
 Мени йўқлабон борча ахбоб аро,
 Тилаб топмайин хайли асҳоб аро
 Дегайсенким, ул зори овораваш
 Ки, хижрон майидин бўлиб журъакаш,
 Не қилди экин чархи нобахтиёр
 Ки, саргашталик айлади ихтиёр?
 Хаёлига хадис не бўлди экин?
 Бу азмига боис не бўлди экин?
 Чу холимдин ахбоб огоҳ эмас,
 Дегайлар ҳадисеки дилхоҳ эмас.

Соңғы бәйттен көрініп тұрғандай, достарым маған көңілім қаламайтын себептерді көрсетуі мүмкін, деген қорқыныш хатты жазуға итермеледі. Осы себепті Науаи бірнеше адамға ашылған сырдың халық арасында таралуына жол бермеу үшін Саййид Хасан Ардашерден оларға сенбеуді сұрайды. Олай дейтін себебім, ақынның «Фауоид ул-кибар» кітабына енген өмірбаяндық мазмұндағы поэмасынан ақынның махаббат трагедиясы туралы түсінік алуға болады¹³³. Онда ол ашық түрде махаббаты әшкере болғаны үшін түрлі өкініш көргенін жазады:

Не мені зар етті ғашықтыққа?
 Жанни жаралайтын ғашықтыққа
 Бір сұлу көңілім алып кенеттен,
 Ғашықтықтан жүрегім өзін білмей.
 Ол периді көруді көңілім қалағаны үшін,

¹³²Куллиёт. Ғаройиб ус-сиғар, Маснавий, 476^b.

¹³³Куллиёт. Фавоид ул-кибар, 655^b-656^a.

Есалаңдылық жүрегімді жеңіліске ұшыратты.
 Ғашықтықпен есалаңдық дос болып қалса,
 Кісі көңілінде сыр қонымды ма?
 Мен оны құпия сақтайтын дос дедім,
 Дертiмнен хабардар екенiн айттым.
 Қолымнан келмейдi, жағдайым нашар
 Мен сенiмен мүлдем жақсымын
 Айттым ба, ау, айтпай қалсам ғой,
 Демейтiн сөздi өзiм паш еттiм.
 Азапты денемдi қатты ауыртты,
 Есалаң басыма пәлекет келдi.
 Дүние маған азапты жаңбырдай жаудырды,
 Тiптi, дәуір де дәурен елi бiрдей болып.

Ким, нелар қилди мени зорға ишқ,
 Жони зору тани беморға ишқ,
 Кўнглум олиб бути шўхи ногаҳ,
 Қолмади ишқида ўздин огоҳ.
 Ул пари васли чу бўлди матлуб
 Телбалик қилди кўнгулни мағлуб.
 Чун жунун ишқ ила бўлди дамсоз,
 Асрай олғайму киши кўнглида роз?
 Аниким маҳрами асрор дедим,
 Дарддин кўнгли хабардор дедим
 Индай олмай қаттиқ аҳволимдин,
 Оллида шаммаи ўз холимдин
 Дедиму, ваҳ, демагай эрдим кош,
 Ким, демас сўзни ўзим қилдим фош.
 Зор жисмимға анолар келди,
 Телба бошимға балолар келди.
 Чарх ёғдурди манга тийғи ситам,
 Балки даврон ҳаму даврон эли ҳам.

Ақын жұрттың өзін кінәлағанын ауыр еске алады:

Өзінің де жаттың кінәлауы ұрды,
 Аспан мен жер маған тас жаудырды.
 Жақыным тәніме ұрған азабы
 Инелерді көзіме күшсіздер шаншып алды.

Ўзу ёт неши маломат урди,
 Еру кўк бошима тош ёғдурди.
 Ақрабо танға уруб тийғи жафо
 Кўзума игналар урди зуафо.

Ғашық адамның қашудан басқа амалы жоқ.
 Түрлі дертке шалдығып, өліміне келіседі:
 Басымнан кешіп, аяғымнан түстім,
 Олу үшін әлсіздіктен сал болдым.
 Өкініш-ренішім тым көп,
 Науқас, ауруым да көп болды.
 Тәнімде жүз дертпен азап көрдім,
 Жанда жүз рет қайғы-уайым көрдім.
 Ісім өлім үшін қаулы шешті,
 Дәрігерден басымды алып қаштым.

Кечибон боштин, оёғдин туштум,
 Ўлгали заъф ичида ёвуштим.
 Дарду ранжим ҳадду ғоятдин кўп,
 Маразим бўлди ниҳоятдин кўп.
 Танда юз дарду суубат кўрдум,
 Жонда юз онча уқубат кўрдим.
 То ишим ўлмак ила тутти қарор,
 Бўлди бошимдин атиббоға фирор.

Науаи осы мұқтаждықта екі жыл отырғанын айтады, ол Мешхедті меңзеп тұр деп ойлаймыз:

Өтті бұл мұқтаждығыма екі жыл,
Әр сәтті екі жылдық кезең ретінде біл.

Ўтди бу зорлиғимга икки йил,
Ҳар замонин икки йил чоғлик бил.
Өлеңнің соңында Науаидың қартайған шағына қатысты
қызықты дерек бар:

Енді бетіне хат жазып,
Гүлиге жаңа жеңіс келтірді.
Кейде мен әліме алаңдап.
Ауыр жағдайымдың бақылаушысы болды.

Эмдиким юзида хат бош урмиш,
Гулига сабза сипах келтурмиш.
Гах-гахе холима парво айлар
Саъб холимни тамошо айлар.

Түсініксіз жағдай. Неліктен Науаи «Сақинаманы» диуанға кірітіп жатқан кезде мұны қосты? Демек, сол сұлу Науайдан алыс емес. Ол біреудің сүйіктісі. Науаидың бір ғазалында «Мен саған жақынмын, бірақ алыспын» деген өлең жолы бар. Біз сопылыққа жорыдық. Егер ол шынымен біреуді білдірсе ше? Бұл өлеңнің мәнін сол сұлу ғана түсінген болуы керек. Ғашығының қартайған шағында Науаиға жақсылық көрсетуі оның онымен бір мезгілде болғанын, олардың бір-бірінен алыс еместігін білдіреді.

Демек, Науаи жастық шағында сол сұлудан айырылып, оны сағынышпен өмір бойы сүйіп өткен. Одан басқа ешкімге үйленгісі келмей, оны көрген сайын мұңы жаңарған болса ғажап емес. Әр қандай жағдайда:

Бетке айтпаңдар, Науаидың ешкімі жоқ, жарсыз деп,

Дүниеде оның біреуге ғашық болуы – іс, махаббат – серіктес,¹³⁴ -

- деп бекер айтпаған.

Таън қилмангким, Навоий бекасу беёр эмиш,
Ким анга оламда ошиқлик иш ўлмиш, ишқ эш.

Әлішер Науаидың ұстаздары туралы

Әлішер Науаидың көркемдік шеберлігі, дүниетанымы, ой-өрісі, білімінің кеңдігі оның көп қырлы шығармашылығынан айқын көрінеді. Ол өзіне дейінгі барлық әдеби дәстүрлерді, түрлер мен жанрларды шебер пайдаланып қана қоймай, оларды жетілдіруге тырысты. Сондай-ақ, оның шығармаларының жоғары философиялық мәнінен оның тек ислам ғылымдарын ғана емес, шығыстың түрлі діни-философиялық ілімдерін де жетік меңгерген, негіздерін жете білген, жан-жақты терең ойшыл екендігін аңғаруға болады. Оның дастандарын мадақтауында Жаратушы мен Әлемнің заңдылықтары, Әлем мен адамның жаратылу эволюциясы туралы айта отырып, Қасиетті Құран кәрім аяттарының терең білімге негізделген поэтикалық түсіндірмесі Әлішер Науаидың ерекше ұлы ұғым иесі, ойшыл екендігіне дәлел. Оның поэзиясын талдау адамнан үлкен, жан-жақты білімді талап етеді. Әрине, әр зерттеуші оның поэзиясын өз білім деңгейінде талдап, түсіндіреді. Біреу діншіл, біреу зайырлы, ал біреу ақын ойының терең мағыналық қат-қабаттарына енуге, ойшыл данышпанның теологиялық концепциясын түсінуге тырысады. Ешбір түсіндіруді жоққа шығаруға болмайды. Тек тәсілдер әртүрлі және бұл табиғи нәрсе.

Әлішер Науаи поэзиясын талдау мен түсіндіру оның заманында да кең пікірталас тудырды. Өткен алты ғасырдан бүгінге дейін оның дүниетанымы туралы әртүрлі көзқарастар бар. Ақынның исламдық наным-сенімге адал бола тұра, басқа діни ілімдерге оң

¹³⁴ Ғаройиб ус-сиғар, 248-ғазал.

көзқарасы, сопылық ағымдарға деген ерекше көзқарасы әлі күнге дейін көптеген ғалымдар арасында пікірталас тудыруда. Осының бәрі Әлішер Науаидың уәли болғанына, оның замандастары мойындағандай, Жаратушы оған ләдун ілімін бергеніне тағы да сендіреді. Бұл ілімді өздігінен ашу, паш ету мүмкін емес. Оның кілті шебер-ұстаздардың тағылымы арқылы алынатыны белгілі. Егер біз Науаидың өмір жолына назар аударып, естеліктерінде атап өткен ұстаздарының тағылымдарына зер салсақ, Әлішер Науаиды жас кезінен қандай сұрақтар қинағанын және соларға жауап іздеп қай ұстаздардан білім алғанын аздап аңғаруға, білуге болады.

Әлішер жастайынан поэзияға ғашық болған. 3-4 жасында Қасым Әнуордың «Риндему ошиқему жаҳонсўзу жомачок, Бо давлати ғами ту зи фикри жаҳон чи бок» деген өлең жолдарын айтып, қонақтарды таңғалдырғаны тарихтан белгілі. Тіпті оның Фаридуддин Аттардың «Мәнтиқ ут-тайр» шығармасын жатқа білгендігі де өз естеліктерінде айтылады. Алғашқы өлеңдерін кімге көрсеткенін жазбаса да, жастық шағында сүйікті ұстазы Саййид Хасан Ардашердің үнемі өлең жазуға шақырғанын айтады. Сондай-ақ ол Саййид Хасан Ардашерді имам Ғазали ілімінде фақру фано тарик және оның ұстазы деп санайды: «...Сұлтан Ибраһим Мырза сұлтандық тағын сегіз жүз алпыс бірінші (б.ж. 1457) жылы шешкен кезде мен оның сұхбатына шақырылдым. Олар бұл фақирді өздерінің сұхбатында болу бақытын сыйлады, егер олардың сұхбатына жетпесем еді, шыдамым қалмайтын еді... және олар бұл бейшараны кедейлік жолына көрсетіп, тура жолға салып, өлең айтуға бағдар беретін еді... Парсы поэзиясынан Һазірет Хожа Хафиз Шерази диуаныға көптеген сенімдері болған... Ол хазірет шейх Фаридуддин Аттардың «Мәнтик-ут-тайрының» көбін жатқа алған... Құжжат ул-Ислам Имам Мұхаммед Ғаззалидің шығармаларына ықыласты болған және көп оқитын... әсіресе, «Химиялық бақыт» дін мен шейх Әзиз Насафидің трактаттарын сипаттап, одан нақыл сөздерді келтіретін... бұл фақир азаматтардан, дервиштерден, аһлиллаһлардан (Аллаға

жақын, әулиелер) көп қамқорлық алдым, бірақ пәнилік жолында олар сияқты өте аз көрдім....»¹³⁵ .

Науаи «Мажолис ун-нафоис» атты еңбегінде ұстаздарын құрметпен еске алады. Әсіресе, жас ақынның асқан талантын танып, өз заманының Мәлік ул-Кәләмі Мәулана Лутфи оның өлеңдеріне ұстаз ретінде алғашқы бағасын берген. Әлішер аруз ғылымындағы алғашқы сабақтарын Дарвеш Мансур Сабзавариден алған (*Мен фақир арузды Дарвиштің қол астында оқыдым*). Ол Хафиз Әли Жәмидің тұсында Құран Кәрімді жатқа оқу өнерін меңгерген (*...қираат ғылымында барлық жамағат оған шәкірт түсуге ықылас білдеретін. Ал мен фақир де ол кісіден қаншама сабақ алдым*). Шейх Садриддин Риваси жас Әлішердің дүниетанымына қатты әсер еткен «Уахдат ул-вужуд» ілімі туралы алғашқы ойларды оятады (*..Жүзі сүйкімді, ақиқатты, білімді сөзі сүйкімді еді. Әсем сұхбатына мен фақир ие болдым... «Фусус» сабақ беріп жатыр еді, көңілімді көтерді...*).

Науаи Самарқанға бармай тұрып, қай жерде атақты ғалым болса да, оның тағылымын алуға тырысатыны сөзсіз. Атап айтқанда, ол астрономия туралы ғылымды Қожа Авхад Муставфиден үйренді (*...ол өз ғасырында жалғыз еді. Ол улум мен фунун, әсіресе улуми гарибаны туралы көбірек білген, бірақ астрономия саласында даңқы болған. Бұл фақир ул бузруквор сұхбатына алатын еді, көп ықыласы бар еді...*), Қожа Жүсіп Бұрханнан музыка ғылымы (*...Ол фақир мен өлім жолында сүлік жасайтын. Және тажарруд пен инқитаъ сүлігін көп ұстайтын. Мен фақир оның музыка ғылымындағы шәкіртімін*).

Әлішер Мешхедте жүргенде Камал Турбатимен достасады. Науаи былай деп есіне алады: «...Фәқирді көрсем деген арманым көп еді, мұндай нәрсе орындалды. Сұлтан Әбу Саид Мырзаның тұсында Мешхедте біртүрлі аурып қалып бір жерде жатып қалдым. Құрбан айт мерекесі күні болып, әлемнің түкпір-түкпірінен келген адамдар Имамның бақшасын тауап ету үшін жүздерін бұрды. Мұсапырлар атақты бақшаны көруге асыға барады, ол рәсімге айналған. Ол жерде мен сырқаттанып жатып едім, жамағат қыдырып келіп, қабырғаға

¹³⁵ Куллиёт.Холоти Сайид Хасан Ардашер, 735^a

жазылған жұмақ өлеңді оқып, оның екі қатары үстінде таласып қалды. Бір жасы үлкен кісі бар еді, қауым оған мойынсұнатын еді, ал ол пікірталаста қауымды жеңді. Мен әлжуаз күйде қоғам атынан сөйледім. Олар оған: мына ауру жігіт бір ауыз сөз айтады, деп айтты. Сол ұлы адам, зияратқа келген Шейх Камал менің басыма келіп, пікірталас туралы айтты. Фақир жауап бергенде, ол сөзінен қайтып, мені мақтады, ахуалымды сұрады. Бұл ретте ол кісі демен фақирді естіп, көрсем деген ниетпен әуестеніп жүрген екен... Шайхпен танысу осындай жағдайда болды”.

Әлішер Науаи Самарқанда Қожа Фазлуллаһ Абуллайси тұсында ислам ғылымдарын, әсіресе фикһ саласындағы білімін тереңдете түседі. Хондамир бұл кісіні «Мақоримде» «екінші Әбу Әли ибн Сина» десе, Науаи оны «екінші Әбу Ханифа» деп дәріптейді (... Фикһта Әбу Ханифаи Сони айтатын. Мен оның қолында екі жыл оқыдым).

Абдурахман Жәмидің Науаидың дүниетанымы мен шығармашылығына ықпалы өте зор болды. Ол Абдурахман Жәмиден поэзия теориясы бойынша тағы біраз дәріс алады. Ол туралы былай деп жазады: «Мен ол кітапшалар және кітапханада олар қызметінде білім алу және пайдалану үшін оқыдым: бірінші, олар біткен «Ұйқас» трактатын мұндай ықшамды және пайдалы трактатты бұл ілімде ешкім білмейді. Ал «Муаммонның» екінші трактаты «Хуляи хулалдан»¹³⁶ кейінірек аяқталды. Тағы бірі – олардың «Аруз» атты кітапшасы»¹³⁷.

Әлішер Науаи сопылық ғылымы, «Уахдатул-вужуд» концепциясы және оның реформалары туралы көзқарасын тікелей Абдурахман Жәмидің тағылымдары арқылы жетілдірді: «тағы “Лавоих”¹³⁸ бұл, сопылықтың ұлы ғұламасы өңдеуімен жазылыпты, ондай трактат ешбір хатшының қаламынан және ешбір қаламнан өңдеу таппас. “Сондай-ақ «Лавоми»¹³⁹ бар және осы өңдеуде әрбір

¹³⁶ Жәмидің бұл мәселеге арналған трактаты хижраның 856 жылы Сұлтан Әбу Саид Мырзаның тұсында жарық көрді. Ол 1452 жылы жазылған.

¹³⁷ Жинақ.Хамсат ул-мутаһаййирин, 770^b.

¹³⁸ Рисолай лавоих дар баяни тәрбиелік және сезімге толы. Джаמידің жұмысы. 1465 жылы жазылған

¹³⁹ Лавоми фи шолу қасидаи хамрияи мимияи Фаризия. Джаמידің жұмысы. Ол 1470 жылы жазылған.

жарықтықтың нұры салықтың сопыға қараңғы түнінде ғибадат шамының шығармаларығана емес, бәлки, рақым шамының жарығы болып табылады. Сондай-ақ, «Шархи рубайет»¹⁴⁰ бар және бұл мазмұндасопылық жолында Алладан басқа төрт тәкбір айту оны оқу арқылы болады¹⁴¹. Науаи тағы бір жерде былай деп жазады: «...Ол кезде мен сопылық ғұрыпты қызмет етумен өткіздім және һазірет құтб ус-саликиннің «Ламаоты» шейх Фахриддин Иракидің арманы көп ойыма оралды. Мен бұл мағынаны бір күнде түсіндірдім. Олар: «Тариқат ұстазының парсыша кітаптары мен трактаттары аз оқылды, бірақ қалауыңыз болса, солай болсын», - деді. Ұл кіммен ұл шәріпке кітап оқытатын, күнде қуана әр сабақта түсіндіретін... Біраз сабақтан кейін сөздер қиындап, шұруһ қажеттігін білдіріп, шейх Йорали тәпсірмен тағы біраз шуруды мүбәрәк көз алдына қойып, сабақты айтты. Мен көптеген лекцияларда комментаторларды сынап бастадым, «бұл сөзбен ескі сөздің арасында үлкен айырмашылық бар. Алайда олар мағынасыз пікір қалдырды, бұл сөзді қайта-қайта көргеннен кейін мен шағымдандым: «Егер кітап оқитын талғампаз және қиын адам пайда тауып, пікірлері түсінікті болмаса, не істеу керек? Бәлкім, жоғары мәртебелі Махдум мейірім сұрағандарға бұл мәселені жеңілдетер. «Осыдан кейін олар осы санаттағы кітаптар мен расайлилердің ішіндегі ең танымал тәпсір болып табылатын «Ашиатул-Ламаатты» жасады...Түсініктеменің соңында “Фусус”¹⁴², “Футухот”¹⁴³, “Нусус”¹⁴⁴, “Фукук” және адамдардың көпшілігінің ешқайсысында ерекше мұқтаждық болмаса да, бата берілді. Шырағым, осы пікірім мен кедейлердің көзінше «Ламаотты» бітірдім”¹⁴⁵.

Әлішер Науаи жас кезінен теология ғылымының сырларын түсінуге тырысты. Сопылық ағымдар арасындағы айырмашылықтар, секталық күрестер, ақидамен дін мәселелеріне дәлелді жауап беретін

¹⁴⁰«Шархи рубойети Вахдат ул-вужуд» рисолаши

¹⁴¹Куллиёт.Хамсат ул-мутахаййирин, 768^a.

¹⁴²Мухйиддин Ибн ал-Арабийнинг “Фусус ал-хикам” асари

¹⁴³Мухйиддин Ибн ал-Арабийнинг “Ал-Футухот ал-Маккия” асари.

¹⁴⁴Мухйиддин Ибн ал-Арабийнинг “Нақш ул-фусус” китобига ёзилган Садриддин Кунавийнинг “Ан-нусус фи тахқиқ ит-тавр ил-махсус” номли шарҳи

¹⁴⁵Куллиёт.Хамсат ул-мутахаййирин, 768^a-768^b.

ұстаз іздеді. Ақыры тағдыр оны Абдурахман Джамимен бетпе-бет кездестірді. Әлішер Науаи Абдурахман Жәмидің тұлғасынан оның дінге, секталарға, теологияға және философияға көзқарасымен сәйкес келетін ұлы тұлғаны көрді. Әлішер Науаи оны өзінің үлкен пір-ұстазы санап, өмірінің соңына дейін зор сүйіспеншілікпен, ризашылықпен өмір сүрді.

Әлішер Науаидың достары туралы

Әлішер Науаи өмірінің соңында өзімен бірге болған, әрқашан қолдау білдірген достары туралы асыл естеліктерін қағазға түсірді. Оның «Хамсат ул-мутаһаййирин» еңбегі Абдурахман Жәмиге арналған. Ол Науаидың ұстаз мақамында болған досы еді. Оның данышпандығының алдында Науаи тізе бүгеді. Мәзһаб имамы, мужтаһид ғалым, шейхул-ислам ретінде мадақтайды. Олардың достығы соншалықты керемет, таза, шынайы болды, оны сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Олардың жақындығы соншалық, көзқарастары, дүниетанымы, ұмтылыстары, ойлары бірдей болды. «Хамсат ул-мутаһаййирин»да жазылғандай, Абдуллаһ Катиб Абдуллаһ Ансаридің «Илоһийнамасын» тауып алып, көшіріп, кітапты Науаиға жібереді. Науаи былай деп жазады: «Фәқир ул рисола-трактаттың бірінші бетін ашып, алғы сөзін оқыдым, ары барса бір бет, бір парақ оқитын шығармын, деп ойладым, бірақ жиналған қауым куә, кітаптің сөздері өте жақсы және жатықтығына байланысты еш жерде оқудан бас тарта алмадым, екі бөлімнен артық тұратын екен, оқып біттім. Мәжіліске жиналғандар хабардар болып, таң қалып: ол кітап екі бөлімге жақын, бәлкі артығырақ еді, бір берілгенде бастын-аяқ оқып оқудың өзіне таң қалмай болмас.

Таңертең һазірет Маһдум үйіме кіріп келді. Ол кітап дайын еді, келді, оны ашып, мүбәрәк көздерімен қарады. Өткен күндегі сұхбаттастарымен болған оқығаға таңғаларлық білдіріп, ол һазіретке сөйлеп берген болатын. Ол күлімсіреп: "Сіз бен біздің арамызда біртүрлі оқиға болған екен: осы кітапшаны бізге екі-үш күн бұрын

Мәулана Шейх Абдуллаһ әкелді. Біз басын бастап қойып едік, ол еш уақыт өтпей бітті", - деді.

Мәулана Шейх Абдуллаһ таңертең я кітапты, яки бағасын алу үшін келеді. Олардың кейбіреулері оған: «Мынау, яғни, бұл пенде осы кітапты алдымен оқуды мақсат етіп, оны біткенше қолынан қоймады», - деді. Ол таңырқаған жүзбен: “Мен де жоғары мәртебелінің қызметін қамтамасыз еттім, оған да мұндай жағдай оқиға болды”, деді.

Бұл оқиғаның өзі олардың көп мәселеде бір пікірде, ортақ пікірде екенін, жақын достық қарым-қатынасының арқасында үйлесім тапқан көзқарастарының ортақ екенін көрсетеді.

Әлішер Науаидың кейбір өмірбаяндық өлеңдерінен оның өмір бойы өз көңіліне сай, білімі мен дүниетанымы діни наным-сенімдерінде қатып қалмай, теология мен философия ғылымдарын талқылай білетін, сонымен қатар, мінез-құлқы және адами қасиетте Пайғамбарға (с.а.у.) еретін кәміл пір іздеген. Абдурахман Жәми сондай адам болған. Сондықтан да Науаи әрқашан оған ұқсауға тырысып, одан тәлім алып, әрі ұстаз, әрі жақын дос ретінде жақсы көрген. Науаи «Хамсат ул-мутаһаййиринде» Жәмиді «кошифи асрари раббани-құпия сырларын аша алатын дін ғылымдарының ғұламасы» және мужтаһид (дін ғалымы) ғалым ретінде сипаттайды. Мұндай ұлы, атақты және пайғамбар сипатты кәміл адам болуына қарамай, өте кішіпейіл болғанын жазған. Ол кісі туралы естіп, алыстан келген адамдар оны қызметшілерінен айыра алмайтын еді. Науаидың айтуынша: «отырып туруда, сөйлесіп тыңдауда және киім киіп тамақ жеуде өзі мен қызметшілерінің арасында еш айырмашылық жоқ еді»¹⁴⁶. Абдурахман Жәмидің медреседе оқығаннан кейін көптеген пәндерді жетік меңгергенін сипаттай отырып, оның өлеңмен айналысуына түрткі болған факторларды да айтады. Науаи былай деп жазады: «Олар біраз уақыт қажетті қызметпен айналысса да, ақындық тәжірибесінен ешқашан қалыс қалған емес. Өйткені олар үшін тауһид жолы асқақ ақиқат болып табылады және олар метафоралық

¹⁴⁶Куллиёт.Хамсату л-мутаһаййирин,759^b.

көріністерді ой елегінен өткізу арқылы ақиқаттың сұлулығын сараптай алады және олардың еріксіз құмарлықтары жеңеді. Ол өз мағынасын поэзия кейпінде еркін жеткізе алады, өйткені бұл құрал жүрекке жұбаныш, жанға тыныштық әкеледі”¹⁴⁷. Әлішер Науаидың өзіне де осындай баға беруге болады. Осындай әулие қасиет пенденің «заһири махаббатқа» деген көзқарасын айшықтайтыны Науаи дүниетанымының бір екендігін дәлелдей түседі: «Көп нәрсенің астында заһири махаббатым көрініп, «Осындай жұмыстардың ортасында «Әл-Мәжәзу Қантарат ул-Хақиқаның» мәні болып табылатын махаббат жолында мен оларды жеңіп, әрбір нәзік көріністің көркімен сүйкімдімін, Ақиқат сұлулығы мұғжиза түрінде көрінсе де, сұмдық апат түрінде көрінсе де, сол қасиеттің мәнін байқап, себебін толығымен жойып, шыдамсызданып, оның көзіне мұғжизадан басқа ешнәрсе түспейтіндіктен даңқ қасиетімен ашылады. Себебі, ол қандай азап болса да, ол махаббаттың қарқындылығымен және оның құмарлығының дәлелімен толтырылады, егер олар жанны өлеңдер мен жүрекжарды ғазалдарға жүгінсе, олар бұл төзімсіздікке тыныштық берер еді”¹⁴⁸.

Науаи достарынан көптеген жақсы қасиеттерді үйреніп, өз өмірінде оларды көп үлгі етуге тырысты. Науаидың ұстазы әрі досы болған Саййид Хасан Ардашер де осындай тұлғалардың бірі. Науаи «һолоти Саййид Хасан Ардашер» атты еңбегінде бұл тұлғаның үлгі боларлық игі қасиеттеріне қайта-қайта тоқталады. Саййид Хасан Науайдан әлдеқайда үлкен болғаны белгілі. Ол Байсұңғұр Мырзаның ұлдары Алоуддавла, Сұлтан Мұһаммад және Әбілқасым Бабырлар бірінен соң бірі таққа отырған жылдар сұхбаттас болған ұлы ғұлама. Сол кездерде де өзінде ол өзінің қарапайымдылығымен, сыпайылығымен, әдептілігімен үлкендердің де, балалардың да сүйіспеншілігіне бөленген еді. Көптеген жастар оның сұхбатын алу үшін оның үйіне баруға асықты. Науаидың айтуынша, кім үйіне келетін болса, «біздің үйге мейіріммен қадам бассаң, біз сіздің қызметіңізде боламыз» деп үлкенге қалай құрмет көрсетсе, жастарға

¹⁴⁷Ұша саҳифа.

¹⁴⁸Ұша ерда..

да сондай үндеу жасайды. Науаидың айтуынша, Саййид Хасан сондай адам болған – ол өзінің нәпсісін тізгіндегені соншалық, жібек пен киіздің айырмашылығын көрмейтін. Қанша азап көрсе де, шыдамдылықпен көтеретінін айтады. Саййид Хасан Ардашер Науаины өз перзентім деп атайтынын ақын мақтанышпен айтады. Саййид Хасан Ардашер мансапқорлықты қатаң айыптайтын. Ол былай дейді: «Мансапқорлық мастық сияқты. Бірақ ішімдік ішуден айырмашылығы бар. Ішімдікке мас болған адам өзінің іс-әрекеті мен сөзін басқара алмайды. Нәтижесінде ол адамдарға зиян тигізіп, олардың мінез-құлқын нашарлатуы мүмкін. Ішіп алған соң өз ісіне өкінеді. Бірақ мұндай мастықтың салдары тек бір күнге созылады. Лауазымның мастығы адам орнында болғанша жалғаса береді, адам өз орнында өзін-өзі басқара алса жақсы, бірақ аяғы жерден шығып, нәпсіге берілсе, көп қателеседі. Науаи, өздеріңіз білетіндей, әрқашан мансаптан қашатын, бірақ патша оны мемлекеттік қызметтен босатқысы келмеді. Науаи жоғары лауазымды қызметте жүргенде де мемлекет пен халықтың мүддесін әрқашан бірінші орынға қойған. Ол өз міндетін адал атқарды. Саййид Хасан Ардашер айтқандай: «Тас қазан мен лағылдың екеуі де тас». Тас қазанда дәмді тағам пісіріліп, халық игілігін көреді. Лағыл қымбат болғанымен, одан адамға тек зиян тиеді. Асыл тастың халыққа пайдасы болмаса, оның не керегі бар?»¹⁴⁹

Науаидың бізге белгілі өмір жолына үңілсек, оның елге, мемлекет мүддесі және дамуына аянбай қызмет еткеніне куә боламыз. Саййид Хасанның ілімі Науаи үшін өмірлік маңызды болғаны даусыз.

Пәһлавон Мұхаммед Науаидың жастық кезінен бірге өскен достарының бірі. Науаи оны қырық жылдық жақын адамым деп қадірлейді. Оны «сырлас асыл досым» деп атайды. Науаидың мойындауынша, олардың араларында ешбір сыр болмаған (Бірақ бұл фақирдан жасырын қалатындай ешқандай құпиясы және сыры жоқ еді. Сондай ақ, бұл фақирдың да одан)¹⁵⁰. Пәһлавон Мұхаммед күрестерде жауырыны ешқашан жерге тимеген атақты палуан

¹⁴⁹Куллиёт. Холоти Сайид Хасан Ардашер, 737^a.

¹⁵⁰Куллиёт. Холоти Пахлавон Мухаммад, 739^a.

болумен қатар, өз заманының музыка өнерінде де белгілі тұлғаларының бірі еді. Ол - медицинаны, поэзияны, философияны терең меңгерген кемел ғұлама, есте сақтау қабілеті өте өткір, Құранды жақсы жаттаған. Пәһлавон Мұхаммад Науаиды өте құрметтейтін. Әрқашан оған қол ұшын созуға, жанашырлық танытуға, жақсыда да, жаманда да қасында болуға тырысатын. Жоғарыда айтқанымыздай, Науаи жігіттік кезінде Мешхедке барып, ауыр науқастанып қалғанда, дәрігер оның денесін уқалап емдеуді бұйырады. Бұл жұмысты балуан қолға алады. Осындай емделу кезінде Пәһлавон оның қалтасында қағаз барын байқайды. Ақырын шығарып қараса, жаңадан жазылған жеті бәйітті, яғни 14 қатарлы ғазал екен. Қасына қойып, бірден жаттап алады. Сосын білдірмей ақынның қалтасына қайта салып қояды. Емдеуден кейін ортада әңгіме басталады. Пәһлавон әлгі ғазалды жатқа айтып, оның Насими қаламына тиесілі екенін айтады. Науаи таңғалып, қолын қалтасына салса, қағаз бар. Бұл өлеңді қай уақыттан бері білесің, деп сұрағанда Паһлавон осыдан 12 жыл бұрын Әбілқасым Бабырдың бір отырысында осы өлең оқылған еді, ұнатып, жаттап алған едім», – дейді. Науаи одан бетер таң қалады. Содан кейін Паһлавон кетеді. Келесі күні таңертең келгенде, Науаи сол өлең туралы тағы сөз қозғап, сол кезде оның өлеңді шынымен естіген-естімегенін білгісі келіп, сұраққа алады. Сонда Паһлавон өзімен бірге ертіп келген 3-4 палуанға сол кезде менімен бірге болған басқа балуандар да сол өлеңді жаттап алғанын айтып, сол өлеңді жатқа айтып беруін сұрайды. Олар да оның пікірін мақұлдап, сол ғазалды бірінен кейін бірі жаттап береді. Науаи қатты таң қалады.

Пәһлавон Мұхаммед досының жан азабын көріп, оның көңілін аздап алаңдатып, ауыруын ұмыту үшін осы әзілді ойлап тапқанын Науаи ерекше ризашылықпен және қуанышпен еске алады.

Достың адалдығы, берілгендігі, жанашырлығы – адамға ауыр қиыншылықтарды батылдықпен жеңуге көмектесетін үлкен күш. Науаи мұндай күш-қуатты досы Пәһлавон Мұхаммедтан көреді.

Науаидың жігіт кезінен өмірінің соңына дейін қатты құрметтейтін тағы бір досы – Шайхим Сухайли. Ол оны «ғазиз

досым» деп атайды. Науаи Әбу Саид Мырзаның тұсында Ғират пен Самарқанда тұрған жылдары Шайхим Сухайлимен бірге болды. Сондықтан да «Мажолисте» «.. басынан аяғына дейін мен фақирмен жанашырлық, достығы көп болған» деп атап өтеді¹⁵¹. Ол да Паһлаван Мұхаммад сияқты Әлішердің бар сырын білетін қамқор дос еді. Әлішер Науаи Шайхимге жазған хатында ол өзінің сырлас болғанын, «Бұл сен едің, маған сырлас едің, әр жерде мен үшін асыл дос болдың», - деп мойындайды¹⁵².

Науаи өмірінде Ахмад Қажыбек үлкен рөл атқарады. Ахмад Қажыбек Самарқанда оқып жүргенде Сұлтан Әбу Саид Мырзаның ұлы Сұлтан Ахмад Мырзаның тапсырмасымен Моваруннахрды басқарды. Науаи былай деп жазады: «... Вафаи бүркеншік атпен жүреді... Ғират патшалығында он жылдай билік етті. Самарқан уәлаятында уақытша әкім қызметін де атқарған¹⁵³. Заһириддин Мұхаммед Бабыр Ахмад Қажыбектің Самарқанда Әлішерді өз қамқорлығына алғанын мәлімдеді. Бұл екі адамның жақын қарым-қатынасы туралы мәлімет аз. Ахмад Қажыбектің Науаимен ұзақ өмір сүріп, хат алысқаны белгілі. Бұл туралы Науаидың Ахмад Қажыбекке жазған мына хатынан мәлімет аламыз:

*Асаба, кеште тұт көрісу жәмін,
Кім еске келеді көрісу күні.
Бір жыл өтті айрылыспен,
Көрісу кешіне тәтті арманмен.
Суюшілер қайда, сырластар азапта,
Жақындар қайда, достар азапта.
Олардың бәрі айрылықта қалды,
Мәңгілік бағын мақам етті.
Біреуі қалды, ендеше көп қалсын
Өмірлік мақсатын дүниеден алсын.
Өйткені Вафаимен мәшһүр болды,
Өмірін адалдықпен етсін толы...*

¹⁵¹Куллиёт.Мажолис, 670^b.

¹⁵²Куллиёт.Фавоид ул-кибар, 654^b.

¹⁵³Куллиёт.Мажолис, 683^b

*Ғақ сені дүниеде мәңгі сақтасын,
 Қуаныш тостағанын асаба ұстасын.
 Сен тәтті істе тірілік кесесін,
 Ғанибет біл өмір шаттығын.
 Көр, өмірде елге адалдық болдыма,
 Дүние парша-парша етіп азаптадыма.
 Бил, әлемде не шаһ қалды, не бек.
 Шаһ та күнәсі кешірілген бектер.
 Қайда Сұлтан Саид пен оның отбасы,
 Ажалдың көлеңкесі бәрін жауып тастады.
 Қайда Қанбар Али, қайда Мазид,
 Сұлтан қайда, қайда Нұр Саид?!
 Әркім өзін жоғары бағалайды,
 Ешбірінен дүниеде ешнарсе қалмады.
 Бәрі кетсе де, сен мәңгі сүр өмір,
 Мәңгілік өмірден сен үзбе үміт.
 Кесеңіз май мен мақсатқа толы болсын,
 Алла тағдырыңызға береке берсін!*

*Соқие, базмда тут жоми висол,
 Ким келур ёдима айёми висол.
 Ытти бир қарнки, ҳижрон аромен,
 Васл айёмига армон аромен.
 Меҳрибонлар қани, аҳбоб доғи,
 Ҳамнишинлар қани, асҳоб доғи.
 Барча ғурбатқа хиром айладилар,
 Хулд боғини мақом айладилар.
 Бириким қолди, бәсе кўп қолсун
 Умр комини жаҳондин олсун.
 Чун Вафойи била бўлди машхур,
 Айласун умри вафо бирла зуҳур...
 Ҳақ сени даҳрда боқий тутсун,
 Шодлиғ соғари соқий тутсун.
 Сен қилиб нўш тириклик жомин,*

*Муғтанам англа ҳаёт айёмин.
Кўрки, умр элга вафо қилдиму,
Чарх жуз жавру жафо қилдиму.
Билки оламда не шаҳ, қолди не бек
Шоҳи мағфурдегу бекларидек.
Қани султон Саъиду хайли,
Барчасин ёпти ажалнинг зайли.
Қани Қанбар Алию, қани Мазид,
Қани Султону қани Нур Саид?!
Ҳар бири ўзни тутуб олий шон,
Биридин қолмади оламда нишон.
Барча гар кетти сен ўлғил жовид,
То абад умрдин ўлма навмид.
Майи мақсуд ила жоминг тўлсун,
Тенгридин оқибатинг хайр ўлсун!¹⁵⁴*

Әлішер Науаиға өте жақын адамдардың бірі – Шайх Баһлул еді. Екеуінің қарым-қатынасы достық шеңберінен шығып, ағайындық мәртебесіне ие болған деңгейде болды. Әлішер Науаи оны менің ағам деп таныды¹⁵⁵. Зайниддин Уасифидің айтуынша, Шайх Баһлул Әмір Әлішердің кеңесшісі, сенімді және адал қызметшысы болған. Ол өз мүлкінің барлық маңызды істерін ұсақ-түйекке дейін оның кепілдігі мен билігіне тапсырған еді. Әмірдің ақылы, әңгімешіл жаны дейтін... ғылымның бәрін жетік білетін... Мир оны фарфор құмыра деп санайтын...¹⁵⁶.

Әмір Әлішер Шайх Баһлулдың ұлы Камалиддин Сұлтан Хұсайынды өз баласындай санап, оның мансап бойынша көтерілуіне ерекше қамқорлық жасады¹⁵⁷. Сұлтан Хұсайынның ұлы Мир Ибраһимді Науаи асырап алып, сүйіспеншілікпен тәрбиелеген.

¹⁵⁴Куллиёт.Фавоид ул кибар, 654^{a-b}.

¹⁵⁵Куллиёт.Мажолис, 682^b.

¹⁵⁶Бадоеъ ул-вақоеъ,391.

¹⁵⁷Куллиёт.Мажолис, 682^b.

“Мәкорім”да айтылуы бойынша, Әмір Әлішер дүниеден өткенде Шайх Баһлул мен оның жанұясы аза тұтқан¹⁵⁸.

Мәулана Фасиһиддин Сахибдара да Әмір Әлішердің ең жақын сұхбаттастарының бірі және Әмірге қызмет ету жолында адал достарының бірі болды. Зайниддин Уасифидің айтуынша, Әмір Әлішер ол туралы мынадай бәйіт (екі өлең қатары) айтқан:

Маған ол кім Саһиб досым,
Күндіз-түні серік, сұхбаттасым.

Манга ул ким анису Соһибдур,
Туну кун ҳамдаму мусоһибдур.¹⁵⁹

Әмір Әлішердің тағы бір аяулы досы Фасиһиддин Мұхаммед Низами еді. Ол дүниетанымдық ғылымын жетік меңгерген ғалым болғандықтан, Науаи онымен үнемі әңгімелесуден ләззат алатын: “Отыз жылға жуық оқытумен шұғылданды. Табиғи пәндерден сабақ бермеген күні болмады. Және әрбір іліммен сусындататын, олардың көпшілігі жақсы әрі пайдалы шығармалар, кітаптардан алынатын, ал ғұламалар одан ләззат алатынын айтады...”¹⁶⁰ Мұншалықты бұл сыпайы, кемел фақир адам өзін төмен ұстап сапарда да өз жерінде де көп уақыт асыл әңгімесімен адамдардың көңілін көтереді. Хондамирдің айтуынша, Фасиһиддин Низами қырық жылға жуық Әмір Әлішермен сұхбаттас болған. Ол һазірет дүниетанымдық дәріс кітаптарын ол мырзаның құзырында оқиды¹⁶¹.

Әмір Әлішердің тағы бір жақын досы Қожа Хафиз Дехдар болды. Олардың өзара таныстығы мен достығының тарихы ерекше. «Бадое ул-вақаеде» былай дейді: «Дехдар Әзірбайжан уәлаятынан Хурасанға Әмір Әлішермен сөйлесу үшін келді... Әмір Әлішер Абдуллаһ Ансари қабірінің басында өзі жасаған бақшада еді... Хафиз қараса, Мир жалғыз отыр екен. .. Мир өзіне қарай келе жатқан бөтен адамды көріп: «Сіз кімсіз, маған неге келе жатырсыз?» деп сұрады.

¹⁵⁸Мақорим, 129.

¹⁵⁹Бадоеъ ул-вақоеъ, 378

¹⁶⁰Қуллиёт: Мажолис, 681⁶.

¹⁶¹Мақорим, 130, 39.

Хафиз: «Мен өзімді жан-жақты сипаттауға келдім», - деді. Мир таң қалды да: «Жақын келші, сенің айтқаныңа таң қалдым, «өзімді жан-жақты сипаттаймын» дегенді қалай түсінсе болады?» Хафиз өзін-өзі мақтай кетті... Мир: «Ей, шырағым, айтқаныңның бәрі рас болса, дүниеде маған сенен жақын, сенен асқан асыл жан жоқ» деп, барлығын шақырды. Барлығы жиналды. Мир Хафизге: Мақтап, талап еттің, енді өнерінді көрсет! Хафиз әуелі Құран оқыды...сосын ғазал айтты. Сосын ән айтты. Содан кейін ол дастан оқыды. Барлығы кез келген ғылымнан сұрақтар қойса, барлығына жауап беріп, жеңімпаз атанды. ...Мирдің бұйрығымен он қой әкелінді. Хафиз аспаз болып, бәрінің көңілінен шықты. Содан кейін ол Мирге жақын болды. Ешбір адам бұрын-соңды мұндай жақын болмаған»¹⁶².

Әлішер Науаидың көптеген достары әлеуетті ғалымдар болды. Науаи оларды өзі салған «Ихлосия медресесінің» оқытушылығына тағайындады. Оның ортасы ешқашан бұл ғалымдарсыз болған емес. Солардың бірі Мәулана Бурханиддин Атоуллаһ Махмуд Хұсайни болды. Әлішер Науаи ол туралы «Мажолис ун-нафоис» тәзкиресінде: «Мир Атоуллаһ – Нишопурдан» деп келтіреді. Ол жерден ғылым үйрену үшін қалаға келді. «Қофия» мен «Мутавассит» кітаптарын оқыған. Данышпан болғанша лайықты жалақыға қол жеткізді. Солай болса да даналыққа, өлең және мұамма жанры, көркем бейнелеу құралдарын қолдауда да шебер болды және ол мәселемен өте көп айналысты. Сабактың көптігінен оған уақыт жетпес, бірақ «Бадое'и Атоий» атты кітап жазды»¹⁶³. Бұл еңбек Әлішер Науаидың бастамасымен және жетекшілігімен орындалған көркемдегіш өнерлеріне шолу жасалған баға жетпес көмекші құрал. Әмір Әлішер досының қаржылық, материалдық жағынан қолдау көрсетуіне үнемі көңіл бөліп, тіршілік жүгін жеңілдетуге тырысатын. Хондамир былай деп келтіреді: «Бір күні Мир Мәулана Фасихиддин Сахибпен шахмат ойнап отырған. Осы кезде кенет Бурхониддин Атоуллаһ кіріп келді. Ол һазірет (Әлішер) оның қайдан келе жатқанын, не үшін уайымдап жүргенін сұрады. Бұған Әмір Бурхониддин былай деп жауап берді:

¹⁶²Бадоеъ ул-вакоъ,476-480.

¹⁶³Куллиёт.Мажолис, 677^б.

«Мен «Ихлосия» медресесіне күнде барамын деген уайымнан құтылу үшін медресе маңынан мың динар кепакиге аула сатып алғым келді. Мен аула таптым, бірақ шенеунік пайда болып, мен ұсынған сомадан сәл артыққа сатып алмақшы болды. Сатушы енді оған сатқысы келеді. Сізден өтініш, сол шенеунікке ауланы алмай, маған қалдыруды сұранып, хат жазып берсеңіз»... Шахмат ойынынан кейін Әмір Әлішер оған: «Біреу медресеге жақын болса, майданы үлкен, ғимараттары көп және ауасы таза жақсы жерден бір аула сыйлыққа тартса, сізге лайық па, әлде сіз айтқан істі жасаған мақұл ма?» деп сұрайды. Оның істегені дұрыс па, әлде сіздің айтқаныңызды орындауы керек пе?» деп айтты. Бұл сөзге ұлы текті бір мырза қуаныш пен шаттық сезімін білдірді...(Әмір Әлішер) өзіне тиесілі Мұхаммед Муиннан қалған көңілге жағымды және жайлы жердегі ауланы мырзаға сыйға тартты¹⁶⁴.

Әлішер Науаидың тағы бір жақын сұхбатшысы – Атоуллаһ Асили. Хондамир ол туралы «Хуласат ул-Ахборда» былай деп жазады: «...Атоуллаһ... діни және қоғамдық ғылымда үлкен кемелдікке жеткен және шапағатшы хадис ғылымын зерттеуде Хурасан өлкесінде оған тең келетін ешкім жоқ екені күмәнсіз... Содан бері ол шапағатты Сұлтанияның медресесінде және ізгі Халосияның үйінде сабақ берумен айналысады. Асыл әмірге арнап «Равзат ул-ахбаб» атты кітап та жазды, мұндай кітапты әлі ешкім жазбаған. Кеңпейіл әмір Әлішер әділ патша Сұлтан Хұсайын билігінің басынан осы уақытқа дейін ұлы да биік мартебелі ол мырзаға үлкен қамқорлық жасады»...¹⁶⁵ Атоуллаһ Асили осы шығармасында Әмір Әлішерден өзіне көрсетілген мейірімге ризашылық ретінде мынадай тамаша өлең жазып қалдырған:

*Жан дүниесі ілім және ғалымдық,
мейірім, рақым, сыпайылықтың.
Мемлекетте одан ұлылық,
Заңы ол әлем мен діннің.*

¹⁶⁴Мақорим, 105.

¹⁶⁵Қаранг: Навоий замондошлари хотирасида, 68.

Амир ки фазлу илму раҳмат,
 ва барру эҳсону лутфу инъом,
 валил-мулк минху иззату маҳобат,
 вад-дин, вад-дунё низому интизом.

Ла зола рукнас-салтана ва муқарраб ал-ҳазрат ас-султония,
 Низом ад-давла ва-д-дунё ва-д-дин Амир Алишер ки, бодо давлати у
 дар жаҳон дер.

Сухан ба мадҳи ту оростан ғараз он аст,
 ки пеши аҳли ҳунар мунҳасир бувад моро.
 В-агар на манқабати офтоб маълум аст,
 Чи ҳожатест ба машшота рӯи зеборо.

Әмір Әлішер осы уақытқа дейін патшалық дiңгегi, сұлтан
 һазiреттiң сырлас досы және мемлекеттi, дiндi, дүниенiң заңы, оның
 дәулетi дүниеде ғұмыры ұзақ болсын.

*Сенi мақтаудағы мақсатым осы
 Сенi мадақтау өнер халқына мiнбе.
 Жарығы мол болғандай күннiң қызметi,
 (Сәндеуге зар емес, гүл жүздi жаным.)*

*Сенга мадҳ айтишдан мақсадим шуки,
 Бұлган мадҳинг ҳунар аҳлига минбар.
 Равшан бұлганидек қуёш хизмати,
 пардозга зормас-ку, гул юзли дилбар.*

Мәулана Мұхаммед Бадахши де Әлішер Науаимен жақын
 сұхбаттас болған.

Хондамир былай деп жазады: «Мәулана Шамсиддин Мұхаммед
 Бадахши – өте жақсы сұхбатшы, тәтті сөйлейтін, жайдары, әңгімешіл,
 көңілді, өнегелі адам. Көбірек мұамма жанры ғылымынан мол білімге
 ие болған ол 30 жылға жуық ғұмырын жоғары уәзір Әлішердің
 қамқорлығында өткізіп, оның сұхбаты мен мейірімімен күнді түнге,

түнді күнге жалғап, бейбітшілік пен тыныштықта бақытты да баянды өмір сүріп келеді.. Мұамма ғылымының сипаттамасында кемел бір тәзкіра жазған»...¹⁶⁶ Мир Әлішер де «Мәжолите» ол туралы жылы лебізін білдірді: «Мәулана Мұхаммед Бадахшы-Құндыздың Ишкәміш атты қаласынан. Әуелі Самарқанға білім алу үшін келген, біраз уақыттан кейін ол жақта сабақ оқып, Хириге келген... енді ақындар арасында одан тәртіпті кісі жоқ. Патшаға да кедейге де жағымды. Ал бұл мұамма ғылымында бір трактат жазған, ол ел арасында танымал және кең жайылған...»¹⁶⁷.

Әлішер Науаидың тағы бір досы ықпалды ғалым әрі уағызшы Камалуддин Хұсайын әл-Ваиз әл-Кошифи болды. Хондамир былай деп куәландырады: «Ол интеллектуалдық және сөздік білімге толы... Теңрі сөздерінің түсіндірмесі және Хазірет Пайғамбардың сөздерінің мағынасы мінбеден тұрып өте таза және мағыналы етіп түсіндіреді... Ол мырза астрология ғылымында да көп шеберлік танытты. Оның кемелдігі мен шешендігі туралы көптеген және сансыз кітаптар бар және олардың көпшілігі жоғары мәртебелі Әмір Әлішердің әйгілі есімімен безендірілген»¹⁶⁸.

Сондай-ақ, дәрігерлер жетекшісі Маулана Дарвишали, тарихшы Мирханд, хафиз әрі каллиграф Хафиз Мұхаммед Сұлтаншах, «Ихлосия» медресесінің шейхы және «Құдсия» мешітінің имам-хатибі Хафиз Джалалуддин Махмуд, «Гавхаршад бегим» мешітінің имам-хатыбы Маулана Хәжи Машхәди, қобызшы, музыкант, ұстаз Құл Мұхаммад Шибирғани, мұамма жанры шебері Мир Хұсайын Муаммаи, Қожа Камолиддин Уди, Маулана Масъуд Ширвани, Маулана Надири Марвий, Маулана Мұхаммед Муаммаи, Қожа Масғуд Құми, Маулана Қабули, Хафиз Яри сияқты өнерлі жандар мен ақын-жазушылар Әмір Әлішермен достық қарым-қатынаста болып, үнемі оның жиындарына қатысқан.

«Мажолис ун-нафоис» шығармасында жас кезіндегі достары туралы біраз түсінік алуға болады. Мысалы, Самарқанда тұрғанда

¹⁶⁶Ұша тұппам, 75

¹⁶⁷Куллиёт.Мажолис, 678^b.

¹⁶⁸Мақорим, 71.

Фазлулла Абуллайсидің ұлы Қожа Хованд және Мәулана Юсуф Бадеймен тығыз достық қарым-қатынаста болған. Сұлтан Әбу Саид Мырзаның тұсында Ғиратта патша тарихын жазып жүрген Маулана Абдусамад Бадахшимен жақын араласып, ол арқылы Мәулана Субхи Убахимен достасып, Мәулана Мұхаммед Муаммаи Қожа Хасан Хизршах Астробеди, Қожа Масғуд Қуми, Хафиз Яримен танысуының егжей-тегжейлері жазылған¹⁶⁹.

Әмір Әлішердің мал-мүлігі туралы

Әлішер Науаи ғылым мен өнер адамдарына ерекше көңіл бөліп, оларға үлкен жалақы тағайындап қана қоймай, оларға үй, пәтер де беріп отырған. Сондықтан да болар, Науаи тұсында да, одан кейін де оның байлығының қайдан шыққанына, оның көлеміне, ғимараттарының санына үлкен қызығушылық туды. Бұл мәселеде әртүрлі көзқарастар бар. Мысалы, Фахри Хирати Әмір Әлішердің байлығы Хұсайын Байқараға қызметке келгеннен кейін жинақталғанын¹⁷⁰ көрсетсе, Заһириддин Мұхаммед Бабыр «Мирзадин ешнәрсе алмай, Мырзаға жыл сайын қомақты ақша сыйлайтын»¹⁷¹ деп көрсетеді. Әлішер Науаи былай деп жазады:

Елден маған дегенмен басқа азап жоқ еді.
Кінә болмас егер, сауап та, алғыс та жоқ еді,
Ел берді маған, бірақ менде талап жоқ еді,
Шах дәулетінен бұларға қажеті жоқ еді.

Әлдин менга гарчи ғайри заҳмат йўқ эрди.
Айб эрмас агар, музд ила миннат йўқ эрди,
Эл бердилар, аммо менга рағбат йўқ эрди,
Шах давлатидин буларга хожат йўқ эрди.¹⁷²

¹⁶⁹Мажолис, 403,330, 318,353, 319- 321!

¹⁷⁰Латонфнома,134.

¹⁷¹Бобурнома,154.

¹⁷²Куллиёт.Вақфия, 745^a.

«Уақфия» еңбегінде Хұсайын Байқараның Науаиға қамқор досы ретінде үлкен мейірім-махаббатпен қарайтыны, оның материалдық жағдайын қамтамасыз етуге үнемі көңіл бөлгені анық айтылады.

Бұл туралы Науаи заманындағы және одан кейінгі қолжазба деректерде кеңінен айтылғанымен, сұлтанның Науаиға қалай көмектескені көрсетілмеген. Бұл туралы мәлімет беретін бірден-бір дерек көзі Әлішер Науаидың «Уақфия» еңбегі. Академик А.Қаюмов орынды атап өткендей, «Уақфия» еңбегі Науаидың өзі жазған өмірбаян. Бұл Науаидың өз заманы мен ортасына қарым-қатынасы, сонымен қатар Науаидың жеке меншігі және осы мүлікті ұлт игілігіне пайдалануы туралы деректі туынды»¹⁷³, - дейді. Онда біз сұлтан Нижраның 881 жылы (м. 1476-1477 жж.) Ғираттың солтүстігіндегі Марғани сарайының жанынан аула салу үшін отыз жериб¹⁷⁴ (1,2 гектар) жер бөліп бергенін көреміз. Өмірліктен кеткен кезде де Хұсайын Байқара оған үлкен сый-сияпат беруді жалғастырды. Олар жалақы түрінде ме, әлде бақша түрінде ме, тіпті уақф/қор түрінде ме, әзірше біз олардың ауқымын әлі білмейміз. Бұл мәселе Сұлтан Хұсайын Байқара тұсындағы сарайдың уақфы мен қаржы құжаттарын жан-жақты зерттегенде ғана шешіледі. Науаидың дүние-мүлкі туралы негізгі дерек көзі әлі де сол «Уақфия» болып табылады. Алайда, бұл еңбек тек Әлішер Науаидың уақфтарына тағайындалған дүкендер, ғимараттар, бау-бақшалар, шығындар туралы екенін айта кеткен жөн. Науаи дәуіріндегі дереккөздерде жылжымайтын мүліктің бағасынан бөлек, одан түскен табыстың көлемі немесе оның байлығы туралы нақты мәлімет жоқ. Кездескенде де Науаи өмірінің белгілі бір бөлігіне қатысты мәліметтер бар және оның жалпы байлығы туралы жеткілікті түсінік бермейді. Мысалы, Фахри Хироти Әмір Әлішердің бір күндік табысы 75 000 динар, шығыны 15 000 динар болғанын айтып, жыл сайын кедейлерге мың сарпа таратып беретінін айтады¹⁷⁵. Мырза Хайдар оның күнделікті табысы 18 000 шахрухи болғанын

¹⁷³Қаюмов, 71.

¹⁷⁴1 жериб тахминан 1,2 гектарга тенг.

¹⁷⁵Латоифнома, 133.

айтады¹⁷⁶. Шамасы, бұл ақпарат біздің назарымызға әлі түспеген, Науаидың Астрабадтағы қызметі мен мүлкіне қатысты қандай да бір құжат негізінде жазылған. Өйткені Фахри өзінің Астрабадтағы өмірі туралы айта отырып, дәлірек айтсақ, «Астрабадтан оралған соң мемлекеттік істерді сұлтанға тапсырды» деген сөйлемнен кейін жоғарыдағы сандарды келтірген. Мырза Хайдар Дұғлат та «Тарихи Рашиди» атты еңбегінде күнделікті табысын айтып, әмірдің істерін Баба Әлиге тапсырғанын айтады¹⁷⁷. Хандамирдің мәліметі бойынша Әмір Әлішер Астрабадқа кеткенде Әмір Бобо Әлиді өзіне көмекші етіп алған. Демек, Мырза Хайдар да Астрабадтың қаржылық көрсеткіштерін де келтіріп отырғаны анық. Өзінің тәзкіресін жасауда Фахридің мәліметтерін пайдаланған оның кіші замандасы Сом Мырза Сафави Науаи туралы мәліметтерінде неге екені белгісіз Фахридің жоғарыдағы цифраларын келтірмеген. Біздің ойымызша, Сом Мырза ханзадаларға тән дүниетанымымен ақынның байлығы туралы тазкирада баяндауды жөн көрмеген сияқты және қысқаша: «Ол өлкеде сонымен бірге Астрабадта да “ғылымды жетілдірумен айналысқан” деп қысқа қайырады¹⁷⁸. Давлатшаһ Самарқанди Әмір Әлішердің уақф ғимараттарына жұмсалған шығынды 500 туман деп көрсетуі¹⁷⁹ шығарма жазылғанға дейін жөндеуден өткен ғимараттарға қатысты болса керек. Науаи бидай, арпа, тарыдан басқа шенеуніктерге және білім алушылардың өздеріне ғана 1300-дей алтын айлық жалақы тағайындағаны «Уақфияда» белгілі¹⁸⁰.

Жасампаздық қызметі туралы

Әлішер Науаидың қайырымдылық істері, жасампаздығы, ғұламалар мен зиялыларға деген шексіз мейірімі, кедей-кепшіктерге, жат жұртқа қонақжайлылығы туралы оның заманынан күні бүгінге дейін толассыз айтылып келеді. Ол салған «Халасия»

¹⁷⁶Тарихи Рашидий, 121^б

¹⁷⁷Ұша ерда.

¹⁷⁸Тухфаи Сомий, 167^а.

¹⁷⁹Давлатшоҳ, 370.

¹⁸⁰Куллиёт.Вақфия, 748^а.

мейрамханасында күн сайын мыңнан астам кедей мен мұқтаж жанның көңілін көтеріп, дәмді тағамдармен тамақтандыратын. Жыл сайын мұқтаж жандарға екі мыңға жуық тон, басылған шекпендер, жейделер, шалбарлар, бас киімдер, аяқ киімдер таратылады. Мешхедте Имам Риза саябағында Дар ул-Хуффаз тұрғызып, оның жанынан мұқтаждарға, әлсіздерге және жетімдерге күн сайын тамақ беру үшін арнайы үй салынды¹⁸¹. Бірақ Хандамир не бұл шығармасында, не басқа ешбір шығармасында саусақпен санауға болатын құрылыстардан олардың салынған мерзімін көрсетпеген. Бұл кемшілік Науаи тұсында жазылған басқа еңбектерде де айқын байқалады. Науаидың замандастары ол салған қайырымдылық ғимараттары мен құрылыстарының саны мен сипаттамасының толық тізімі тым ұзақ болатынын ескеріп, нақты білетін құрылыстардың тізімін келтірген. Мысалы, Давлатшах он екі құрылысты атап өтсе¹⁸², Хандамир жүзден астам қайырымдылық ғимараттары мен құрылыстарын тоғандар мен көпірлерді қоса алғанда, тізімдейді¹⁸³. Фахрий Хироти «Әмір Әлішер 370 қайырымдылық ғимаратын салды» деп жалпы есептесе¹⁸⁴, Сом Мырза бұл санды нақтылап, «үш жүз жетпістің тоқсаны креуен сарай» дейді¹⁸⁵.

Кейінгі кезеңдерде, әсіресе, XVI ғасырдың екінші жартысынан бастап XX ғасырға дейінде де Науаи мүлкіне қызығушылық жалғасты. Бұған көптеген тазкирелерде баса мән берілгені дәлел. Мысалы, Махмуд бин Уәлидің «Бахр ул-асрор» (XVIғ.) және Фахми Самарқандидің «Тазкират уш-шуаро» шығармаларында Мырза Хайдар Дұлаттың мәліметтері дәлме-дәл қайталанатын¹⁸⁶. Бахтоварханның «Миръат ул-алам» және Мұхаммед Юсуф Муншидің «Тазкират уш-шуарои Муқимхани» тазкирасынан олардың Фахри мен Сам Мирзаның тазкираларын пайдаланғаны анық көрінеді¹⁸⁷. Сонымен қатар түсініксіз ақпараттар да бар. Мысалы, «Том ут-

¹⁸¹Мақорим, 66.

¹⁸²Давлатшоҳ, 371.

¹⁸³Мақорим, 66-68.

¹⁸⁴Латонфнома, 133.

¹⁸⁵Тухфаи Сомий, 169^a.

¹⁸⁶Бахр ул-асрор, 160^a; Тазкираи Фахмий, 36^a.

¹⁸⁷Миръот ул-олам, 540^a; Тазкираи Муқимхоний, 165^a.

таварих» авторы Абдулмуминхан (XVI ғасырдың соңы) және Абдуллаһ Кабули (XVII ғасырдың басы) тарих тазкирасында Науаи салған ғимараттардың саны мың бір деп жазады, ал «Наштари ишқ» және «Рузи рашин» тазкираларында Әмір Әлішердің ғимараттары мен құрылыстарының саны он екі мың деп көрсетілген¹⁸⁸. Бұл тазкираларды кезең және аймақтық тұрғыдан зерттегенде олардың Вола Дағыстанидің «Рияз уш-шуаро» тазкирасы арқылы жазылғаны анықталды. Бірақ «Рияз уш-Шуъаро» қай дереккөзді пайдаланғаны белгісіз.

Науаидың асыл тұлғаларды тәрбиелеуге деген қызығушылығы Науаи заманының барлық дерлік деректерінде және XVI ғасыр деректерінде, атап айтқанда, «Латаифнаме» (Фахрий), «Тухфаи Самий» (Сом Мырза), «Тарихи Рашидий» (Мырза Хайдар), «Таржумайи мажолис ун-нафаис Навоий» (Хақимшах Казвини), «Тухфат ус-сурур» (Дарвишали Чанг), «Хафт иқлим» (Әмин Ахмад Рази, 1597), «Том ут-тауарих» (Абдул-муминхан), «Тазкират ут-тауарих» (Абдуллаһ Кабули), XVIII ғасырдағы «Рияз уш-шуаро» (Вола Дағыстани) және XIX ғасырдағы «Наштари ишқ» (Хұсайынкули Азимабади, 1817) тазкиралары ерекше атап өтілген. Кейде тазкире авторлары тарапынан бұл жағдайды асыра сілтеп жіберетінін де айта кеткен жөн. Мысалы, «Бахр ул-асрор», «Рияз уш-шуаро» және «Наштари ишқ» еңбектерінде бұл көрсеткіштің қай дереккөзге негізделгенін анықтау мүмкін болмаса да, «Науаидың қамқорлығында 12 мыңға жуық адам білім алған» деген мәліметтер бар¹⁸⁹.

¹⁸⁸Тазкират ут-таварих, 159^а; Наштари ишқ, 693^б; Рўзи равшан, 719.

¹⁸⁹Наштари ишқ, 693^б; Бахр ул-асрор, 60^а.

ЕКІНШІ БӨЛІМ. ӘМІР ӘЛІШЕР ЖӘНЕ САРАЙ

Самарқаннан Ғиратқа....

1469 жылы сұлтан Хұсайын Байқара Хурасан тағына отырған соң Әлішер Самарқаннан Ғиратқа оралды. Онымен бірге оның жақын досы Шайхим Сухайли де оралды. Әлішер «Ғилолия» қасида-одасын, Шайхимбек «Ийдия» қасидасын жазып, жаңа билеушінің құзырына кіріп келеді¹⁹⁰. Әлішерді Ғиратқа жаңа билеуші ресми түрде шақырды ма, жоқ па, тарихшылар неге екені белгісіз, бұл мәселе туралы мәлімет қалдырмаған. Науаи өзінің «Вақфия» атты еңбегінде оның Самарқаннан оралуы сұлтанның қалауымен болғанын және бұл туралы жарлық-хат жіберілгенін айтады¹⁹¹. Абдураззақ Самарқандидің «Матлай саъдайын» және Мирхандтың «Равзатус-сафа», Хандамирдің «Хулосат ул-ахбор» тарихи шығармалары, сонымен қатар, Хандамирдің Науаидың өмірі мен адамгершілік қасиеттері туралы арнайы жазылған «Макорим ул-ахлоқ» шығармасында Науаи өз бастамасымен келген сияқты түсіндіріледі¹⁹². «Уақфия» 1481 жылы жазылған болса, одан анық хабардар болған Хандамир неге өз шығармаларында бұл жағын қамтымаған? Бұл «Уақфияның» қызметтік және қаржылық құжат ретінде кең аудиторияға арналмағанын көрсетеді. Сондықтан Науаи өзінің табиғатына қайшы, бұл құжатта тәкаппарлыққа апаратын екі аспектіні атап өтуге мәжбүр болды. Бірі, алғашында оңашаланып кеткенімен, Хұсайын Байқараның ықпалымен мемлекеттік қызметке алынғаны болса, екіншісі, жеке мүлкінің ауқымын көрсеткендігі. Расында да, Науаидай тақуа, дана философ үшін өзінің орасан мол байлығын бір-бірлеп тізіп, уақфке берілген заттарды бір трактат ретінде сипаттау өте қайшылық. Кіріспеде Сұлтанның атына айтылған жүрекжарды сөздерге қарағанда, бұл кітап Сұлтанға сыйға тартылған. Науаидың мынаны көздегені анық: Сұлтан Хұсайынге

¹⁹⁰Хулосат ул-ахбор, 60^a; Куллиёт, Мажолис,670б.

¹⁹¹Куллиёт,Вақфия,745^a.

¹⁹²Матлай саъдайн (1),331^a; Равзат ус-сафо (3),70; Хулосат ул-ахбор, 60^a.

құрмет пен билік бергені үшін алғыс білдіру және сонымен бірге оның еркінен тыс байлық жинауға мәжбүр болғанын көрсету. Науаи шығармаларынан, тіпті Хандамирдің ол туралы мәліметтерінен де оның жоғары кішіпейілділік пен қарапайымдылығын танытады (ақын поэзиясындағы мадақтау – өз алдына бөлек тақырып – Ш.С.). Алайда «Уақфия» өзінің мазмұны мен мәніне қарай Науаиды ашық айтуға мәжбүр еткен жалғыз ғана ерекшелік. Осылайша, Науаи өзінің жоғары әдептілігі мен көрегендігінің арқасында Ғиратқа шақыруының ресми түрде өткенін тарих кітаптарына жазуды ерсілік деп санады. Науаидың жақын серіктері «Уақфияның» мазмұнынан хабарсыз болды деп айту қиын. Әсіресе, Хандамирдің Әмір Әлішердің хатшысы болғанын ескерсек, ол кітаптың мазмұнынан анық хабардар болды. Демек, ол да тарих кітаптарындағы өз қалауын орындап, қарапайым жазбалармен айналысқанға ұқсайды. Тек көп кешікпей, Науаи қайтыс болғаннан кейін ғана оның жас замандасы Фахри Хиратии бұл мәселені ашық айтты. Ол былай деп жазады: «Сұлтан Сахибқыран Сұлтан Ахмад Мырзаға хат жазып, аталған әмірді талап етіп, біреуді (оны әкелуге) жібереді. Сұлтан Ахмад Мырза оны тиісті лайықты заттармен Сұлтан сахибқыран құзырына жіберді. Әмір Ғиратқа бет алып, мемлекетке қызмет ету даулетіне ие болды¹⁹³. Фахри Хиратидің мәліметі бірнеше жылдан кейін Сом Мырза жазған «Тухфаи Самии» тәзкиресінде дәлме-дәл қайталананы¹⁹⁴.

Дереккөздерде байқалған осы екі түрлі көзқарас науаитанушы ғалымдарымызды қатты шатастырып жіберді. В.В.Бартольд Абдураззақ Самарқанди, Мирханд, Хандамир шығармалары Науаидың басшылығымен аяқталғанын айтып, Фахрийдің мәліметтерін жоққа шығарады¹⁹⁵. Ғалым Шарафиддинов Әлішер Науаидың өмірі мен шығармашылығына арналған зерттеуінің бірінші басылымында «Сұлтан Хұсайын өзінің досы Науаиды еске алып, оны Ғиратқа шақырды»¹⁹⁶ десе, екінші рет өңделген басылымында ол

¹⁹³Латонфнома, 134

¹⁹⁴Тухфа-йи Сомий, 167^a

¹⁹⁵Бартольд, 226

¹⁹⁶Шарафиддинов(1), 40.

ойын өзгертіп: “Сом Мырза ұсынған бұл ақпарат басқа беделді дереккөздерде кездеспейтіндіктен, оны һикая ретінде қарастыру керек” деп көрсетеді...”¹⁹⁷. М.Ойбек мұны ойдан шығарылған әдебиетке бейім жазушылардың «поэтикалық аңызы» деп біледі¹⁹⁸. Сөйтіп, мәселе шешілмей қалды. Бұл тақырыпқа көп жылдардан кейін қайта оралған профессор А.Абдуғафуровтың мақаласынан кейін нақты тұжырым жасалды. Ғалым «Уақфиядағы» мәснауидің келесі өлең жолдарында «Хұсайын Байқараның хатының негізгі мақсаты түсіндіріліп, бұл бөлімде оның расында да жарлық-пәрмен сипатында екені белгілі болады» деп жазады. Науаи оны бір жерде «тәуқеъ» (патшаның ерекше белгісі бар пәрмен-жарлығы) сөзімен білдірсе, екінші жерде ашық түрде «өкім» деп атайды. Жаңа билеуші Науаиды сарайға ресми түрде шақырғанда, ол қазір «оқшауланатын уақыт емес» деп атап, қоғамдық және шығармашылық белсенділікке шақырып, оған үлкен уәделер беріп, «сенің жұмысың өркендейтіні соншалықты, тіпті ай бетіне аяқ басасыз», деп жазды. Қысқасы, Хұсайын Байқараның хат-өкімін алған сәтте Науаи дереу Хири сарайына келіп, «қызмет үшін белін байлау» үшін шақырылады¹⁹⁹. Р.Вахидов «Мажолис ун-нафоис» аудармаларына қатысты ғылыми зерттеулерінде де «Уақфиядағы» жазбалар Фахрий Хиратидің мәліметтерімен одан әрі байытылғанын ерекше атап өткен²⁰⁰. Демек, Сұлтан Хұсайын Сұлтан Ахметке хат жазумен қатар досының өзіне де хат жолдағаны анық болады.

Сұлтан Хұсайын Байқараның хаты

Сұлтан Хұсайын мен Әлішер Науаи арасындағы достық туралы дереккөздерде көптеген деректер бар. Бізге бір аңыз былай дейді: «Әлішер Науаи мен Хұсайын Байқара жастайынан жақын дос болып, мектепте бірге оқыған. Олардың ұстазы өте өткір ақылды адам болатын. Бір күні ол шәкірттерінің ой-өрісін, оларды не

¹⁹⁷Шарафиддинов (2),56.

¹⁹⁸Ойбек,115.

¹⁹⁹Абдуғафуров 1973,225-232.

²⁰⁰Вохидов1984,31.

қызықтыратынын білгісі келді. Олардың әрқайсысына бас пен қылыштың суретін беріп, түсінік жазуды тапсырды. Әлішер бас пен ақылды, даналықты суреттейтін ғазал жазып келеді. Ал Хұсайын болса, қылышты мадақтап, шайқас пен ерлік туралы жыр жазды»²⁰¹, – дейді. Бұл екі тарихи тұлға туралы жұртшылықтың түсінігі де осы аңызда жатыр.

Ханзада Хұсайын 1469 жылы Хурасан тағына отырғанда оның бірінші міндеті досын іздеу болды. Өйткені, атасы ұлы Әмір Темірдің өсиеттері бойынша жаңа билеушіге «парасатты, тәжірибелі, патшалық істері мен сырларын ашып, жасырын істер мен сырларды тергей алатын» махрам хас (шын дос) таңдауы керек еді, ал бұл жағынан оның досы Әлішерден артық ешкім жоқ еді.

Сұлтан Хұсайын Самарқан сұлтаны Ахмад Мырзаға Әлішердің Ғиратқа қайтуына рұқсат беруін сұрап, Әлішердің өзіне бұйрық ретінде қабылданатын хат-мәншүр жіберді. Бұл хаттың мазмұнын Әлішер Науаи «Уақфия» атты еңбегінде келтіреді²⁰². Хатта Әлішердің халыққа өз шығармашылығымен танылып, халық оның рухани гауһарларынан сусындағанымен, шеттен келіп азап шеккеніне өкініш білдіріліп, қазір қуанышқа бөленетін кез келгенін айтады:

О, кәміл әлемінің аспаны,
Жоқ, жоқ бұл мейірім аспаны...
Зергерлік дүкен ашсаң да,
Бірақ сен бұл асыл тасты елге шаштың.
Ойларың гүлзарында көп сапары,
Бірақ бұл орын алса, халық қуанады.
Өлеңнің гүліне әлем толды,
Десең, сізге не пайда болды?
Сөзің елге береке, шаттықта
Жетпей саған рахат жүз азап...
Енді қуаныш уақыты жеті,
Заманның өкпе-реніші өтті.

²⁰¹Эл деса..4.

²⁰²Куллиёт.Вақфия, 745^a.

К - эй фазл жаҳонининг сипехри,
 Йўқ, йўқки ўшул сипехр меҳри...
 Сен гарчи гуҳар дўкони очтинг,
 Лекин бу гуҳарни элга сочтинг.
 Фикринг чаманида кўп раёҳин,
 Лекин бўлиб анда халқ гулчин.
 Назминг гулидинки даҳр тўлди,
 Дегилки сенга не баҳра бўлди?
 Лафзингдин улусқа важду ҳолат,
 Етмай санга баҳра жуз малолат...
 Эмдики тараб замони етти,
 Даврондин алам нишони кетти.

Хўсайын Науаиға Ғиратқа тезірек жетіп келуді өкім етіп, оған ерекше көңіл бөлетінін уәде етті:

Нам таң үміті болды бақытың.
 Нам мейір-мұратың болды жайнаған.
 Дәуірдің тостағанындай қуанышқа толы
 Ұстатты, енді тартпаймын, еңбектің уын.
 Кемелділікке жетіп істеу қажет.
 Кім, жанменен болғайсың қызметте ...
 Кім айға да қойғайсың аяғың,
 Күнтізбеге өз рақамыңды қоясың ...
 Сөзіңді қанша биікке көтерсең,
 Біз сені одан жоғары көтереміз.
 Уақытты босқа бөлу үшін,
 Махаббат гүлін күрсініп кептіруге.
 Уайымдамаңыз, өйткені сіз өкім түсіндің.
 Бәлки тұрмайсын үзіліс жасау үшін.

Ҳам субҳи умидинг ўлди толеъ
 Ҳам меҳри мурудинг ўлди ломеъ

Чун соқии давр жоми ишрат
 Тутти, яна чекма захри меҳнат.
 Тавқиъ етишгач айла лозим
 Ким, жон била бўлғасен мулозим...
 Ким ой уза қўйғасен қадамни,
 Кун лавҳиға чекасен рақамни...
 Неча бийик айласанг сўзунгни,
 Ондин бийик этгабиз ўзунгни.
 Йўқтур санга вақт гўша тутмоқ,
 Ишрат гулин оҳ ила қурутмоқ.
 Чун хукмни англадинг дам урма,
 Балким дам урарға дағи турма.

Әлішер қиын жағдайға тап болды: мемлекет істеріне араласу, бір жағынан, оны тыныштығын мазаласа, екінші жағынан, көркем шығармашылықтан алшақтатар еді. Ол жүрегін тыңдайды:

Науаи, неткен пәле бұл мұң еді,
 Өзінді сол күйге осылай қоясың ба?
 Маған даналық пен мейірімділік жар болғай,
 Мұндай істер қашан қиын болғай?
 Күннен үйренсе жақсы болар,
 Істейді жақұт пен лағылды мөлдір...
 Бұлттан берекелі болады топырақ,
 Түрлі-түсті әдемі гүл береді жапырақ...
 Күліп жүр, гүл нұрсыз болар ондан,
 Айнаның сұлулығы енді жарқын ондан...
 Бекершілікті тастап, ақыл бол,
 Ерінбей еңбек етіп, батыл бол.

Навоий, не бало андух эрур бу,
 Ўзунгни солмоғинг мундоқ бўлурму.
 Ангаким ақлу ҳиммат ёр бўлғай,

Бу навъ ишлар қачон душвор бўлғай?
 Қуёшдин тарбият гар топса хоро,
 Қилур ёқут ила лаъл ошкоро...
 Булутдинким, бўлур сероб туфроқ,
 Мулавван гул берур минойи яфроқ...
 Кулеким, тийра бўлмиш гулхан андин,
 Эрур кўзгу жамоли равшан андин...
 Қўюб бекорлиғ фарзона бўлғил,
 Илик ур ишгаву мардона бўлғил.

Сұлтан өмірінің соңына дейін өз уәдесінде тұрды. Сұлтан Хұсайын оны кемел философ, ақын және мемлекет қайраткері ретінде жоғары бағалады. Әлішер Науаи алған бақытына ризашылығын былайша білдірді:

Жарқын болашақ пен бақыт жар болды,
 Күн жолы мен аспан қызметші болды.
 Дүниедегі адамдардан кімге бұйырған?
 Мұндай мәртебенің маған сәті болды.

Иқбол мутию бахт ёвар бўлди
 Хуршед рахию сипеҳр чокар бўлди.
 Олам элидин кимга муқаррар бўлди,
 Бу мартабаким манга муяссар бўлди, -

деп оның ризашылығын айтуы бекер емес, әрине. Науаи өзі күтпеген жоғары құрметке, орасан зор байлыққа және лауазымға ие болды. Әлішер Науаи да досына соңғы демі таусылғанша асқан сүйіспеншілікпен қарады. Жалпы, дереккөздер Хұсайын Мырзаның Әлішермен қарым-қатынасын идеалды достық ретінде көрсетеді. «Равзатус-сафо» авторы олардың бір-біріне деген сүйіспеншілігі мен адалдығы күшті екенін бірнеше жерде атап көрсетеді²⁰³. Зайниддин

²⁰³Равзат ус-сафо (3), 58-59.

Уасифидің «Бадоеъ ул-вақоеъ» еңбегінде де жоғарыда талқыланған ойларға қоса Сұлтан Хұсайын мен Науаидың бір-бірін шын құрметтейтінін көрсететін бір оқиға келтірілген:

«...Ұлы Әмір түркі «Хамсасын» аяқтап, Сұлтанның (Хұсайынның) атына арнаған еңбегін алып кезде Мырза:

«Сіз екеуміздің арамызда бұрыннан келе жатқан бір гәп бар, оны бүгін шешуіміз керек».

Әңгіме мынада еді, Мырза Әмірді өзінің пірі деп санағысы келді.

Әмір сол кезде: «Уа, Алла, Алла! Не дейсіз, біз мүридпіз, ал сіз бәрінің пірісіз! – дер еді.

Әңгіме жалғасқан соң Мырза: «Пірі» нені білдіреді, «мурид» нені білдіреді?-деді. Әмір: «Мүрид – шәкірт сол, пірнің мұрады не болса, мүридтың мұрады да сол болуы керек!» – депті.

Сонда Мырза (Хұсайын) бір ақ боз атты әкелуді бұйырады... және: «Ендеше, мен пир, сіз шәкірт-мүрид болдыңызба, менің тілегім сол, сіз осы атқа мінісіз, мен тізгіннен ұстап, сіздің алдыңызға түсіп жүремін». Әмірдің атқа мінуден басқа амалы қалмады...»²⁰⁴.

Бұл екі ұлы тұлғаның бір-біріне деген адалдығы мен жан қиярлығы оларды ғұмыр бойы қалдырмағанымен, олардың арасында кейде түсініспеушілік жағдайлары орын алғаны туралы дереккөздерде де кездеседі.

Әлішер – мөрші (мөр сақтаушы)

...1469. Сұлтан Хұсайын Хурасан тағына отырғаннан кейін патшалық лауазымдар мен қызметтерді бұрын өзін қолдаған және оған адал болған адамдарға үлестірді. Өйткені Әмір Темір өз жарлықтарында былай деп жазады: «...Байлыққа құмар, сарандарға байлық уәде еттім, лауазымдар мен билеуші елдерді аңдыған атаққұмарларды мен қол астындағы елдер мен аймақтардың біріне

²⁰⁴Бадоеъ ул-вақоеъ, 586-587.

кандидат етіп (әкімшілікке) ұсындым. ...Оларға істеген қызметі үшін он есе сауап беріп, жүректерін қуанттым²⁰⁵.

Науаи Самарқаннан шақырылады. Әлішер Науаидың сарайда болуы Хұсайын Байқара үшін сенімді, адал адам өте қажет болған көрінеді. Ол «Ғилолия» қасида-одасын жазып, Ораза айт күні сұлтан Хұсайын Байқараның сарайына кіріп барады және өмірінің соңына дейін досы мен темуридтер әулетінің адал қызметшісі болып қала берді. Әлішер еңбек жолын мөршіліктен бастайды. Бұл лауазым жоғары лауазымдар қатарында болмаса да, құжаттардың дұрыс өңделуін бақылаудың негізгі буыны болып саналған.

Хұсайын таққа енді ғана отырған кезде оның Ғиратта жоқтығын пайдаланған Ядгар Мырза тақты тартып алады. Сұлтан Хұсайын тағына қайта отыруды жоспарлағанда алдымен Мир Әлішерден кеңес алуы олардың өзара сенімінің беріктігін айғақтайды. Белгілі бір уақыттан кейін Әлішер сұлтаннан мөршілік қызметінен босатуды өтінеді. Әрине, бұл туралы ақпарат өте қысқа және бұлыңғыр. Хандамир "Әмір Низомиддин Әлішер біраз уақыт мөрші болып қызмет еткеннен кейін бұл қызметтен кетеді және оның орнына Әмір Шайхым Сухайлиді өз орнына тағайындауды өтінді. Хақани мансур бұл өтінішті қабылдап, 876 жылдың шағбан айында (1472 ж. қаңтар), аса құрметке лайықты Әмір Әлішерді жоғары лауазымға, Сахибидиуан – диуанның жоғарғы әмірі лауазымына тағайындау туралы шешім қабылдады"²⁰⁶, деген сөзбен шектелген. Оны қызметінен кетуге мәжбүр еткен себептер туралы ештеңе айтылмағаны көрініп тұр. Бұл сұраққа Науаидың өз шығармаларынан да, басқа дереккөздерден де жауап таба алмайсыз. Бір қарағанда, Науаидың мөршіліктен кетуі қызметтен кету емес, керісінше мансап сатысын жоғарылату сияқты көрінеді. Бұл көзқарас қазіргі науаитануда да басым. Барлық әдебиеттерде Науаидың мөршіліктен босатылып, әмірлікке ауысуы жоғарыда айтылғандай – Ғижраның 876 жылы шағбан айы (1472 жылдың қаңтары) деп белгіленген. Алайда, Хандамир келтірген сұхбаттың жалғасына назар аударсақ,

²⁰⁵Темур тузуклари,31.

²⁰⁶Равзат ус-сафо(3), 25.

науаитанушы ғалымдарымыздың назарынан тыс қалған бір қырын аңғарамыз. Хандамир былай деп жазады: «Әмір Низомиддин Әлішер алғашында бұл лауазымды (яғни, саһиби диуан – бас әмір қызметін – Ш.С.) қабылдамады және «Мен қазір көк астанасының ішкі шеңберінде отырмын, лауазым иесі емеспін, бірақ мен басқа ұлы әмірлерге қарағанда аспан айбынды таққа жақынмын»²⁰⁷. Және ол бұл лауазымға Саййид Хасан Ардашерді ұсынады. Назар аударсаңыз, әмірлікті ұсынғанда «лауазым иесі емес» еді. Бұл оның әмірлікке кіріспес бұрын мөршілік міндетінен босатылғанын көрсетеді. Біраз уақыт ол сұлтанның жақын серігі ретінде сарайға кіріп-шығып, белгілі бір қызмет атқарған жоқ. Бұл мәселе қазіргі науаитануда қарастырылмаған. Барлық зерттеулерде мөрші және әмір лауазымы мансаптың біртіндеп көтерілуі ретінде түсінілген. Науаидың қызметтен кетуіне келетін болсақ, ол әмірлікпен байланысты және тек бір рет, бұл да 1476 ж. болған деп есептелінеді. Алайда, Әлішердің өз бастамасымен жасалған қызметтен кетуі туралы жолданымы Сұлтанның оған саһибдиуан лауазымын ұсынған кезде жасалды деуге болмайды. Бұл әңгімеден Науаидың әмірлік лауазымын қуанышпен қарсы алмағаны аңғарылады.

Осылайша, біздің алдымызда Науаидың мөршілік лауазымынан қашан кеткенін анықтау міндеті тұр. Бізде тек екі факт бар. Бірі – Науаидың 873 Һижра жылының шәууәл айында (1469 жылдың сәуірі) мөрші болып тағайындалған уақыты болса, екіншісі – оның саһибдеван – көбірі әмір болып тағайындалған уақыты (мәліметтер бойынша, Хандамир мен Рази бойынша Һижраның 876-шы жылы шаабанда м.1472 жылдың қаңтарында). Осы бағытта талдау жұмыстарын жүргізіп, өзім үшін күтпеген жағдайға тап болдым. «Хамсат ул-мутаһаййыринде» мынадай оқиға баяндалады: «Олар (Ә.Жәми-Ш.С.) Мекке сапарынан қайтып, қалаға келгенде, патша өмірінің жағдайына байланысты Балхқа жорыққа аттанған еді, қуана Балхтан оралып, таққа отырды, Мұрғаб өңіріне келді. Патшамен кездесуден кейін фақирдың үйіне келіп, кеше сол жерде болды. Кеше

²⁰⁷ Ұша асар, 26

олардың демалуы үшін жаңадан ақ үй тігілді, ұлы мәртебелі демалатын жері сол еді... Мен де осы әңгімеде болдым, фақир әскерліктен көңілім қалып, қызметімді тастап, сұхбаттас болудан қалдым. Олар ескертпе пен кеңеске рұқсат сұрады:

– Мұндай пәрмен мәлім болған еді, бұл нәрсе не еді?

Фақир айттым:

«Мен адамның нәпсісінің әңгімесі мен шатасуынан шаршадым, оның себебі де осы болды».

Ол деді:

— Адамды кім деп елестеттің, көрсетші?

Олар маған тыйым сала ма деп қорықтым. Бұл жауаптан мен оның құтты есіне бұл өте жағымсыз нәрсе келмегенін білдім.

«Мен тынышталдым»²⁰⁸.

Сонымен, әңгіме мазмұнынан патшаның Балх жорығынан астанаға қайтып оралғанында және қажылық сапардан оралған Жәми Мурғаб өзені қырғағында күтіп алуға шыққан уақыттан бұрынрақ Науаи лауазымынан кеткені анық байқалады. Науаи: «қызметімді тастап, әскерліктен көңілім қалып, сұхбаттас болудан қалдым» дегенде, ол өзінің қызметтен кетуін меңзеген. Бұл естеліктің датасы көрсетілмеген. Науаи қай лауазымнан кетіп жатқанын анықтау мүмкін бе? Мәселе Жәмидің қажылықтан қайту күні мен Хұсайын Байқараның Балх жорығынан қайту күнін анықтау арқылы шешіледі.

Дереккөздер Жәмидің қанша рет қажылық жасағанын жазбаған. Әйтсе де ел ішінде ең үлкен бедел мен құрметке ие болып, Хурасанның басшысы болған кезіндегі қажылық сапары тарихта қалды. Фахриддин Әли Сафидің «Рашахот айн ул-хаят» еңбегінде осы тарихи Хижаз сапарының егжей-тегжейлері берілген. Сафи һазіреттің сапарына қатысты күндерді «һазірет Махдумның мүбәрак қажылыққа аттануы және осы сапарда болған оқиғаларды сипаттау» атты арнайы бөлімде жазып кеткен. Оның айтуынша, Жәми Нижраның 877 жылы раби әл-әууәлде /1473 жылы тамыз-қыркүйек айларында қажылыққа барып, шағбан айының он сегізінде 1474

²⁰⁸Куллиёт. Хамсат ул-мутаһайирин, 761^b.

жылы /18 қаңтарда Ғиратқа оралған²⁰⁹. Тарихи деректерге сүйене отырып, атап айтқанда, «Равзат ус-сафо», «Хулосат ул-ахбар», «Хабиб ус-сияр» ақпараттарына негілделсек, бұл кезеңде, яғни 876/1472-1473 жылдан 884 жыл/1479 жылға дейін Сұлтан Хұсайын Балхқа жорық істемеген. Тек 884/1479 жылы Әбу Бәкірдің Хурасанды басып алуына байланысты Хұсайын Байқара Балхқа жорыққа шықты. Бұдан жоғарыда Жәми-Науаи сұхбатында Әли Сафи сипаттаған Жәмидің тарихи қажылығы туралы айтылмағаны белгілі болады. Бұған дейін Жәми қажылыққа барған болуы мүмкін. Сұлтан Хұсайынның Балхқа жорықтары негізінен 1469-1471 жылдары болғаны анық. Бұл кезең тақ үшін күрес кезеңі болды және Ядгар Мырза және Әбу Саид Мырзаның ұлы Сұлтан Махмұдпен байланысты Балх үшін шайқастардың деректері бар. Ядгар Мырза Байсұңғұр Мырзаның ортаншы ұлы Сұлтан Мұхаммедтың ұлы және ол Хурасан тағы Шахрух Мырзаның ұрпағы ретінде оған тиесілі болуы керек деп есептеген. Дереккөздерде Ядгар Мырза Сұлтан Махмұдпен одақ құрып, Хұсайын Байқараға қарсы соғысқаны туралы мәліметтер бар. Хандамирдің айтуынша, Сұлтан Хұсайын Ядгар Мырзаны қуып жүріп, зул-хижжа айының он біріншісінде (1470 жылы 11 маусым) Боғи Назаргохқа өтіп, сол жерден Сарытау жайлауында тоқтайды. Ядгар Мұхаммед Мешхедке бағыт алады. Осы кезде Сұлтан Махмұд Мырза Әмудариядан кешіп өтіп, Балх пен Шібірған жеріне кіріп келеді және Балхты қоршауға алады²¹⁰. Ядгар Мырза мен Сұлтан Махмұд Хұсайынмен бір мезгілде дерлік таққа таласатын көрінеді. Байқара жасағында күрделі тәртіпсіздік пен шатасулар пайда болады. Кейбір қолбасшылар Хұсайыннан бет бұрды және бұл, Хандамирдің айтуынша, Һижраның 874 жылы (19 маусым, 1470) зул-хижжа айының 19-ында болған. Хұсайынның одан кейінгі Балхқа жорығы Балх әкімі болған Әмір Муштақтың жоғарыдағы оқиғалардан бір жыл өтпей жатып тәуелсіздігін жариялауымен байланысты болды. Көтеріліс туралы хабар жеткенде Хұсайын Байқара дереу жолға шығып, Балхты үш-төрт ай қоршап

²⁰⁹Рашахот(4), 125^б - 130^б

²¹⁰Равзат ус-сафо(4),37^б, 33^а.

алды. Бекіністің берік қорғанысы, сондай-ақ Байқара сарбаздарының азық-түлік тапшылығына байланысты Сұлтан Хұсайын Балхты тастап, Мұрғабқа қайтып оралуға мәжбүр болды, сол жерде әскер мен азық-түлік жинау үшін тоқтайды. Осы кезде ағайынды Сұлтан Ахмад пен Сұлтан Махмұд Хұсайыннің қиын жағдайын пайдалануды көздеп, Әмудан өтіп, Балхты қайтадан қоршауға алды. Алайда Әмір Муштақ та оларға да қарсылық көрсетті. Содан кейін олар әскерді Хұсайын Байқараға қарай бұрды. Осы кезде Әбу Саид Мырзаның тағы бір ұлы Әбу Бәкір Сұлтан Махмұдтың иелігіндегі Хисарға басып кірді. «Бұл ағайындылардың тез шегінуіне себеп болады»²¹¹. Хандамир бұл оқиғаны Хижраның 875 жылы (1471 ж.) жазында болғанын анық жазып қалдырған.

Демек, соңғы оқиғалар 1471 жылдың жазы мен күзінде болғаны анық. Олай болса, Жәмидің қажылықтан оралған соң Сұлтанмен және Науаимен кездесуі, Науаидың мөршілік қызметінен босатылуы, Науаидың өтініші бойынша Шайхим Сухайлидің мөрші болып тағайындалуы Байқараның Балхтан Ғиратқа қайтып келе жатып Мұрғаб жағасына тоқтаған кезде, яғни 1471 жылдың күзінде болғаны даусыз. Бұдан Әлішер Науаи Сұлтан Хұсайыннің билігінің алғашқы жылдарында жүргізілген әскери жорықтарға қатысқан деген қорытынды жасауға болады. Ол Ядгар Мырзаға қатысты барлық шайқастарда Сұлтан Хұсайыннің жағында болды. Бұл оның Балхқа байланысты Байқара жорықтарында да бірге болғанын білдіреді. Оның үстіне Әлішер өз табиғатына қайшы қылыш алуға мәжбүр болды. Сондықтан да болар, ол патшалық істерінен босаңсып, тыныс алу, шығармашылықпен айналысу және ғибадат ету үшін жалғыздық іздеуге ұмтылды. Жоғарыда аталған Навои-Жоми әңгімесі де осыны растайды.

«Матлай Садайында» айтылғандай, Әмір Әлішер сұлтанның өзіне артқан сенімін ақтағаны үшін осы кезеңде «муқарраби хазрати сұлтани» (сұлтанның жақын досы) атағын алады.

²¹¹ Ұша кўлєзма, 40^а-40^б

Қорытындылай келе, Науаи һижраның 873 жылы шәууәлде (м.1469 жылдың сәуірінде) әмір қызметіне тағайындалды деп айтуға болады, ал оның орнынан түсуі 876 жылы шағбанға (1472 жылдың қаңтарында, яғни, әмір болып тағайындалғанға) екі-үш ай қалғанда 1471 жылдың күзінде болған.

Әмірлікке тағайындалу

Сонымен, Науаидың әмірлік қызметке тағайындалуы мәршілік қызметінен тікелей көтерілу емес, бәлки қызметтен кеткеннен кейін белгілі бір уақыт өтіп, сұлтанның қалауы бойынша жүзеге асырылғанын көрдік. Дегенмен, тағы бір мәселе шешімін таппай отыр. Біз Хандамирдің Науаидың әмірлікке тағайындалуы туралы жоғарыда сөз болған мәліметтерін зерттеуді жалғастырамыз. Сұлтан Науаиды саһибдиуан – әмір дәрежесіне көтеру ниеті туралы хабарлайды. Хандамир былай деп жазады: «Әмір Әлішер бастапқыда бұл лауазымды қабылдамай: «Мен қазір Астананың ұлы ханзадаларының қатарындамын, мен үлкен лауазымның («Муқарраби хазірет сұлтан» деген атағын білдіреді – Ш.С.) иегерімін, мен көк тағының барлық әмірлерінен жоғары, биікте отырмын». Егер мен әмірлік қызметті алатын болсам, тәртіп бойынша барлос пен орлот әмірлерінің кейбірлері менен жоғары отыруы керек болады. Бұл мансап менің мәртебемді төмендетеді. «Егер мені мөр басудан (лауазымды айтып отыр – Ш.С.) құтқарса, қызметіңізде де, сұхбатыңызда да көңілім тыныш болар еді». Әлішер бұл қызметке Саййид Хасан Ардашерді ұсынады. Оның күйзеліске түскен көңіл-күйін көрген сұлтан Әлішердің әмірлік қызметіне көңілі толмады деп ұйғарып, оны ең жоғарғы қызмет – әмір кабир лауазымына тағайындап, «Барлос әмірлерінің ішінен әмір Мұзаффар барлостан басқа ешкім Әмір Әлішердің алдында мөр баспасын», деп бұйырды»²¹². Бұл мәліметтерден Хұсайын Байқароның Әлішер Науаиға деген терең құрметін және осы кезеңде оның пікіріне сүйеніп

²¹²Равзат ус-сафо(3),26; Макорим, 94.

әрекет етуге қатты бейім екенін аңғаруға болады. Бұдан Науаидың сарайдағы орнын анық елестетуге болады. Қысқасы, тарихшы атап өткендей, Әлішер Науаи «Хақандың ықыласын қайтармай, әмірлік лауазымды қабылдап, алтыннан тігілген шапан киіп, жаңа қалпағын киіп мақтанышқа ие болды». Мәліметтердің жоғарыда аталған бөлігінде Әлішердің атақ-даңққа деген құштарлығы осы екі ұлы тұлғаның жақын достығы аясында асыра айтылғандай. Әрине, мұны жасырын менмендікке де жатқызуға болады. Бірақ олай емес. Науаидың сұлтанның ұсынысына қанағаттанбауы оның сарай қызметінен мүмкіндігінше алшақтауға ұмтылуынан болды. Сот қызметінен жақында ғана босап шыққан ақын мемлекеттік қызметке қайта оралғысы келмеді. Бұл ұсынысты естіген ол сұлтанға өзінің ниетін анық түсіндіре алмады. Бұл кезең Байқара патшалығының алғашқы кезеңдері болғанын ұмытпайық. Сұлтан бұл кезде Науаидың дервиштік дүниетанымын әлі толық түсінбеді және басқалар сияқты оны патшаның мейірімінен үміт етуді басты мақсаты болған адам ретінде қарастырды десек қателеспеген болар едік. Біздіңше, Әлішердің бізге тәкаппар болып көрінген жоғарыдағы әрекеті шын мәнінде сұлтанға жағымпаздануға, оны жайына қалдыруға сылтау болды. Ол досын өзінен алыстатып, үмітін үзуге мәжбүр болды. Өкінішке орай, іс Науаи ойлағандай болмады. Сұлтан мұны байыппен қабылдап, мәртебесін көтеруді өзіне парыз санады. Күтпеген жағдайға тап болған Әлішердің әмірлікті қабылдаудан басқа амалы қалмады. Әйтпесе, бұл Сұлтанның мейіріміне шүкірсіздік ретінде қабылданары сөзсіз еді. Екі оттың арасында қалған Науаи тіпті негізсіз сылтауы үшін де ұятқа қалады. Өйткені сұлтан мұны менмендікке жатқыза алар еді. Хандамир былай деп жалғастырады: «Бірақ мөр қою үшін әлгі мырзаның қолына өкім (пәрмен, хат) бергенде, нәпісін тізгіндеп, үлкен кішіпейілділіктен мөрді таңбаның сондай бір жеріне қоятын, одан төмен мөр қоюға орын қалмайтын еді»²¹³. Хандамир жазбасында өте айқын суреттеліп, Науаидың ішкі дүниесіне тән қасиеттер шынайы ашылады: құжаттарға мөр басатын

²¹³Ұша ерда.

кез келгенде әмір Саййид Хасан Ардашерге жібереді. Әрине, Әлішерге дейін мөр басуға құқығы болмағандықтан құжаттар Науаиға қайтарылады. Содан кейін ол қағаздың ең төменгі жағына мөр басатын, сондықтан (ереже бойынша) оның астында мөр басуға орын қалмайды, ал басқалары оның үстіне мөр басуға мәжбүр болады. Бұл арқылы ол біріншіден ұстазы Саййид Хасанға деген құрметін көрсетсе, екіншіден, болашақта орын алатын жемқорлықтың алдын алып, мансапқорлықтан алыс екенін дәлелдейді. «Раузат ус-Сафада» бұл оқиғаның патша тарапынан жоғары бағаланып, министрлер арасында дәстүрге айналғаны ерекше атап өтілген.

Әлішер Науаидың Сұлтан Хұсайын сарайында қандай міндеттерді атқарғаны оқиғаларды баяндау барысында тарихи деректерде көрсетілген. Әлішердің өзі Әмір Кабир ретінде атқарған міндеттері туралы не дейді? Олардың кейбірін Науаи өзінің «Уақфиясында» атап өткен. Егер біз оларды бір тәртіп және бір жүйеге келтірсек, ол жауап беретін салалар мен секторлар туралы түсінік алуға болады. Оның ішінде:

1. Түрлі қоғамдық жиындар мен жалпыұлттық шаралар.
2. Сыртқы істер. Мәртебелі қонақтарды ресми қабылдау және шығарып салу.
3. Төтенше жағдайлар, көтерілістер, шекара проблемалары.
4. Сыбайлас жемқорлықпен күресу.
5. Қарақшылық пен басқыншылыққа қарсы күрес.
6. Сот.
7. Өңірлерден келіп түскен арыздар мен шағымдарды тексеру.
8. Амнистия
9. Діни байланыстар²¹⁴.

Әлішер Науаидың әмірі кабир қызметін қанша уақыт атқарғаны, қашан және неліктен қызметінен кеткені туралы дереккөздерде әлі нақты деректер жоқ. Дереккөздердегі сілтемелер мен басқа контексте келтірілген тарихи фактілерді салыстыру арқылы ғана белгілі бір қорытынды жасауға болады.

²¹⁴Куллиёт.Вақфия,747^а.

Бұрханиддин Атауллоның қаламына жатқызылған мына тарих Науаидың Астрабад губернаторы болып тағайындалуына байланысты жазылған:

Бұл Әмір Низомиддин Әлішер
Сипатына сөз жетпес.
Ол қайта әмірлікті қабылдағанда
«Мир әмірлігі» тарихқа айналды.
Он Амир Низомиддин Алишер
Авсоф берун зи ҳадди тақрир.
Чун кард қабул боз аморат
Таърихе шуд "аморати Мир"²¹⁵.

Үшінші қатарда айтылған «ол әмірлікті қайтадан қабылдады» деген сөз абжад есебі бойынша 1487 жылды береді. Ол кісіден Әлішердің бір кездері әмірлік қызметінен кеткенін білеміз. Сонымен, белгілі бір уақыттан кейін Науаи Астрабадқа тағайындалуына байланысты 1487 жылы мемлекеттік істерге қайта оралады. Алдымызда осы мәселені нақтылау қажеттігі тұр.

Қызметтен кету

Қазіргі науаитануда ақынның 1476 жылы әмірлік қызметінен кеткені туралы пікір берік орын алады. Бұл пікір қазіргі уақытта барлық зерттеулерде анық айтылып келеді. Бұл датаны алғаш рет орыс шығыстанушы В.В.Бартольд атап өткен еді. Ол өзінің «Мир Әли Шер және саяси өмір» атты еңбегінде былай деп жазады: «Жамидің айтуынша, Науаи нақшбандиді терең зерттегеннен кейін Ыжраның 881 (1476-1477) жылы бедел мен мәртебеден (әмірлікті меңзеп тұр – Ш.С.) өз еркімен бас тартты және фақр-кедейлік жолына түсті»²¹⁶, деп атап көрсетеді. Бұл жағдайда В.В.Бартольд Абдурахман Жамидің «Нафахат әл-унс» шығармасының алғы сөзіндегі жазбаға негізделген.

²¹⁵Равзат ус-сафо (3),36.

²¹⁶Бартольд,235.

Өзбек тіліндегі әдебиеттерде Жәмидің сөздері мынадай түрде кездеседі: «Һижраның 881 жылы дервиштердің досы әрі жанкүйері, барлық кәсіптен шаршап, жоқшылық жолына түсуге бел буған әмір Низомиддин Әлішер (бұл кісі, өз еркімен және таңдауымен жоғары дәреже мен құрметтен бас тартып, бағыну және келісімімен ол фақирлік/кедейлік пен пәни жолын қабылдаған»), бұл фақирден жүректен шыққан және оның санасында орныққан түрде өтініш жасады»²¹⁷. Сөйтіп, Әлішер 1476 жылы әмірліктен кетеді деген тұжырым ғылымда берік орнықты. Осы тұста Науаидың «Уақфия» еңбегінің маңызды бір қырына назар аударайық. Бұл еңбек Һижраның 886 (1481-1482) жылы жазылғаны белгілі. Алғы сөзінде автор сұлтаннан оның екі өтінішін орындауды сұрайды: ...Ол һазіреттің (Сұлтан Хұсайын Байқараның – Ш.С.) мәңгілік дәулетінен және Алла Тағаланың рақымының құлы болып, жете алмаған мақсаттарыма жетуге қабілет таптым. Жүрегімнің шымылдығынан түйіні шешілмеген екі тілеген тілегімнен бөлек, екі мұрадым гүлшанағынан өзге жанымның түйіні шешілмеді. Бірақ менің үмітім үлкен, мен осы екі үміт пен тілегімнің жемісін мақтан етемін, мен осы екі тілектің асыл тастарымен мақтанамын және жүрегімдегі осы арман тікеннің тікенегін сындырмаймын және мен осынау құштарлық жауһарының майының бір тамшысы жерге түспейді... Осы екі тілегімнің бірі – бес сезімнің бірі болмағандықтан исламдық болмысым кемшін болмасын, мұсылмандығым саусағының жоқтығынан әлсіреп кетпесін...Бұл менің екі арманымның бірі – мүбарак сапар, бұл исламдық болмысым бес сезімнің бірінің қасіреттігі жағынан жетерлі болмағандықтан, мұсылмандық алақанымның бір саусағы жоқ болғандықтан кем түспес...

Ал екінші тілегім, ол һазіреттің (Хұсайын Байқара-Ш.С.) шексіз рақымы мен санақсыз мейірімі қарсысында жоғарыда айтылып, мақұл болған қызметтерден (Науаидың жоғарыда айтылған сарайдағы міндеттеріне меңзеліп тұр – Ш.С.) бұл фақир бейшара және бұл әлсіз жаралы жанға лайықты қызмет осы, бүкіл сара

²¹⁷ Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий. Тўплам, 136.

уақытым мен өмірімді сол ұлы һазіретті мадақтап, сипаттауға жұмсасам еді және сол тарауда мен жарқын қасидалар мен әсем ғазалдарды және жағымды маснавилерді және жазба шығармаларды жіктеп, бәлки әр түрлі поэзиялық және прозалық кітаптарды жинақтап, сол һазіреттің бақытты есімі бұл жолмен ұзақ жылдар бойы күнделікті өмірде айтылған және құтты тұлғасы осылайша айтылар еді, осы құрал арқылы сан ғасырлар бойы күнделікті халық тілінде аталып тұруы үшін болды»²¹⁸. Екі өтініштің бірі оны қажылыққа жіберу, екіншісі мемлекеттік міндеттерден босату туралы болған көрінеді. Әлішер Науаи өзінің мемлекет істерінен босату туралы өтінішін тарихта сұлтан есімін қалдыру үшін уақытының және қалған өмірінің көп бөлігін шығармалар жазуға арнайтынымен түсіндірді. Науаи мемлекеттік қызметтің бұл жұмыстарды жүзеге асыруға үлкен кедергі болатынын анық айтқан: «Осындай қайғымен (яғни, мемлекеттік істермен) не қуанышты сөздерге қосамыз және бұл лажсыздықтан не мағыналы асылдарды жинаймыз? Ақын «Хамса» жазуын анық көрсетеді: «Бірақ мен оның патшалығының қалған бөлігіне ләззат аламын деп үміттенемін, менің өткен өмірім қалады және өткен өмірімнің ләззаттарын оның игі істерін еске алу арқылы халықты бақытты ететін нәрсеге жұмсаймын, дүние соңына дейін ол һазіреттің ақылынан халық қуанышты және дүние басталуына оның асыл мадақтауының өмірлік суымен адамдар бұрынғыдай бақытты болады»²¹⁹

Демек, «Уақфияның» 886 (1481-1482) жылы жазылғанын ескерсек, 1481 жылы Науаи әлі де әмірлік қызметын атқарған болып шығады. Ендеше, жоғарыдағы ғалымдардың фактілерге негізделген тұжырымдары қаншалықты негізді?

Абдурахман Жәми өзінің «Нафахот ул-унс» кітабының алғы сөзінде шығарманың тууына себеп болған факторларға тоқтала отырып, былай деп жазады: «Дар таърихи санаи аҳади ва саманин ва саманмиа, муҳибби дарвишон ва муътақиди эшон, он ҳама аз шуғл

²¹⁸Куллиёт.Вақфия,746^b.

²¹⁹Ўша асар, 748^b.

сер ва бар фақр далер - Низомиддин Алишер, ки ба тўъу ихтиёр аз олий маротиби жоҳ ва эътибор эъроз намуда ва ба қадами таслим ва ризо бар сулуки жодаи фақру фано иқбол фармуда, аз ин фақир мисли он сурате, ки бар дил гузашта буд ва дар хотир мутамаккин гашта, истидъо кард»²²⁰. Біз бұл үзіндіні былайша аудардық: «Дервиштердің досы, олардың жанкүйері, барлық (дүниелік) ізденістерге тойған, фақиршілік жолына батырдай түскен, өз еркімен жоғары дәрежелерден бас тартқан және бағыну және келісім қадамымен кедейлік пен жойылу, кішіпейілділік және өзін-өзі ұмыту жолына бет бұрған Әмір Низомиддин Әлішер 881 жылда бұл фақирден көңілінен өткен және жадында шешілгендей өтініш жасады». Расында, біз жоғарыда В.Бартольд келтірген және өзбек науаи танушылығында қабылданған аударма да бір қарағанда дұрыс. Дегенмен, екінші аудармада парсы әдебиетіне тән жоғары стиль мен көркемдік өнерге баса назар аударылаған. Жамидің сөйлеміне түгел үңілсек, автор сәж тәсілін қолдану ниетімен жазу өнерінде кең тараған әдіс – есімше арқылы білдірілген анықтауыштарды бірінен соң бірін келтіру тәсілін қолданғаны анық байқалады. Қараңыз: «**муҳибби дарвишон - мўътақиди эшон**» (дервиштерге сүйікті болған – олар наным-сенім қойған), **аз шуғл сер-бар фақр далер**» (дүние ісінен тойған – фақир/кедей болудан қорықпаған) және осыған ұқсас «**эъроз намуда-иқбол фармуда**» (бет бұрған – бетін бұрған». Абырой мен құрметтің ең жоғары дәрежелерінен бас тартып, жоқшылық пен жойылуға ұшырайды деу патшалықтағы қызметінен ресми түрде бас тартты дегенді білдірмейді. Демек, Жәми бұл сөйлемде «кедейшілік пен жойылу сүлігін ресми түрде қабылдады» деп айтпағаны анық. Жәмидің бұл жерде айтқан ойы (881 Һижра/1476 ж.) Науаидың «кедейшілік пен жойылуға» деген сүюге бейімділігі өте жоғары болды. Сонымен қатар, Жәмидің Һижраның 881 (1476) күнін берудегі мақсаты осы кітапты жасау идеясы ұсынылған уақытты белгілеу болды. Оның Науаидің қызметтен кетуіне еш қатысы жоқ. Осы тақырып бойынша басқа ғалымдардың келтірген дәлелдерін

²²⁰Нафахот ал-унс, 2^а.

қарастырайық. 1920-1950 жылдардағы өзбек науаитанушыларының еңбектері, оның ішінде Олим Шарафиддиновтың «Әлішер Науаи» зерттеуі Бартольдтың көзқарасын шын мәнінде растады. Бірақ, оның негізін басқа бір деректен алады: «Әлішер Науаи осы кезеңде ұлы ақын Абдурахман Жәмиге арнап «Тухфат ул-афкор» (1476) атты парсыша қасида жазды. Онда ақынның патшаға, оның сарайына деген өшпенділігі өте ашық айтылған. Бұл қасидадан әсер алған Абдурахман Жәми оған өте жоғары баға берді. Бұл қасиданы ол “қамшы” деген мағынаны білдіретін «Тазияна» деп атаған. Әлішерге жазған хатында қасиданың мазмұны туралы төмендегідей сөздер бар еді:

-Қасиданың мазмұнына қарағанда сыртқы көріністен, патша сарайынан қашуға тырысқаныңыз көрініп тұр ғой? Сіздің бұл еркіңіз шүкіршілікке лайық...»²²¹.

Атап өткендей, О.Шарафиддинов Жәмидің «Тухфат ул-афкор» туралы пікіріне және қасиданың жасалған жылына сүйене отырып, Әмір Әлішердің қызметтен бас тарту кезі 1476 жылы деген нық тұжырым жасайды.

О.Шарафиддинов «Тухфат ул-афкорға» байланысты жазған естелік мақаласында Абдурахмон Жамидің ойларын қате түсіндірген. Біріншіден, түпнұсқа мәтін келесідей: “... Аз фахвои он чунон маълум шуд, ки хидмати эшонро иродати иқбол бар қиблаи мақсуд ва эъроз аз намудҳои бебуд мутааккад шуда..”²²², яғни «Мазмұнынан ол кісиде (Науаи-Ш.С.) ниет еткен құбылаға (яғни, фақирлік/кедейлік жолына) бет бұру және ешбір негізі жоқ (яғни, бұл дүниенің ләззаттарынан – Ш.С.) көріністерінен бет бұруға бұл шешім қабылданды», деп айтылған. Екіншіден, «сол адамда» дегенді білдіретін «хидмати эшанро» тіркесі сөзбе-сөз «оның қызметтері», яғни патшаның қызметі деп түсіндірілді. Мұсылман әдебиетінде ұлы тұлғалардың есімдерін атағанды құрметтемеушілік деп санап, үшінші жақтағы есімдік қолданылғанын білеміз. Үшіншіден, «таза» сөзі жаңа мағынасын білдіреді. Төртіншіден, О.Шарафиддинов хаттың келесі

²²¹Шарафиддинов 1971,66

²²²Куллиёт. Хамсат ул-мутахаййирин,764^b.

бөлігіндегі ойды ескермеген. Онда Жами сөзін жалғастырады: «Аммо агар чунончи дар тағйири умури сувари ва тарки иштиғоли ғайри зарури, чун мулойими мизожи азизон нест, муболаға наравад ва дур наменамояд, ҳеч жо нест, ки мақсуд зоҳир нест ва жамоли зуҳурашро камоли зуҳур сотир не».

(Аудармасы: «Дегенмен, бұл дүниенің істерін өзгертуге және қажетсіз әрекеттерден бас тартуға көп күш салынбаса, бұл ізетті кісілер табиғатына сәйкес келмейді. Және алыс емес және мақсат көрінбейтін еш жер жоқ, сонымен қатар, көзге көрінетін ажарлылық (яғни, Алланың ажары – Ш.С.) көрінетін кемелдікпен (яғни адамдық кемелдік, мұнда Науаи кемелдігі меңзеп тұр – Ш.С.) жасырушы емес.) Бұл жерде Жәми мемлекет істері адамның рухани дамуына кедергі болмайтынын баса айтқысы келіп, Науаиды көптен бері арман болып келе жатқан мемлекеттік істерден бас тарту туралы ниетінен қайтарған.

С.Айни «Әлішер Навоий» атты зерттеуінде О.Шарафиддинов келтірген «Тухфат ул-афкордағы» мәліметтерді «Хамсат ул-мутаһайырындағы» естелік жазбамен («Мөршілік» бөлімінде келтіріп өткен Навоий-Жомий сұхбатын) байланыстырып, мынадай жаңа, жан-жақты «эпизод» жасайды: «Осы оқиғадан кейін көп ұзамай (О.Шарафиддинов түсіндірген қасидадағы оқиғадан кейін – Ш.С.) Әлішер Жәмидің рұқсатынсыз мемлекеттік қызметтен кетеді. Ол Жәмидің бұл мәселеге, яғни қызметтен кеткеніне қалай қарағанын «Хамсат ул-мутаһайырінде» жазады²²³.

Нақты тұжырымға келсек, ол екі естелікті бір-біріне байланыстыруда не әр дәуірге жататынын ескермей, не абайсыздық салдарынан немесе билік мүддесіне сай келер деген оймен, әдейі осылай жолмен барған. Өйткені «Тухфат ул-афкор» қасидасына қатысты Жәми хаты Ыжраның 880 (1475-1476) жылы жазылған және Науаи патшамен бірге қыстау үшін Марвке барған кездегі Жәмимен орталарындағы хат алмасуына сілтеме жасайды. Екінші эпизод Жәмидің Меккеге сапары мен Хұсайын Байқараның Балх жорығынан

²²³ Айний, Куллиёт, 306.

оралған кезде орын алған. Бұл естелік 1471 жылдан бастау алатынын зерттеуіміздің алдыңғы беттерінде айтқан болатынбыз. Әли Сафи өзінің «Рашахотында» айтқан Жәми қажылық туралы мәліметтер 1474 жылға қатысты²²⁴. Бұл ретте де С.Айнидің пікірі тарихи шындыққа сәйкес келмейді.

Орыс шығыстанушы ғалымы Е.Е.Бертельс те өзінің «Науаи» монографиясында осы мәселеден тақырып талабына байланысты айналып кете алмады²²⁵. Бірақ ол 1476 жылы Науаидың биліктен кетуі туралы пікірін ашық айтпаған жалғыз ғалым.

Сонымен, Науаи 1476 жылға дейін қызметінен кетпей, тек 1481 жылы «Уақфия» еңбегін сұлтанға ұсынғанда жазбаша өтінішін берген деген қорытынды жасауға болады.

Жоғарыдағы тұжырымымызды растау ретінде тағы бір ойға тоқталғым келеді. «Уақфиядағы» өтініштер орындалды ма? Логикалық тұрғыдан алғанда, Хұсайын Байқара патша жарлығы бойынша екі өтінішті де қанағаттандыруы керек еді. Әмір Әлішердің қажылыққа баруына Сұлтан Хұсайынның рұқсат бермегенін тарихи еңбектерден білеміз. Сонда ол оны мемлекеттік қызметтен босатқан ба? Бұл туралы ақынның өзі кейінде болса да ашық айтпаған. Дегенмен, Науаи шығармашылығының эволюциясын қарастыру бұл мәселенің шешімін табуы мүмкін кейбір болжамдарды тудырады. Біз «Уақфиядан» кейін 1481-1485 жылдар аралығында Науаи өзінің «Хамса» атты ұлы туындысын жасап, көптеген ғазалдар жазғанын білеміз.

Тынымсыз еңбекпен, жан-тәнімен беріліп, аз уақыттың ішінде дүниеге келетін осынау үлкен туындыларды мемлекеттік істерді қатар атқара отырып жасау өте қиын емес пе? Демек, сұлтан оның өтініштерінің бірін ғана орындаған болуы керек, яғни оның қызметтен кетуін қабылдау. Өйткені Науаи өзінің қызметтен кетудегі мақсатын «тарих беттерінде Сұлтан Хұсайынның есімін қалдыру» ниетімен жауһар туындылар жасау екенін бұдан бұрын да баса айтқан болатын.

²²⁴Рашахот, 130^б.

²²⁵Қаранг: Бертельс, 118.

Расында да, оның ұлы «Хамса» шығармасын осы кезден бастап жаза бастағаны патшаның оның қызметтен кетуін ресми түрде қабылдағанын аңғартады. “Хамсаның” «Һайрат ул-аброр» атты тұңғыш эпикалық дастаны 1482 жыл жазылғанын білеміз. Демек, ол 1481 жылы мемлекеттік қызметтен босатылды деуге болады. Осы орайда оның әмір болған жылдарын 1472-1476 жылдар емес, 1472-1481 жылдар деп санау дұрысырақ болар еді. Алайда, Науаи іс жүзінде султанның қызметінен толық құтыла алмаған сияқты. «Сәдді Ескендарий» дастанында осы көңіл-күйді білдіретін үзінділердің болуы соның дәлелі. Қалай десек те, Хұсайын Байқара ұлы шығармалар тудыруға бел байлаған досын мемлекеттік қызметтен ресми түрде босатқанымен, ара-тұра тапсырма беріп отырды, бұл заңдылық.

Осы тұста бір сұрақ туындайды. Науаи тек «Хамса» жазу үшін мемлекеттік жұмыстан босатуды өтінді ме? Бұл сылтау емес пе еді? Науаидың өзі өтініштің нақты себебін көрсеткен деуге болады. Бұл «Уақфияға» кіріспенің соңында келтірілген және төрт ниетті білдіретін рубаяттардың біріншісінде көрініс табады.

Ол келесідей:

Дүние істерінен ренжіте гөр, Раббым,
 Фақр азабын артуға шыдам бер, Раббым.
 Мен мұны сенің ризашылығың үшін жасадым,
 Сол разылығыңмен қабыл ете гөр, Раббым.

Олам ишидин мени малул эт, ё раб,
 Фақр эмгаги тортарға хамул эт, ё раб.
 Бу ишки, сенинг ризонг учун қилмишмен,
 Хам айни ризо била қабул эт, ё раб.

Ақын бірінші қатарында Алладан дүние істерінен ренжітуін/жалықтыруын, яғни бездіруін (сөзбе-сөз айтқанда өкініш, қынжылу, безу және қайғылы болуды білдіреді) тілейді, ал екінші өлеңінде фақр азабын көтеруші болуды сұранып жатыр. Демек,

Науаи осы кезге келіп бар өмірін фақрлық/кедейлік жолы амалдарына арнап, қалған өмірін мойынсұнумен, ғибадатпен, ақыреттің тіректерін орындаумен, шығармашылықпен айналысуды ұйғарады. Рубайяттың үшінші қатарында бұл шешімнің Алланың разылығы үшін жасалып жатқанын айтуы да күмән тудырмайды. Осылайша, Науаидың бүкіл дүние-мүлкін садақа етіп, оның қызметтен кетуін талап етуде шын мақсаты болғаны белгілі болады. Бұл жылдар өткен сайын күшейе түскен – мансап пен лауазымдыққоршауынан құтылып, дүниеден кетуге деген ұмтылыс еді.

Астрабад әкімдігі

Нижраның 886 жылы (м.1481ж. 2 наурыз – 1482ж. 19 ақпан) мемлекеттік қызметтен ресми түрде кеткен Әлішер Науаи өзін толығымен шығармашылыққа арнайды...

Сұлтан Хұсайын нижраның 892 жылы қысында (1486 жылдың желтоқсаны – 1487 жылдың ақпаны) Әмір Әлішерді Журжан аймағына (астанасы: Астрабад) әкім етіп тағайындауға шешім қабылдады. Хандамирдің жазуынша, хақан Марвте қыстап жүргенде Астрабад әкімі Әмір Моғолды қызметінен босатып, Әмір Әлішерді шақыртып, оны Астрабадқа жіберуге ниетті екенін хабарлайды. Астрабад – Хорасанның өте маңызды аймағы және оны осындай қиын жағдайда басқару әкімнен үлкен жауапкершілік пен тынымсыз еңбекті қажет ететіні сөзсіз. Оның үстіне бүкіл дүние-мүлкін уақф/садақа етіп, 1481 жылдан бері шығармашылықпен айналысқан, қалған өмірін шығармашылықпен, ғибадатпен өткізуді ұйғарған Науаиға бұл ұсынысты қабылдау өте қиынға соғады. Дереккөздер Әлішер Науаидың Астрабадқа кетуіне наразы болғанын көрсетеді: «...әмір (Әлішер) Алла Тағаланың разылығы үшін және сұлтанға маңызды барлық істерді орындауға үнемі дайын болғаны үшін бұл бұйрықты қабылдау немесе қабылдамау туралы бірдеңе айтыспады. Ол көп ойланып, келісіп, сарай шенеуніктерінен Әмір Баба Әли мен

Әмір Бадриддинмен бірге Астрабадқа жолға шықты», - деп жазады Хандамир.²²⁶

Осылайша, Науаидың ресми түрде үшінші рет мемлекеттік істерге оралғанын байқауға болады.

Астрабад Хурасанның батыс шекарасында орналасқан Журжан облысының орталығы болды. Батыс шекаралас жерлер Аққуюнлы әулетіне бағынатын Ардабилмүлкі иелеріне қараған. Бұл елді шеиит мәзһабінің көрнекті тұлғасы, күшті билік пен байтақ жері бар шейх Сафиуддин (1254-1334) негізін салған сефевидтер әулетінің өкілдері басқарды, күшті әкімшілік пен үлкен уақф жерлеріне ие болған еді. Олардың саяси сахнаға шығуы XV ғасырдың екінші жартысында байқалды. Сефевидтер көсемі шейх Жунайд (1447-1456) Аққуюнлылар билеушісі Сұлтан Ұзын Хасанмен құда түсу арқылы тығыз қарым-қатынас орнатқан. Бұл оқиға сол кезде айтарлықтай күшті саналатын Қарақойынлы әулетіне қарсы одақ болды. Көшпелі әзірбайжан тайпаларының Устажлу, Румлу, Афшордың қарулы топтары Сефевидтерге қосыла бастады. Жунайд Шерван мен Дағыстанды жаулап алуға тырысты, бірақ шерваншахтар қатты қарсылық көрсетті. 1456 жылы Самур өзенінің жағасында Жунайд пен шерваншах Халилулланың арасында үлкен шайқас болды. Жунайд жеңіліп, өлтіріледі. Оның мұрагері Шейх Хайдар (1456-1488) әкесінен де мейірімсіз, мал-мүлікке ашкөз болып, көршілес әкімдіктерге шабуыл жасауды жоспарлай бастады. Шейх Хайдардың Шерван патшалығы мен басқа да иеліктерге деген құштарлығы көптен бері айтылып келе жатқанымен, сол кездегі Аққуюнли билеушісі Якуб Мырза мен шерваншах Фаррух Ясар бұған жеткілікті мән бермейді. Шейх Хайдар Якуб Мырзаның нағашысы Хадиша Хатунның ұлы, ал оның әйелі Аламшах Бегум Якуб Мырзаның қарындасы болатын. Шерваншах Якуб Мирзаның қайын атасы болғандықтан бей-жай қараса керек. Оқиғалардың дамуы өте табиғи түрде басталды. Иижраның 893 жылы (1487-1488) шейх Хайдар анасы Хадиша Хатун арқылы Сұлтан Якубтан дінге сенбейтін

²²⁶Равзат ус-сафо(3),36.

черкестердің анда-санда «жазасын беріп туру» желеуімен әскер жинау және Аққуюнлы мемлекетінің территориясында еркін жүруге рұқсат алады. Бұл шейхтың күшті әскер жинап, көрші мемлекеттер үшін қауіпті қарсыласқа айналуына әкеледі²²⁷. Біздің ойымызша, Сұлтан Хұсайын Байқара дәуірінің ең білімді қолбасшыларының бірі және мемлекетаралық қатынастардың қалыптасу үдерістерінің қырсырын терең түсінген мемлекет қайраткері ретінде шейх Хайдардың алдағы мақсаттары мен ұмтылыстарын жақсы түсінген. Бәлкім, оның жоспарларынан хабардар болған шығар. Ол Хурасанның батыс шекарасындағы шиит халықтарының, егер бірдеңе болып қалса, Хайдар жағына өтіп кету қаупін сезген. Хұсайын Сұлтан Якуб және Фаррух Ясармен қарым-қатынасты одан әрі нығайту, сол арқылы болашақта Хайдармен болмай қоймайтын қақтығыстың алдын алу қажет болды. Ол үшін шекаралық аймақты сол жердегі халық мойынсұнып, құрметтейтін адамға, ең бастысы сұлтан Якубпен және шекаралас аймақтардың билеушілерімен қарым-қатынас жасауда өте білікті дипломат болатын және онымен қарым-қатынаста және олардың құрметіне ие бола болатын адамға тапсыру қажет болды. Әрине, бұл шара шииттер мен сүнниттер арасында, сонымен қатар көршілес билеушілер арасында күшті орын мен беделге ие болған Науаи арқылы ғана жүзеге асырылуы мүмкін еді.

Оның Астрабадтағы қызметі туралы ақпарат көздері де өте аз. Әзірге қолымызда Науаидың көршілес мемлекеттер билеушілерімен қарым-қатынасына біршама жарық түсіретін кейбір хат-хабарлар, соның ішінде шерваншах Фаррух Ясарға жазған хаты және оның Аққуюнлылар билеушісі Сұлтан Якуб Мырза және оның премьер-министрі шейх Наджммен тығыз байланыста екенін көрсететін кейбір хаттар мен мәліметтер бар. Науаитанушы ғұламаларымыздың зерттеулері Мир Әлішердің Астрабадтағы көңіл-күйін жеткілікті түрде қамтыған. Астрабадта бір жыл тұрған соң қайтып келуге рұқсат сұрады. «Раузат ус-сафада» былай делінген: «...Журжан өңірінде бір жыл болған соң Әмір Әлішер хақан Мансұрмен кездеспек болып,

²²⁷История Азербайджана.,209.

рұқсат алғаннан кейін Әмір Бадриддинді орнына қалдырып, астана Ғиратқа қарай жолға шықты... және ол аймақтың әкімдігін басқа біреуге беруді өтінді. Бірақ хақан Мансұр оның өтінішіне жанашырлықпен құлақ аспай, бірнеше күннен кейін Астрабадқа қайтуға рұқсат берді²²⁸. Сұлтан Хұсайын Байқараның оның өтінішіне құлақ аспауының себебі, біздің ойымызша, бұл уақытта Хұсайын Байқара болжаған оқиғалар орын ала бастаған. 1488 жылдың басында Шейх Хайдар жалпы шабуыл жасаудың уақыты келді деп есептеп, Шерван патшалығын жаулап алуға аттанды: ол өзінің бүкіл әскерін Ганжа мен Барда арасына жинады. Содан кейін Фаррух Ясарға хабар жіберіп, ол әдеттегідей черкестердің берілуін талап ететінін айтып, одан Ислам әскеріне Дарбандқа жол ашуды сұрайды. Фаррух Ясар елшіні қарсы алып, құрмет көрсеткеннен кейін Дарбандқа жол ашуды бұйырды. Содан Хайдар он екі имамның құрметіне өз сарбаздарының сәлласын он екі жолақты қызыл түске бояп, Дарбанд жолынан оңай өтіп, Шерванға соғыс ашты. Мұндан бейхабар қалып, абайсызда ұсталған Фаррух Ясар қажетсіз қантөгістерден қашып, отбасымен Гүлістан бекінісін паналайды. Шейх бастаған мыңдаған «қызылбастылар» бекіністі жеті айға дейін қоршауға алды. Ақырында, Хайдардың әділдікке келуінен үміті үзіліп, қажыған Сұлтан Яқуб ашуланып Шерванға аттанып, 893 жылы (1488 жылы маусым) жұмад әс-сани айының соңында Ардабилге жетіп келеді. Бұл хабарды естіген Шейх бекіністі тастап, Дарбандқа шегінді. Сұлтан оның артынан қуып жетіп, ражаб айының соңында (шілде) олардың арасында қиян-кескі шайқас болады. Соңында Хайдар соғыс алаңында қаза тауып, қызылбасты әскер таратылып жіберіледі.²²⁹

Демек, Науаидың Астрабадта болуы осы себептерге байланысты өте қажет болды. Өйткені, шекара алдындағы шиіт халықтарын тыныштандырып тұру, олардың жүректерінде сефеви шейхтеріне болған соқыр тәуекел нәтижесінде пайда болып келе жатқан жиһад ұшқындарын сөндіретін, сонымен қатар қауіп-қатерлі

²²⁸Равзат ус-сафо(3),37.

²²⁹История Азербайджана, 209

кезеңде ауырлықпен, байсалдылықпен дұрыс әрекет ете алу, Хұсайын Байқараның ойынша, Әмір Әлішердің ғана қолынан келетін еді...

Деректерге қарағанда, Әлішер Науаи Астрабадта бір жарым жылдай өмір сүрген. Хандамир оның Ғиратқа оралуын тездеткен оқиғаны былай сипаттайды: «Әмір Әлішерге көмектесіп жүрген немере інісі Хайдар оның бір тапсырмасымен Астрабадтан Ғиратқа келеді. Мир Хайдар өте есалаң адам еді. Осы есуастыққа шарап ләззаті қосылып кеткенуақытта: «Мәртебелі Сұлтанның жақын досы (яғни Әмір Әлішер) сұлтан Көкұлибакаул-аспазшыға Әмір Әлішердің асын улауды бұйырғанынан хабардар болып қалды. Сондықтан ол зат қатты қорқып, патшаға дұшпан іспетті көңіл-күйде отыр», - дейді. Мұны естіген Сұлтан қатты қиналып, Астрабадқа желдей жылдам хабаршысын жіберіп, Әмірді жұбататын хат-нысана жіберіп, «олардың бұл мәселеде айтқандарының бәрі шындықтан алыс және мұндай ойды ешқашан құрметті санаңызға келмеуі керек» деп ант етті. Сұлтанның хабаршысы Әмір Әлішердің алдына келіп, нысананы тапсырғанда, сұлтан һазіреттерінің жақын досы (Әмір Әлішер) не болып жатқанын түсінбей, таң қалды. Өйткені ол бұл әңгімеден мүлдем бейхабар еді. Солай болып, патшаны зиярат қылып келеміз деген сылтаумен он-он екі күн дегенде астарабадтан Ғиратқа жетіп келді және патшаның етегінен сүйіп рахаттана келе, арыз етті: «Әмір Хайдардың айтқанының бәрі өтірік және өрескел жала». Мен мұндай нәрсені ешқашан естіген емеспін». Осы себепті Әмір Хайдар жазаланып, тұтқынға алынды»²³⁰.

«У» оқиғасы шынымен болды ма, жоқ па, белгісіз. Бұл мәселе басқа дереккөздерде қарастырылмаған. Бірақ бұл оқиға Ғиратқа шыдамай асығып бара жатқан Науаиға сұлтанмен тағы бір рет қызметтен кету мәселесін талқылауға мүмкіндік берді. Шекара алдыдағы қауіп сейілгендіктен біраз сабырға келген Хұсайын Байқара Әмір Әлішерге Астрабадты тапсырып, Ғиратқа қайта оралуға рұқсат береді. Мир Хайдар мұны нағашысына ренжігендіктен жасады ма, әлде жай немқұрайлылықпен жасады ма, қалай бағаланса да, ол

²³⁰Хабиб ус-сияр, 603^a.

Науаидың Астрабад әкімдігінен құтылып, Ғиратқа оралуына көмектесті.

Әлішер Науаидың Астрабадқа әкім ретінде жіберілу себептері туралы науаитануда әртүрлі көзқарастар бар. Біздің қазіргі науаитануымыз Әлішер Науаидың Астрабадқа жіберілуін жер аударылған деп есептейді.

В.Бартольд өзінің «Мир Әли Шир және саяси өмір» атты зерттеуінде Науаидың Астрабадқа жер аударылуы оның өміріндегі «мейірімсіздік пен абыройын түсіру жылдарының» бастауы болды деп қорытындылайды. В.Бартольдтың пікірінше, бұл кезең 1487-1494 жылдарды, яғни уәзір Мәжиддиннің ықпал ету аясының күшеюінен бастап қайтыс болғанға дейінгі аралықты қамтиды. Мәселе дұрыс қойылған. Тек қолайсыз жылдар В.Бартольд атап өткендей, Астрабадқа кеткенге дейін емес, Әлішер келгеннен кейін басталып, 1494 жылы емес, әлдеқайда кейінірек аяқталды. Оның үстіне сарай шиеленістері Мәжиддиннен кейін де жалғасты. В.Бартольд еңбегінде бұл оқиғалардың суреттелуі былай басталады: «Сұлтан Хұсайын көптен бері Мәжиддинді билікке қайтарғысы келді, бірақ Мир Әлішер бұған қарсы болды. Сондықтан сұлтан алдымен оған Астрабад әкімі болуға ұсыныс жасайды. Көп қарсылық көрсеткеннен кейін Мир Әлішер келісіп, кетуге мәжбүр болды. Сұлтанның бұл әрекетінің себептерін Бабыр түсіндіріп кеткен. Сұлтан Хұсайынға белгілі бір ақша керек болғанда, диуанның қызметкерлері ақша жоқ, оны табу мүмкін емес дейді. Сонда Мәжиддин тіс арасынан күлімсіреп, оны бөлек қабылдауын өтініп, егер оған тиісті өкілеттіктер берілсе, қазынаның толып тұруі үшін қажетті қаражатты тауып, мемлекет шаруашылығын ретке келтіруге дайын екенін айтты. Билікті қолға алғаннан кейін ол уәдесін орындап, провинцияларды гүлдендіріп жіберді. Алайда, Мир Әлішер бас барлық бектер мен шенеуніктерге дұшпандық танытты²³¹. Алайда, Бабыр «Бабырнамасында» Әлішердің Астрабадқа жіберілуінің себептерін Мәжиддинмен байланыстырмаған. Ол тіпті Астрабад туралы

²³¹Бартольд, 240-241.

сөйлемеген де. Ол сұлтанның уәзірлерін сипаттауға арналған бөлімде Мәждиддин туралы мәлімет беріп, оның қызметіне оң баға берген. Сонымен қатар, оның Әлішер Науаи басты барлық бектер және шенеуніктермен жасырын түрде қарсы болғанын ғана атап өткен.²³²

Сол кезде кейбір шығыстанушылар В.Бартольдтың жер аудару нұсқасына үзілді-кесілді қарсы шығып, кейіннен Бартольд шығармаларын қайта басып шығаруға дайындаған ғалым Ю.Брегель былай деп жазды: «Соңғы кездері В.Бартольдтың «1487-1497 жж. Мир Әлішер үшін мейірімсіздік пен абыройын түсіру жылдары болды және бұл, ең алдымен, оның Астрабадқа жер аударылуынан көрінді», деген пікірлерін қамтитын тұжырымдамасықатты қарсылыққа тап болды. А.А.Семенов дереккөздер Әлішердің Ғираттан алыс кетуі Мәждиддиннің бас уәзір болып тағайындалуымен байланысты екеніне ешқандай дәлел келтірмейтінін айтып, Астрабад Сұлтан Хұсайынның ең бай және маңызды провинциясы екенін, оны негізінен ханзадалар немесе сұлтанның ең сенімді адамдары басқарып келгендіктерін және Әлішердің Астрабад әкімі болып тағайындалуын “алыс провинцияға” “құрметті жер аудару” деп түсінуге болмайтынын атап өтті”.²³³ В.Бартольд үшін Науаиды «жер аударуы» неліктен қажет болғаны түсінікті. Өкінішке орай, А.Семеновтың дұрыс сынауы кейінгі науаитанушылар тарапынан ескерілмеді. Бұл мәселе күні бүгінге дейін түпкілікті шешімін таппай, шешімін күтуде. Рас, Е.Е.Бертельс бұл мәселені жазғанда Семеновтың сөзін еске алады. Бірақ ол да Бартольдтың ойлау үлгісінен және жалпы кеңестік әдебиет пен ғылымға тән «идеологиялық күрес» қағидаларынан ауытқи алмайды: «Науаи өзінің «Хамсасын» жасап жатқанда оның жаулары уақытты босқа өткізген жоқ. Олар күн сайын Сұлтан Хұсайынға мемлекет істерінің күйрегенін және оны тек Мәждиддин Мұхаммедтің ғана қалпына келтіре алатынын айтып отыратын. Сарай бектерінің билікті ұстауы күшейіп, ішімдікке салынған сұлтанның ерік-жігері күннен-

²³²Бобурнома, 136.

²³³Қаранг: Семенов 1960, 237-249.

күнге әлсіреп барады. Бәлкім, Науаидың сұлтанның назарын мемлекеттік істерге аударуға тырысуы, сарай қызметкерлеріне болған сыншыл көзқарасы сұлтанға ұнамаған болуы мүмкін. Сұлтан мұндай кеңесшіні анда-санда жұмыстан алыстатуға бейім болатын. «Сұлтан үшін Науаи ар-ождан үні еді, кейде бұл дауысты өшіргісі келетін»²³⁴. Өзбек науаитанушылығының негізін салған ғалымдар да Бартольдтың көзқарастарын толық қабылдап, бірте-бірте «идеялық күресті» түсіндіру одан әрі тереңдей бастады. Мәселен, О.Шарафиддинов былай деп жазады: «Ақиқатты айтудан қорықпайтын ұлы ақыннан құтылуды, тым болмаса, астанадан аластату арқылы оның улы сөзінен құтылуды көптен ойлаған Хұсайын Байқара оны Ғираттан қуғынға жіберуге шешім қабылдады. Науаидың астанадан алыстауына келесі оқиға үлкен себеп болды. Хұсайын Байқараның сән-салтанатқа құмарлығының салдарынан қазына қаңырап, патшаға тіпті екі түман (түман-он мың) ақша керек болды. Хұсайын уәзірлеріне екі түман ақша керек екенін айтқанда, олар ақша жоқ, оны еш жерден таба алмаймыз деген еді. Сол кезде мәжіліске қатысқан Мәждиддин екі түман емес, 2000 түманды оңай табуға болатынын айтып, бұл мәселеде оған өкілеттік беруді шарттады. Мәждиддин бұған дейін Хұсайын Байқароның уәзірі болған еді. Уәзір болған кезінде қаншама қылмыс пен келеңсіздіктер жасаған... еді. Мәждиддиннің бұл әрекетін ұнатпай, оның әрекетін мемлекетке зиян деп санаған Науаи оны уәзірліктен алып тастауға қол жеткізген еді... Хұсайын Байқара Мәждиддиннің жаңадан әмір болып тағайындалуы Науаидың қатты наразылығын тудыратынын білді. Сондықтан ол Науаиды астанадан сүргінге жіберуді ұйғарды. Науаиды ашық түрде жер аудару мүмкін емес еді... Сондықтан ол Науаиды мемлекеттің алыс бір түкпіріндегі бір қалаға – Астрабадқа әкім етіп тағайындаймын деген желеумен 1487 жылы Ғираттан қуғынға жібереді»²³⁵. Сондай-ақ Садриддин Айни Науаидың Астрабадқа кетуінің себебі ретінде Мәждиддинді көрсетеді: «...Сұлтан Хұсайын Байқараның... ысырапшылдығына мемлекет

²³⁴Бертельс,170.

²³⁵Шарафиддинов,78.

қазынасы енді жетпей қалды, оған қоса ол жеңіл-желпі, озбыр әрекеттері үшін Әлішерден жазғыру естіп отыратын. Ол Мәждиддинді іс басына қайта отырғызып, шаттық алауын қайта тұтатқысы келді, бірақ Әлішер бұған да тосқауыл қояр еді... Осы себептермен Хұсайын Байқара Әлішерді астанадан біржола аластатып, қалағанынша шаттыққа бөленгісі келді. 1487 жылдың басында ол оны астанадан алып тастап, Астрабадқа әкім етті. Бұл шын мәнінде «құрметті жер аудару» болды және оны Әлішерге Хұсайын Байқаратарапынан өкім шығарылған еді.²³⁶

Рас, дереккөздерге қарағанда, Низамүлмүлк пен Афзалиддин Мұхаммедтің ұйытқы болуымен Мәждиддин сұлтан Хұсайын бір кездері оны қызметінен түсіріп, парванашылық қызметіне тағайындаған. Оның мемлекеттік істердегі таланты мен қабілеті Хұсайынды бірнеше рет уазір етіп тағайындауға итермелесе де, Әмір Әлішер бұған әрқашан қарсы болды. Өйткені, Мәждиддин «мұндай мақтауға тұрарлық мінезімен, игі істерімен қатар қыңыр, дөрекі адам болған. Ол болмашы нәрселерге ашуланып, арсыздық пен қарғысқа аузын ашатын, әрқашан мемлекеттің ірі шенеуніктерін (жоғары мәртебелі адамдар) жүрегін жаралайтын ұятсыз сөздер айтып, тілінің ащысы халифаттың ішкі және жақын жерлеріне тарап жететін еді».²³⁷ Науаидың өзі ақкөңіл, арлы, ойлы адам болғандықтан, әркімнің өзі сияқты болуын қалап, арсыздарға төзімсіздік танытқанын алдыңғы тарауда бірнеше мысалдар арқылы оқырман назарына ұсынған едік. Демек, Мәждиддиннің Науаимен келіспеушілігі, ең алдымен, оның дөрекілігінен болды деп болжау дұрыс болар еді. Сонымен қатар, Науаи Мәждиддиннің мемлекет қаржысын заңсыз жымқыруына үлкен кедергі жасады. Біздің ойымызша, Әмір Әлішер Мәждиддинді кейінгі теріс қылықтары үшін жұмыстан шығаруға қол жеткізген шығар. Мәждиддин өз құқығының аяқ асты болуымен іштей жаншылғанымен, Науаи ұстанымы алдында дәрменсіз болды. Осы тұрғыдан алғанда оның ақынға жасырын өшпенділік танытуы заңды еді. Әлішер сонда тұрғанда Мәждиддин сұлтанға жақындай алмады,

²³⁶Айний(2), 164.

²³⁷

Низамүлмүлк пен Афзал Мұхаммед оған жол бермес еді. Оның үстіне бұл кезеңде Хұсайын мен Әлішер арасындағы достық ең биік шыңға жеткен кезең болып («Хамса» ұсынылу оқиғасы осының дәлелі!), Мәждиддиннің Науаиды сұлтанға айдап салуы немесе Әлішерді сарайдан алып тастаған тағдырдауазір болуға келісуі сынды науаитанушылықта кездесетін жазбалар логикалық тұрғыдан дұрыс емес.

Ғалымдарымыздың тарихи шындықтан ауытқыуына себептер – олардың бір-біріне сүйеніп ой-пікір жасағандығы. Алғашқы науаитанушы ғалымдардың кеңес өкіметінің идеологиясына сүйене отырып, Науаиды «шындық айтудан қорықпайтын ақын» болғаны үшін сұлтан «оның улы сөздерінен құтылу үшін жер аударды» деген түсініктері шындыққа жанаспайды. Біріншіден, Әлішер Науаи Сұлтанның қол астындағы адам ретінде ешқашан шындықты ашық айта алмаған, керісінше уақытымен мысалдар арқылы түсіндіруге тырысқан (Уасифидің «Бадоеъул-вақоеъ» еңбегіндегі Науаи мен жетім бейбастақтар оқиғасын еске түсіріңіз). Екіншіден, Науаи сұлтанға улы сөз айтып, жазғыру былай тұрсын, патшаның қатаң шешіміне қатты қарсы шығуға батылы бармаған.²³⁸ Бұл көзқарас оған және оның заманына ғана тән емес, керісінше билеушілер мен бағыныштылар арасындағы қарым-қатынастың стандартын белгілейтін ереже. Темурдің жарлықтарында сұлтан өзінің айтқан сөзінен қайтпастығы туралы қатты талап қойылып, Махмұд Ғазнауиді мысал ретінде келтіргені кездейсоқ емес, әлбетте.

Хандамир келтірген мәліметтер де Әлішердің Астрабадқа жер аударылуына Мәждиддиннің қатысы бар деген ғалымдардың болжамының дұрыс еместігін растайды. Тарихшы былай деп жазады: «Һазіреті сұлтанның жақын досы (Науаи) хақан қызметінен алыстап... Астрабадқа (!) барғаннан кейін хақанның (Хұсайын Байқараның) нұрлы санасы тағы да Қожа Мәждиддинді жоғары дәреже және жоғары лауазыммен құрметтеуге бел байлады. Оның басына бұл ой келмей тұрып (!), Қожа Мәждиддин таққа жақындаған уақытта хақан

²³⁸“Мақорим ул-ахлоқ”да келтирилишича, Навоий подшога бирор қарор ёки масала юзасидан ўз фикрини ҳимоя қилиш мақсадида тўққиз мартагача мурожаат этиш ҳуқуқига эга бўлган-Ш.С.

һазіретлері Қожа Низамүлмүлк пен Қожа Афзалға: «Қаражаттар үшін екі мың түман кепәки²³⁹ дайындауымыз керек», – дейді. Бұған уазірлер күткендей жауап бермеді. Олар патшаның алдынан шығып кеткенде, Қожа Мәждиддин Мұхаммед патшаның алдына келіп, тізерлеп тұрып: «Ұлы мәртебеліге он мың түман ақша керек болса да, олардың әрқайсысы осы диуанның шығындары үшін барлық қаражаттарды билеп жүрген бұл екі мырза дереу қамтамасыз етулері керек еді. Екі мың түман ақша дегені не? Бұл сөз Хақан Мансұрға әсер етіп, бар күш-жігерін сол асқақ аспанның күніне (Мәждиддинге) бағыттады²⁴⁰. Деркекөздерден көрініп тұрғандай, Әмір Әлішер Астрабадқа кеткеннен соң біраз уақыттан кейін «екі мың түман кепәки» мәселесі болғаны белгілі. Осыдан кейін ғана сұлтанның ойына Қожа Мәждиддинді қайта жоғары мансапқа қайтару келген. Егер Науаи Астрабадқа бармағанда, бұл жерде Мәждиддиннің өзі қажет болмас еді, бәлкі. Науаи сол сұхбатта болғанда ол ақшаны өз қалтасынан төлеген болар еді. Бұл тұрғыда бір оқиға туралы «Мәкәрім ул-ахлақтың» тоғызыншы тарауында һикаяланады. Айтылуынша, Әмір Әлішер қажетті шығындар үшін жиналуы керек болған жүз мың кепәкиді өз қалтасынан төлеп жіберген.

Сұлтанның бұл кезде Марвте қыстап жатқанын ескерсек, оған қандай да бір мемлекет мұқтаждығына біраз ақша керек болғанын түсінуге болады. Мәждиддиннің уазірлерге айтқан сыны дұрыс. Мәждиддиннің Әмір Әлішерді Астрабадқа жіберуге қатысы бар екені туралы дереккөздерде ешбір дерек те, мәлімет те жоқ. Демек, біз бұл мәселеге Сұлтан Хұсайын Мәждиддинді бас уазір ету үшін Әлішерді «құрметті жер аударылды» деп емес, Әмір Әлішерді мемлекеттік қауіпсіздік тұрғысынан Астрабадқа жібергенде, Мәждиддин Мұхаммедті жоғарылатып, мемлекет қамын ойлаған адал адам ретінде Науайдан кейінгі ықылас қойған екінші адамы ретінде саһиба диуан мансабына көтерді десек, бұл шындыққа жақын болады.

²³⁹Кепакий – Мовароуннаһр хукмдори Кепакхон (1318-1326) томонидан жорий этилган пул бирлиги бўлиб, қумуш динорға тенг.

²⁴⁰Хабиб ус-сияр, 603^a.; Равзат ус-сафо(3), 36.

Науаи және Мәждиддин Мұхаммед

Әмір Әлішер Астрабадқа кеткеннен кейін Хұсайын Мәждиддинге үлкен үміт артады. Мәждиддин патшалық істерін жақсы басқарды және патша қазынасын толықтыру мүмкіндігін ешқашан жіберіп алмаған. Бұл сұлтанның көңілінен шығып, оған деген сенімі күннен-күнге арта түсті.

Астрабадтан оралған Әмір Әлішер әмірлік пен мемлекет істерін тастап кетеді. Сұлтан оның өтінішіне қарсылық білдірмейді. Себебі, ол досының көңіл-күйін жақсы білетін, оның үстіне Мәждиддиннің іс-әрекеті оны толығымен қанағаттандыратын. Бұл кезеңде Сұлтанның Әлішерге деген кішкене болса да наразылығы туралы ешбір деректе айтылмаған. Хандамир бұл кезеңде Науаидың өз жерінде бейбіт өмір сүргенін, сұлтанның оны құрметтеп хат жазғанда оның барлық титулдарын атайтынын атап өтті: «Іскер әмір (Әлішер) Астрабадтан оралғаннан кейін елде тыныштық пен жайбарақаттықта өз отаны және үйінде өмір сүрді. Әмірлік пен әкімдіктен кеткеннен кейін оның беделі күннен-күнге артып, шексіз құрмет пен ізетке бөлене бастағаны соншалық, сұлтан оған жазған хаттарында ол мырзаның (Әлішер) лауазымдарын былайша жазатын болды: «Һидаят иесі, құрмет пен қошеметтің ең биік нүктесі, дін мен даулет көшбасшыларының сарасы, ел-жұрт, ұлт көсемдерінің күш-қуаты, игі істердің бастаушысы, қайырымдылық мекемелерінің ұйытқысы, патшалықтың дінгегі, патшалардың көсбасшысы, сұлтан мемлекетінің үміті мен сенімі, сұлтанның жақын досы, ақиқат пен дін жарғысы Әмір Әлішер».²⁴¹

Хандамирдің айтуынша, Мәждиддин мемлекеттік істерді жиі әділеттілікпен жүргізген, оның жүргізген саясатының арқасында бірде-бір шенеунік халықтан бір түйір астықты жасырын тартып алуға батылы бармаған, бірде-бір жасауыл немесе әскер де базардағылардың ешқайсысына қол көтеруге батылы жетпеген. Қожа Мәждиддин күн сайын таң атқаннан түскі намазға дейін сұлтан

²⁴¹Равзат ус-сафо (3),38.

мемлекеті мен диуанның істерімен айналысып, сосын сол заманның ғұламаларымен, асылдарымен сұхбаттасатын²⁴². Бір айта кетерлігі, сол кезеңдегі бірде-бір тарихшы Қожа Мәжиддинге теріс көзқарас танытпаған. Әрине, Науаи мен Мәжиддин арасында бәсеке болды. Сондықтан Науаидың жақтаушысы Хандамирдің өзінің кейінгі тарихи еңбектерінде Мәжиддиннің жағымсыз қасиеттерін кеңірек ашып көрсетуі қисынды болар еді. Алайда ол да Мәжиддиннің кейбір әдеттерін сынағанымен, жалпы оны дана мемлекет қайраткері, тіпті Заһириддин Бабыр оны дана уәзір деп сипаттайды.

Мәжиддин әлі де Әмір Әлішерге деген ренішін бойына сіңіргенімен, енді оған дұшпандықпен қарамайды деуге негіз бар сияқты. Бұған, біріншіден, сұлтанның Әлішерді жалғыз қалдыруға шешім қабылдағанынан және Әлішердің өзі де “шалғай жерге шегіндеуге” ықылас танытқаны енді ешкімге қауіп төнбейтінінен жайбарақат болуына сендірді. Екіншіден, ол билік құрған кезінде Әлішердің жақтастарын сарайдан қуып үлгерді. Бұған Науаидың ең адал адамы Афзал Мұхаммедтің Науайдан пана іздеп, Астрабадқа қашуы дәлел бола алады. Ол Науаиға біршама жанашыр болғанымен, енді Мәжиддиннен қатты қорқып, тыныс ала алмай қалды. Әлішердің інісі Дарвишәлі де Балхқа әкім етіп жіберіліп, сұлтанмен сирек кездесетін. Осы себепті Науаи енді оған ешқандай зиян тигізе алмайтынын білетін еді.

Дереккөздер Сұлтан Мәжиддин Әлішерді жек көретінін сезетінін көрсетеді. Ол осы екі адамның дос болғанын қалады²⁴³. Әлішер де Мәжиддиннің бұрынғы оқиғаларға өшпенділік сақтап жүргенін жақсы түсінетін, сондықтан онымен татуласу мақсаты болған. Васифидің «Бадоеъ ул-вақоеъ» еңбегінде айтылғандай, бір күні Әмір Әлішер Жахонаро Бағында Мәжиддинмен кездесіп, оның ойын-сауық жиындары туралы қауесет естігенін, егер шақырса, ол да қатысқысы келетінін айтады. Мәжиддин өте қуанып кетеді²⁴⁴. Мәжиддин сұлтанның Науаиға деген үлкен құрметін ескеріп,

²⁴²Равзат ус-сафо (4), 45^b.

²⁴³Бадоеъ ул-вақоеъ, 408.

²⁴⁴Бадоеъ ул-вақоеъ, 408.

онымен татуласу сұлтанның көңілінен шығады деп ойлап, үлкен дастархан ұйымдастыра бастайды. Бұл дерек Сұлтан Хұсайын Байқара мен Әлішер арасындағы мызғымас достықтың Мәждиддиннің қызметі кезінде әлі де берік болғанын көрсетеді, әйтпесе Мәждиддин ақынға аса мән бермес еді.

Зияпат хижраның 897 жылы (1492 жылы 6 наурыз) жұмад әс-сани айының бірінші күні өтеді.

Байқасаңыз, осы бетке дейін қарастырылған талдаулар Науаи мен Хұсайын Байқараның қарым-қатынасында 1492 жылға дейін салқындық болмағанын көрсетеді. Мәждиддин осы уақытқа дейін Әмір Әлішерге қарсы қатерлі әрекет етпеген. В.Бартольд Науаидың інісі Дарвиш Әлидің көтерілісіне байланысты сұлтанның 1490 жылы Мәждиддинді қызметінен босатып, оның орнына Низамүлмүлкті тағайындауға мәжбүр болғанын көрсетті²⁴⁵. Рас, бірақ күні 1490 жыл емес. Дәруіш Әлидің бүлік шығару жоспары сұлтанның соған байланысты хижраның 898 жылы рамазан айының жиырма төртінші күні, яғни м.1493 жылы 8 шілде күнімен шығарылғант жарлығы уақытына қарағанда осы қарсаңда әшкере болды. Мәждиддин көп ұзамай қызметінен босатылды.

Бұл хронологияны есте сақтау өте маңызды. Біз бұл тақырыпқа – «Әмір Әлішердің абыройын түсіру мен мейірімсіздік жылдары» деген тақырыпқа бірте-бірте жақындап келеміз. Науаитанушылықта бұл мәселеге көп мән берілген. Жалпы қорытындылар дұрыс. Алайда, көп жерде Науаидың уәзірлермен бәсекелестігі, сарай шиеленістерімен байланысты үрейлі сахналар, оқиғалар тізбегі және тарихи даталардың жүйелілігіне мән берілмеген.

Қарым-қатынастағы өзгерістер

Әмір Әлішердің дастарханға келуін Мәждиддин оның жеңілуі ретінде қабылдайды. Бұл көзқарас оның қарамағындағыларға да өткенін келесі оқиға көрсетеді. Зайниддин Уасифий Мәулана

²⁴⁵Бартольд, 245.

Бадахши тілінен бір оқиғаны баяндайды:... Мырза Хұсайын Байқараның Мирхажі Пірі Бақауыл деген қызметшісі болған. Бір күні тақта құрметті гаремнен (сарайдан) шығып бара жатып, Мір Әлішер гарем қақпасының табалдырығын аттаған кезде (Мирге) жетіп: «Махдум, бүгін сіздің нөкерлеріңіз Хазірет Мырзаның құзырында біртүрлі сөздер айтты», – деп, өтіп кетті. Сол кезде патшаның Мирге деген ықыласы біраз қайтты, деген қауесет тараған еді. Сол себепті Мир толқыды да, тақтың соңынан жүгірді және «Махдум, кішкене тоқтаңыз!» деді. Ол: «Кешіріңіз, Мырза, мені базарға жіберді, өте асығыспын» деді. Айтылуынша, Мир тақтың артынан жиырма қадамдай жүгіріп барған...

Мир хазіреттері Мырза Хұсайынмен сұхбатында өзі күдіктенген уайымның ізін де сезбеді. Шахтың алдынан шығып, оның кейбір туыстарынан сұрағанда, олар: «Мирза бүгін сізді ешбір шәкірт пірін мұндай құрметпен еске алмағандай еске алды», - деп жауап берді. (Сонда) Әмір Әлішер Мирхожидың мақсаты – Мир Әлішерге қалай қарайтынын халыққа көрсету екенін түсінді...

Мир жүрегінде осы кекті сақтады да, бір жылдан кейін бір күні намаз кезінде Мырзаға келеді. Бұл кездесу туралы келісім болмағандықтан Мырза: «Сіздің жүзіңізден алаңдаушылық байқалып тұр, қайдан келе жатырсыз?» - деп сұрады.

Мир: “Мен Дервиш Әли Шахты көруге бардым. Ол жерден қайтып келе жатқанда Фирузабаттың қақпасына жеткенде, қақпаның ішінен шу естідім. Бұл сіздің қызметшілеріңіздің бірі болуы керек деп ойлады. Бір топ сымбатты жігіттер асыл тұқымды атқа мініп келіп қалды, мен бұл қалада мұндай сымбатты жігіттерді көрген емеспін. Біз оларды бұрын-соңды көрмеген едік. Олардың соңынан «хай-хуй» деп айқайлап, жасауылдар еріп, “таррикуво” деп, елден шетке шығуын сұрап, жол ашып барды. Мен де бір бұрышқа шығып, бақылай бастадым. Асыл тастар және жақұттармен безендірілген тақта Мирхажы Пір пайда болды... Біз өте қуандық: Құдайға шүкір, патша құлдары Кайковус, Афрасияб, Хисрав, Парвиз, Бахрам және

басқа да ұлы сұлтандар мен құрметті һақандарға қолжетімді болмаған салтанатты шеруде жүр»²⁴⁶.

Сұлтан ұлы ақынға құрмет көрсетілмегенін түсініп, құрметтемегені үшін Мир Қажы Бақауылды жазалауға өкім шығарады.

Бұл оқиғаның егжей-тегжейінен мынаны аңғаруға болады: Біріншіден, Мир қажы Пірдің халық арасында ұлы әмірге көрсеткен тәкаппарлығы Науаидың өзінің сарайлық қызметін ысырып қойып, «бейбіт және тыныш өмірге» қол жеткізгенін растайды. Әйтпесе, қарапайым сарай қызметкері оған бұлай қарауға батылы жетпес еді. Екіншіден, Науаидың Дарвиш Әлишахтың құзырынан шыққаны оның Балхтың әкімі болғанын және бұл оқиғаның Мәждиддиннің қызметі кезінде болғанын білдіреді. Үшіншіден, сарай қызметкерлерінің басым көпшілігінің Қожа Мәждиддиннің адамдары екенін және Әлішерге жаулық танытқанын растайды. Төртіншіден, ел арасында сұлтанның Әмір Әлішерден көңілі қалғаны туралы қауесет халық арасында тарағаны сезіледі және бұл кезде Дәрвиш Әлидің бүлік шығару ойы болмағаны белгілі болады.

Науаи қауесеттерден қатты зардап шекті. Ол өсек-аянның себебін білуге бірнеше рет тырысқанымен, нәтиже болмады. Белгілі науаитанушы А.Хайитметовтің «Өзбек тілі мен әдебиеті» журналында жарияланған Науаидың Хұсайын Байқараға жазған хатында бұл туралы былай делінген: «Бірнеше күн бойы күмәнданғанымдай, һазіреттің (Хұсайын Байқараның- Ш.С) алдында өзен бір тамшы болып, санасының беттеріне шаң қонып, шексіз мейірімнің бастауы болған рақым есігін бетіме жапты... Сондықтан бұл мұңымды не біреуге айтуға батылым барады, не хабарсыздықтың бір бұрышында отырып, бұл жағдайға сабыр ете алу қолымнан келеді... Маған ренжідіңіз бе, жоқ па мұны өзіңізден өзге ешкім білмейді. Мен өз күнәларымды мойындаймын, бірақ не екенін білмеймін, қалай жамандық жасадым, сіз менен өзіңізді тартып алдыңыз...»²⁴⁷.

²⁴⁶Бадоеъ ул-вақоеъ, 422-424.

²⁴⁷Хайитметов (2), 9-13.

Бұдан Әлішер Науаи мен Хұсайын Байқараның арасында бізге беймәлім себептерден салқындық болғаны тарихи шындық деп тұжырымдауға болады. Тарихи еңбектер, соның ішінде «Раузат ус-Сафа», «Хулосат ул-ахбар» және «Хабиб ус-сияр» еңбектерінде олардың арасындағы «салұындықтың» себептерін ашып көрсетпейді.

Жоғарыда атап өткеніміздей, Дәруіш Әлидің көтеріліске шығу жоспары хижраның 898 жылы рамазан айында (м.1493 жылдың маусым айының аяғында) әшкере болды. Хандамир Дарвиш Әлидің бүлік шығаруына ағасының патшалықтағы беделінің төмендеуі және соның салдарынан оның басына келер пәледен қорқуы себеп болды деген болжам жасайды: “Дарвиш Әли сенімді адамдардың бірі Қожа Мәждиддиннің назары мен еркі жоғарылағанын айтып, ағасы Әмір Әлішердің сөзін елемей, Әлішерге қатысты барлық істі өз бақылауына алып жатқанын, оған оппозициялық тұрғыдан бүлік есігін ашқанын қайта-қайта естіген соң, егер жағдай осылай жалғаса берсе, Әмір Әлішердің беделінің түсуі оған да әсер етіп, биліктен кетуі мүмкін деген ойға барады”²⁴⁸.

Осы оқиғалар кезінде біз алдымен Хұсайын Байқараның Науаи туралы құптамай сөйлегенін көреміз: “Сол кездерде бір күні Әмір Дәруіш Әлидің қарсылық әрекеттерінен Сұлтан ренжіді. Сосын ол кейбір ерекше адамдарға: “Бір қызығы, Дәруіш Әли біздің сонша тәрбиеміз бен мейірімімізді көріп, шүкірсіздік жолына түсіп, өзін қарама-қайшы тараптан жариялапты”. Сонда кейбір бүліншілік таратушылар Әмір Дарвиш Әлидің ісіне ағасы Әмір Әлішердің қатысы барын айтқанда, ол сол жиында һақан Мансұр хазіреттің жақын адамына да (Науаи) аздап шағымданған болатын. Сол уақыт ол мырза (Әлішер) жоғары таққа жақындап қалып, болып өткен сөздерден хабардар болып, бұл арандатушылықтан қатты әсерленіп, ренжіді”²⁴⁹.

Мәждиддин Сұлтан көңіл күйінен әмір Әлішерге деген өзінің бұрынғы ыстық ықыласы азайып бара жатқанын көріп, сұлтанның ызасын сейілту үшін Науаидың әрекеттенуі мүмкіндігін және тағы да

²⁴⁸Равзат ус-сафо (3),40; Хабиб ус-сияр, 249.

²⁴⁹Ұша ерда

мемлекет істеріне қайта оралуға еріксіз әрекет ете ме деп алаңдаған болуы мүмкін. Жоғарыда Хандамирдің келтірген үзіндісінен Мәждиддин алғаш рет Науаиға қарсы ашық шабуылға әрекет еткенін байқауға болады. Бүліншілік таратушылар дегенде Мәждиддинді меңзеген болуы мүмкін.

Інісінің келіспеушілік жолын таңдағанына алаңдаған Науаи Қожа Дехдорға оның қасына барып, оған кеңес беруін сұрайды. Қожа Дехдор сұлтанның рұқсат алып, Дарвиш Әлиге барады. Алайда оқиғаның өрбуіне алаңдаған Сұлтан Хұсайын Балхқа қарай аттанды. Бірақ Әмір Дәруіш Әлиден өзі күткен дұшпандық көңіл-күйді көрмейді. Дарвиш Әли сұлтанды үлкен құрметпен қарсы алу үшін Балхтың сыртына шығып, үлкен той жасады. Сұлтан оны кешіреді, бірақ оны әкімдік қызметінен босатады. Хандамир бұл туралы бөлек тоқталған²⁵⁰.

Хандамирдің «Әмір Әлішерге бұл арандатушылыққа қатты әсер етті» деген сөзіне қарағанда, Әлішер Мәждиддин тобынан мұндай ашық шабуылды күтпеген шығар. Ол қатты ашуланып, һақанмен ашық сөйлесуге мәжбүр болды. Оған дәлел, сұлтанның дәл осы қарсанда жарлық шығаруы. Онда Науаидың інісі Дарвиш Әлидің кейбір күнәлары үшін (бүлік жасады деген күдікпен – Ш.С.) наразылық шарасы өтетін жерде ұсталғаны, мұның Науаиға қандай да бір әсері болады деп ойлау қателік әрі болжамсыздық болатыны және Әмір Әлішердің асыл санасын тыныштықта сақталуы бұйырылады²⁵¹.

Мәждиддин көп ұзамай қызметінен босатылды. Қызметтен кету рәсімі салтанатты түрде өтіп, Сұлтан оны адал қызметі үшін жүз мың кепәкімен марапаттап, шапан кигізді²⁵².

Науаи және Низамүлмүлк

1494 жылы Мәждиддин қызметінен босатылғаннан кейін көп ұзамай қажылыққа барып, Меккеге бара жатқан жолда қайтыс болды.

²⁵⁰Равзат ус-сафо (3),40;.

²⁵¹Фармон ЎзРФАШИ қўлғезмалар фондида № 2278 рақами остидағи “Мажмуаи руқъаот ва муншаот”

тўпламида сақланади

²⁵²Бу ҳақда қаранг: Сабтенли (1),93.

Низамүлмүлк бас уазір болып тағайындалды. Хандамир мәліметтерінде Низамүлмүлк есімінің Мәждиддин, Афзал Мұхаммед және Мир Әлішермен қатар келуі оның сұлтанның алдында ең құрметті тұлғалардың бірі болғанын көрсетеді.

Тарихи еңбектерде Хұсайын Байқараның 1494-1497 жылдар аралығында Хурасанға жасаған соғыстары мен жорықтары айтылмайды. Демек, бұл кезеңде Хурасан тыныш болды. Дереккөздерде 1497 жылға дейін Низамүлмүлк пен Науаи арасындағы қарым-қатынаста айтарлықтай келеңсіз жақтарды байқамадық. Науаи мен Низамүлмүлктің қарым-қатынасына жарық түсіретін мәліметтер жоқ. Мұның себебін Науаидың сарайға келмеуімен түсіндіруге болады. Алайда 1497 жылға қарай патшалықтағы белгілі бір оқиғалар Науаидың саяси өмірге араласуға мәжбүр болғанын және оның Низамүлмүлкпен арасында қайшылық туындағанын көрсетті.

Деректерге қарағанда, Балх үкіметі Астрабадты басқарған Бәдиуззаманға беріледі. Астрабад оның ұлы Момин Мирзаға уәде етілген. Алайда соңғы сәтте Сұлтанның шешімі өзгеріп, оның Хадиша Бегімнен туған ұлы Мұзаффар Хұсайын Мирза Астрабад әкімі болып тағайындалады. Бұған наразы Бәдиуззаман Хұсайын Байқарамен араздасады. Бұл келіспеушілік күннен-күнге ушығып барады. Бұл жағдайдың халыққа апат, толқу, патшалық пен әскерде бытыраңқылық әкелетінін түсінген Әлішер Науаи қатты алаңдады. Осы кезден бастап оның әке мен бала арасындағы салқындықты жеңу үшін жұмыс істей бастағанын көреміз. Атап айтқанда, «Раузат ус-сафада» мынандай мәліметтер келтірілген: «Һақани Мансур өзінің науқас табиғатына және ер-тоқымға мінудің қиындықтарына қарамастан, Бәдиуззаманды жеңу үшін сол қыста нусраттаңбалы ләшкерін Балх аймағына бағыттауға шешім қабылдады. Алайда, һазіреттің жақын досы Әмір Низомиддин Әлішер: “Егер мүбарак зат жарлық шығарып, мен Балхқа барып, Бәдиуззаманға насихат етсем және оны патшалық нығметтердің кемелдігіне үміттендірсем, ол көңілге азап беруден қызмет жолына түссе”, - деді. “Бұл ой мүбарак заттың табиғатына жарасып, Әмір Әлішер оның мақсатына қарай бет

алды”²⁵³. Науаи әке мен бала арасындағы келіспеушілік патшалықтың тұрақтылығына қауіп деп есептеген. Бұған шеттен көрермен болып тұруды өзіне жөн көрмеген ол сұлтанға өз бастамасымен жүгінген, деген қисынды тұжырым жасауға болады. Оның риясыз ниеті Низамүлмүлктің көңілінен шықпағанын келесі үзіндіде мәлім болады: “Әмір Әлішер Балхта болғанда, оны дана сөздермен нұрландырып, Бәдиуззаман Мырзаның санасының айнасынан реніш татын кетірген кезде, Әмір Әлішердің әрекетімен бейбітшілік орнағанын қаламаған Қожа Низамүлмүлк және кейбір оның туыстары һақан Мансұрдың бастамасымен Балх әкімі Әмір Ислам Барлосқа жарлық шығарды”²⁵⁴. Жарлықта Бәдиуззаман қала сыртына аң аулауға шыққанда қала қақпасы жабылып, ханзаданы ішке кіргізбеу керектігі айтылған. Әлішер Бәдиуззаманға барғанда не болды, сұлтанның Науаиға сенімі күдікке ауысып, ол ұсынған бітім жолынан тайдырған қандай арандатушылық орын алды деген сұрақ туындайды? Тарихшы Низамүлмүлктен басқа кейбір туыстарын айтқан кезде кімге сілтеме жасайды?

Арандатушылықтың мазмұны Науаи дәуіріндегі тарихи еңбектерде ашылмаған және тек оның “Әлішер арқылы бітімгершілікке қол жеткізгісі келмейтін” топқа жататыны ғана бізге белгілі. Арандату не туралы болуы мүмкін? Сефевидтер әулетінің тарихына арналған «Оламоройи Сафави» еңбегінде ерекше көзге түспейтін, бірақ бұл мәселені жарықтандыруда, ең бастысы, логикалық қорытынды жасауда маңызы зор эпизод бар. Онда: “1496 жылы сұлтан Хұсайын Байқара Балх үкіметін Бәдиуззаманға тапсырады. Ал Астрабадты Мұзаффар Хұсайын Мырзаға беру туралы жарлық шығарды. Екі күннен кейін Бәдиуззаман Әлішер Науайдан хат алды. Хатта: “Егер сіз Астрабадтан Балхқа кетсеңіз, өзіңіздің орныңызға Мұхаммед Момин Мырза тағайындап кетіңіз. Қалай болса да қала басқа ешкімге тимесін”, - дейді. Бәдиуззаман бұл хатты

²⁵³Равзат ус-сафо (3), 49.

²⁵⁴Ұша ерда.

алғанда, жастайынан ұстаз болған ақынға қатты қуанып, ризашылығын білдірді»²⁵⁵.

Бұл ақпараттың тарихи негізі бар ма, жоқ па? Науаи туралы мол мағлұмат қалдырған Хандамир өмірінің соңғы жылдарында жазған «Хабиб ус-сияр» еңбегінде неге бұл туралы айтпаған? О.Ефендиевтің айтуынша, ағылшын шығыстанушысы Денисон Росс Хандамидің «Хабиб ус-Сияр» атты еңбегінде Шах Исмаил Сафавидің жас кезіндегі оқиғаларды суреттеу үшін «Оламорайи Сафавиді» қолданғанын анықтаған²⁵⁶. Сондықтан Хандамир жоғарыдағы мәліметтерден хабардар болып, оның жалған және ешбір негізсіз екенін анық білсе де өз еңбегіне қоспаған. Бұл деталь Низамүлмүлк пен оның тобы құрған қыршынның мәнін аңғартса керек. Себебі, сатқындық Бәдиуззаманның өз орнына баласы Мұхаммед Момин Мырзаны қалдырып, Астарабаттан Балхқа оралғанда орын алған. Момин Мырзаның Астрабадтан қуылып, әке мен бала арасындағы алауыздықтың күшеюіне кім мүдделі болды? Әрине, бұл жерде бірінші күдік тақ мирасына үміткер болған ұлына алып беруді жоспарлаған махди улья Хадишабегімге түседі. Науаидың ымырашылдық саясаты мен әке мен бала арасындағы қарым-қатынасқа көңіл бөлуі оның саяси жоспарларына кедергі келтіруі бар гәп еді²⁵⁷. Сондықтан да Сұлтан оны уақытша болса да «көзден аулақ ұстауға» мүдделі болды деп айтуға болады. Бұл мәселе Низамүлмүлкпен құпия түрде талқыланған сияқты және мемлекет көлемінде үлкен қақтығыс тудыруды көздеген сұмдық арандатушылық дайындалып, сұлтанға жеткізілген болуы мүмкін. Арандатушылық салдарынан сұлтан Балхта болған қолбасшыларға Бәдиуззаманды қалаға жібермеу туралы жаңа жарлық жібереді. Демек, арандатушылықтан Низамүлмүлк екі жақты пайда көруі назарымызды аударады. Біріншіден, ол сұлтан мен Науаи арасындағы қарым-қатынасты толығымен бұзады, екіншіден, ол Хадиша бегимнің

²⁵⁵Экаев, 28.

²⁵⁶Эфендиев, 8-9.

²⁵⁷Хадичабегимнинг кирдикорлари Бадиуззамонда кучли норозилик уйғотган. Хадичабегим Хусайн Бойқаро харамига киритилгунча собик подшоҳ Абу Саъид Мирзонинг ғунчачиси бўлиб, ундан бир кизи ҳам бўлган. Бойқаро Султон Санжарнинг кизи (Бадиуззамоннинг онаси) ва Абу Саъид Мирзонинг икки қизидан кейин унга уйланади. Уни ниҳоятда севганидан (Бобур) барча хотинларидан устун қўйиб, Махди ульё деб улуғлайди

тілегін толығымен қанағаттандырады. Бұл арандату нәтижесінде Науаидың зардап шегуі Хадиша бегимды қызықтырмас еді. Патшайым мен уазірдің ортақ пікірі: сұлтанға қарсы арандатушылықтың әшкереленуіне жол бермеу және саяси жағдайды ушықтыру үшін екеуінің де Музаффар Хұсайын Мырзаны Момын Мырза үстіне жорыққа шығуына көндіру. Өйткені, егер Науаи сұлтан мен Бәдиүзаманды татулатса, Астрабад мәселесі бейбіт түрде шешілетін еді. Нәтижесінде Момин Мырзаның өлтірілмеген, «Оламораи Сафавиде» айтылған оқиғаның қастандық екеніне Хұсайын Байқара сенетін еді. Сөйтіп, Әлішер Науаидың жүзі нұрланып, тереңірек үңілсек, Байқара өз мемлекетінің тамырына балта шауып, құлдырауын тездетпес еді. Өкінішке орай, Әмір Әлішер жеңіледі.

Өмірінің соңғы жылдары

Астрабадқа әскер тартқан Мұзаффар Хұсайын Мырза Момин Мырзаны тұтқынға алып, Ғиратқа әкеледі. Ғиратқа кіре берісте бүкіл халық жиналып, Момин Мырзаны көзіне жас алып қарсы алады. Ол Ихтиәриддин қорғанына жабылады. Халық арасында толқудың басталуынан қауіптенген Низамүлмүлк бастық топ Хадичабегімнің қатысуымен сол кезде Мурғоб өзенінің жағасында Бадиүзаманға қарсы әскер тартуды жоспарлап жатқан Сұлтан Хұсайын Мырзаның маскүнемдігін пайдаланып, Момин Мырзаны өлім жазасына кесу туралы жарлыққа қол қойдырады. «Хабиб ус-сиярда» былай делінген: «Мұзаффар Хұсайын Мырзаның анасы Хадичабегім ханзаданың тірі қалуы ұлының өліміне себеп болатынын біліп, ол таза жас бұтақты дұшпандық қаһарымен талқандауға бар күш-жігерін жұмсады және сол кездегі мемлекет мүлкінің иесі болған Хожа Низамүлмүлк пен оның ұлдарын өзіне одақтас етіп алды... Мурғаб өзенінің жағасында шараптан есінен танып жатып қалған кеште Момин Мырзаны өлім жазасына кесу туралы үкім шығарды²⁵⁸. Ханзада өлім жазасына

²⁵⁸Хабиб ус-сияр(2), 851.

кесілгеннен кейін (Һижраның 903 ж. сафар айы/м. 1497 жылдың қазаны) сұлтан істеген ісіне өкінеді. Бірақ мүмкіндік жіберіп алынды. Енді Бәдиүззаман ғана емес, дерлік балалардың барлығы сұлтан Хұсайын Байқарамен келіспей қалады. Хондамир «Хабиб ус-сиярда» былай деп жазады: «Мұхаммед Момин Мырзаның шәһид етілгені оттай ғайғыға батыратын және шексіз қамықтыратын пасықтықтың ұшқыны жан-жаққа тарап кеткеннен кейін алыс-жақын, түркі-тәжік ошағына таралғаннан соң Хурасан төңірегінде үкімет құрған ханзадалардың әрбірі Хадича бегімнің айла-амалдарынан шошып, Бадиуззамон Мырзаға еліктеп, әкеге қарсылық жолына түсті»²⁵⁹.

Тарихи шығармаларда Сұлтан Хұсайынның ұлдарымен болған шайқастарының егжей-тегжейлері мен оның жеңістеріне баса назар аударылғанымен, сұлтан шайқастарының ол үшін ауыр және қатерлі болғанын байқау қиын емес. Сұлтан бұл апаттардың себебі ретінде Низамүлмүлкті айыптайды және одан туындаған шиеленіс оны Әлішер Науаидың қолдауына көбірек сүйеніп жұмыс істеуге мәжбүр етеді. Осы кезеңде сұлтандың ақынды өзіне тағы да жақындату мақсаты барлығы оның Науаиға «Хазайин ул-маани» жинағын құрастыруды бұйырғанынан анық көрінеді.

Науаи бұл хат-үкімді «Хазайин ул-маанидің» алғы сөзіне енгізген. Онда: «Ей, ескіден жақын пендем, әй, менің сенімді зиялы маманым – ардақты, асыл досым! Сен біздің үкім-үнімізбен, ақыл-кеңесімізбен және терең тәліміңбен кемел құнды алғашқы екі диуанды реттеп жасадың, бірі ғашықтық өлеңдері – бұл көне дүниенің биік көгінде ғашықтардың жанжалы. Және тағы бірінің армандарды оятушы ғазалдарыңнан осы көне мағына күмбезінің қақпасында махаббат жұртының көңіл-күйі, одан кейін жиналған өлеңдер мен поэзияға байланған өлеңдеріңнің саны бұрынғы диуандардан артқаны байқалады. Ал бұл сүйкімді жақсылар мен әсем сүйікті жақын достармен тағы екі диуан жасауға әбден болатыны белгілі. Не істесеңде бұл іс жағымды және пайдалы болатыны анық. Енді мұның жақсысы осы, мына бір ғажап іске көңіл бөліп, бәлкі

²⁵⁹Ұша асар, 898.

үкім бұл, ғажап әмірге қалам тербетіп және өзіндің ой-пікір майданында қиял әлемінің шатты және тартымды жандарымен кеш жасайсын. Тіпті ғарыш айналып жатса да, адам баласы ойламаған ғажайыпты елге көрсетесің... Саған осыдан ләззат алу көмектескендіктен және бұл мақсаттың ешкім жинамаған мазмұны жинақталып жатқандықтан, мүмкіндікті пайдаланып, осы мақсатқа жетуге ынталануыңызды тілейміз!»²⁶⁰.

Алғы сөзде Науаидың сұлтанға жауап ретінде жазған хаты да бар. Одан да ренішпен жазылған сияқты. Осы тұрғыдан алғанда «Ғарайып ус-сифар» алғы сөзі алдын ала бұрынғы диуан және ғылыми еңбектердің алғы сөздерінен, жалпы, Шығыстың ғылыми және әдеби шығармаларының алғысөз стилі мен арнау стилінен күрт ерекшеленеді. Хаттың мазмұны мынадай:

Бұл істе әкімші екенімді айттым,
Өзімді бір түрлі ұстасам, кешір.
Бірақ жип айдаһарға да әкеледі күш,
Күшті етеді қаласа құмырсқа өзін.

Дедимки бу ишдаким бұлибмен маъмур,
Хар нечаки тутсам ўзимни маъзур.
Лек риштаки аждаҳоға келтурғай зўр,
Зўр эткай ўзиға истаса қилмоқ мўр.

Ол жарқын жүректің айнасында анық, көрінетін, таза жүректің тостағанында анық және көрінетін, бұл фақирге ешбір әлсіздік зиян тигізбеді және бұл кішіпейіл жанға ешбір кезбелер тиген жоқ. Жүректің айнасында анық, көрінетін, таза жүректің тостағанында анық және көрінетін. Бұл фақир қызметшіге ешбір әлсіздік зиян тигізбеді және бұл кішіпейіл пендеге ешбір кезбелер тиген жоқ. Ауруымнан айығуға үміт бар болса да, мені жеп, ішіп, мисқал таразысымен өлшеп жатыр және таңнан кешке дейін құм сағатына қарап отырамын, ал әлсіздігімде күш-қуат бар сияқты көрінгенімен,

²⁶⁰Хазойин ул-маоний: Дебоча, 10-11.

мен әлі де сынған торымнан құтылғым келеді, мен өзімді өрмекшінің торына дейін теңселтіп, қозғалуға мәжбүрмін, қолдау, көмек керек. Бәлкі мүмкін емес шығар, жүз піл көтере алмайтын жүкті шыбын қалай көтереді, әсіресе ол мүгедек болса және жарақат алса, арыстан жасай алмайтын нәрсені құмырсқа қалай жасайды, әсіресе ауру болса және денсаулық себептері бойынша бір нәрсені істей алмаса.

Р У Б О И Я:

Алдымен екі диуан жаратуға бар еді ынта.
 Әрі жігіттік медед бар еді, әрі денсаулық.
 Қартайдым енді мен, ауырдым, күш жоқ.
 Көрсетуге анағұрлым нәрселерге батылдық.

Аввал икки девонға чу қилдим рағбат,
 Ғам әрди йигитлик мададим, ғам сихат.
 Бұлдим чу қарию хаста, йўқ ул қувват.
 Кўргузғали андоқ нималарға журъат.

Ең көлемді кітапта Сұлтан Сахибқыранның жоғары талғамының биік болмысының реформасы мен мүмкіндігі мен ұстаздың әр қырынан өзгеріп, тәлім-тәрбие беруі, жұмыс тәртібі, ұстаз сөзінің, шексіз еркіндігінің бейнесін жасаған. Ал реттік нөмір ифтахидиннің қорытындысына дейін тартылды. Әлсіздігім мен дәрменсіздігімде, әлсіреп, қысылып, дәрменсіз күй кешкен заманда Сахибқыран сұлтан пікірінің ықпалы жалпыға ортақ болып, көңілім шаттыққа бөленіп, кей кезде ел бағындыруға бел байлағандай. Бірде ел жұртын оның берекесі сиқырлап, бірде қуаныш пен шаттықтан миы сілкініп, бірде көзі құлшылық пен құлшылыққа бөленеді жүрекке өзен сияқты кірмейді және бұл бөлшек күн сияқты санада көрінбейді. Ал Сахибқыран сұлтанның тынымсыз қамқорлығы мен жанқиярлығынсыз мұндай күрделі істі алға басу қиын, тіпті мүмкін емес еді. Мұндай өкім болғаннан кейін менің жағдайым туралы андасанда хабардар болмаса, мен ештеңе істей алмаймын. Құмырсқа

Сулайманның ойына келмесе, таңдануға, қастерлеуге, су дөңгелегі жер бетіне шықпаса, таңдануға, қастерлеуге орын жоқ”²⁶¹.

Осы үкім-хат пен Науаидың жауабынан мынадай ойлар туындайды:

1. Науаи ауыр сырқатты бастан кешірген.

2. Сұлтан оған барлық өлеңдерін жинап, алдыңғы екі диуанға қосымша тағы екі диуан құрастыруды бұйырады.

3. «Ауру мен пәленің себебі сұлтанға белгілі» деген сөз кейбір оқиғаларды меңзеп, оны Джами, Пехлавон Мұхаммед сияқты достарының қайтыс болуының белгісі, Мәждиддиннің Дәрвиш Әли көтерілісі қарсаңында арандатушылығы, Низамүлмүлктің Бәдиуззамон көтерілісіне қатысты арандатушылығына меңзеген, деп түсінуге болады.

4. «Денсаулық үмітінің пайда болуымен» салыстырғанда Науаи мен сұлтан арасындағы хат алмасу аурудан айығу кезеңінде болған. Бұл туралы «Хазайин ул-Маанидің» алғы сөзінде айтылуы Науаи ауруының Һижра бойынша 903/1497-1498 жылдары болғанын көрсетеді. Демек, Хадичабегім мен Низамүлмүлктің арандатуы нәтижесінде Сұлтанның Науаиға деген сенімсіздігі ақынның жан дүниесіне қатты әсер етіп, төсекке таңылған болуы мүмкін.

5. Сұлтанның шығармашылықта ынтымақтасуын, мейірім танытуын сұраудың астарында реніштік белгілерін аңғару қиын емес. Науаи өзіне көңіл бөлудің азайғанын атап көрсетті.

Хат Хұсайын Байқараға жеткенде ол дереу Науаиға жауап жібереді. Бұл хаттың да алғы сөзінде қамтылуы жоғарыдағы пікірлеріміздің дұрыстығын дәлелдейді. Басқа нәрселермен қатар ол былай дейді: “Мұндай әуесқойлықты жүрекке жақын қабылдамаңыз, біз сіздің жағдайыңыздан бейхабар емеспіз, бірақ сіз бұл жағдайдан бейхабарсыз, ал сен біздің жүрегімізден мәңгі өшпейтін естеліксің, бұл сіздің жүрегіңіздің бос екенін білдіреді. Шынында да, алдыңғы екі диуанның аяқталуында ешқандай қадағалау болған жоқ және оған хидаят пен мейірімнің ешбір түрін серік етпеді. Енді мәселе нақты

²⁶¹ Ұша асар, 12.

жоспармен де, мүмкін одан да көп, нақты заңмен және мүмкін одан да көп жағдайда сіздің жағдайыңызды білуде. Ал қысқа уақытта мақсатыңызға жетесіз. Сіздің әлсіздігіңіз бізге айқын және көрінетін болғандықтан, қай жерде жүрсеңіз де, мейірімділік пен кішіпейілділікпен сізге жол көрсетеміз. Сіздің жағдайыңыз бізге түсінікті және айқын болғандықтан, сізде кез келген мәселе мейірімділікпен және келісіммен шешіледі”²⁶².

Бұл жауапты келесідей қорытындылауға болады:

1. Сұлтанның «сені еске алып, хәл-ахуалыңды сұрастырамыз ғой, сен мұны білмейсің» деген сөзінен ақынды жұбату үні сезіледі. Бұл бір жағынан Науаидың ауыр науқасқа шалдыққанын дәлелдесе, екінші жағынан сұлтанның оның көңілін көтеруге тырысқанын аңғартады.

2. Науаи ауырған кезде Сұлтан Хұсайынның Ғиратта болмағаны түсініледі. Немесе, керісінше, Науаи астанадан басқа жерде.

3. Сұлтанның Науайдан жырақта жүрсе де оның шығармашылығынан хабардар. «Мұншаатта» белгісіз адресатпен жазылған хаттың мазмұнын соңғы сөйлемнің иіріміне байланыстырсақ, патша мен Науаи арасына біреудің араша болғаны анық болады:

«Айрылықтан көкке жетті оһ күрсінуім,
Бұл отқа, оһ, егер рақымың болмаса, айым.

«Фироқ ароки, етар кўкка шуълаи оҳим,
Бу ўтқа, оҳ, агар раҳм қилмаса моҳим.

Құллық – нығмет, құлыңызды мейірім-шапағатпен еске алдыңыз, ұлы да ардақты тұлғаға айналды. Алла байлығыңызды арттырып, ұзақ ғұмыр берсін.

Қайғы-мұңым жеткізді мыңнан бір хатың,
Әр жыл жасыңызға Алла мың жыл нәсіп етсін.

²⁶² Ұша ерда.

Ғамим еткурди мингдин бирга руқъанг
Ки берғай тенгри бир ёшингга минг ёш.

Мирзаның құзырында мен құлды есіме алып, жылаймын.
Есіңізге алғаныңызға ризамын, жылағаныңызға жоқ, деп жазып
едіңіз.

Айтпа, маған әдет бопты жылау айрылықтан,
Қуанышты бол, жылау менің тағдырымда бар».

Дема ҳажрингдин менга одат бўлибтур йиғламоқ,
Шод бўлким, манго қисмат бўлибтур йиғламоқ»²⁶³.

Біреу Сұлтан Хұсайын Мырзаның көңілінде Науаиға қарай
рақым ояту үшін қатты тырысқаны көрініп тұр. Ол кім болуы
мүмкін?

Хаттан мынадай қорытынды шығады:

1 «Хазайин ул-маанидің» алғы сөзіндегі азаптану рухы мен
Науаидың хаттағы мәлімдемесінің бір-бірін толтыруы оларды бір
уақытта жазылған деген пікірге жетелейді.

3. «Еске алып жылау» Науаидың ауыр науқас екенін білдіреді.

4. Адресат – Хұсайын Мырзаның туысы, жасы үлкен адам.

Біздіңше, ол сол кездегі Әміри кабир болған Афзал Мұхаммед
немесе Шайхымбек Сухайли болуы керек. Бәлки Науаидың
Сухайлиге жіберген мына хаты да сол кезеңде жазылған болуы
мүмкін:

... Сухайли кім, оны іздейді көңіл?

Көп сұхбатын тілейді мұңды көңіл.

Сен едің маған, сырлас болған,

Әр құпия мәселеде жақын дос болған.

Бұл дүниеден жетті маған қайғы-зұлым

Қай жерден табамын сені мұны айту үшін.

²⁶³Куллиёт.Муншаот, 795^a

Біреуі бұл еді, салды жырақ,
 сені құшағыма қалдырып кетті дақ.
 Маған қайғы-дерт көптен жетті
 Тағдырым қасыретті, мұнды болды...
 Кім осы жаққа келсе, есіне алсын,
 Қуанышты сөзбен шаттық сыйласын.

... Ким Суҳайлий саридур зор кўнгул
 Кўп тилар суҳбатин афгор кўнгул.
 Сен эдингким, менга дамсоз эрдинг,
 Ҳар ниҳон нуқтада ҳамроз эрдинг.
 Зулмларким менга бу чархи даний
 қилди, қайдин топай айтурға сани.
 Ким бири бу эдиким, солди йирок
 сени, бағримға қўйуб доғи фиروق.
 Менга гар дарду ҳам анбуҳ ўлди,
 Қисматим ғуссаю андуҳ ўлди...
 Кимки келса бу тараф, ёд айла,
 Тарабойин сўз ила шод айла²⁶⁴.

Бұл өлеңнің мазмұнынан Суҳайлидің алыста екені, Науаидың осы кезеңде қиын-қыстауды бастан кешкені аңғарылады. Біздің ойымызша, Науаи қатты азаптан құлаған соң, Шайхим Суҳайли сұлтанның жүрегіндегі мейірім ұшқындарын тұтата білген және бұл салқындықты тоқтатуға сұлтанның өзі бірінші болып, досы Әлішердің көңілін көтеруді ұйғарған және қол жеткізе алған сияқты. Науаи шығармашылығын жақсы білетін Суҳайли сұлтанға оның «Хазайин ул-мааниді» Һижраның 897/1491-1492 жылдарында жазуға кіріскенін, бірақ, салқындық салдарынан бұл еңбегін тастап қойғаны туралы сұлтанға жеткізіп, оны ақынның бұл істі жалғастыруға үндеуге және сол арқылы оның жарты көңіл-күйін көтеруге шақырған

²⁶⁴Куллиёт. Фавоид ул-кибар, 654^b.

болса керек. Бұл оқиға Науаиды саяси сахнаға шығаруға мүдделі болған сұлтан үшін мүмкіндік болған шығар.

902 жылы шағбан айының жиырма тоғызыншы күні (1497 ж. 2 сәуір) Сұлтан Хұсайын Байқара Пули Чароғда Бадиуззаманды алғаш жеңгеннен кейін Ғиратқа қайтудың орнына Балхқа аттанды. 903 жылдың (1497, қазан) сапар айына дейін Мурғаб өзенінің жағасында болды. Жоғарыдағы хаттардан сұлтанның ақыннан алыс екенін аңғарамыз. Бәлкім, үш хат та осы кезеңде, яғни сұлтан Хұсайын Бадиуззаманмен Пули Чароғтағы қақтығысынан кейінгі айлар арасында (1497 ж. 2 сәуір) жазылған болуы мүмкін. Өйткені, осы кезеңде Науаи орнынан тұрып, жақсы көңіл-күймен Мешхедке зияратқа барады. Ол жақтан сапар айында оралғанын, Момын Мырзаның азасының үстінен түскенін, одан кейін қайтадан Байқараның жақын сырласына айналғанын көреміз. Бұл арада Низамүлмүлк пен оның жанұясының (хижри 903 ж. рамазан айының жиырма бірінші күні (м. 1498 ж. 15 мамыр)) аяусыз қырылуы сұлтанның Науаиға көбірек сүйеніп қалуына алып келгенін айту керек.

Осылай олардың арасында жылы қарым-қатынастың қалыптасқанын байқауға болады. Мысалы, h. 903 жылы (1498 ж.) шәууәл айының жиырма төртінде Бадиуззамон әкесіне қарсы шыққанда, Нешин шалғынында тұрған патша әскерінің аздығынан шошып кетті. Ол дереу Ғиратқа шабарман жіберіп, сол жердегі үкіметті басқарған Әлішерге өзі атқа мініп, қаланың іші-сыртында әскер мен сарбазды көрген жерде жинап, қосынға жіберуді бұйырды²⁶⁵. Бұл факт Момин Мырза өлім жазасына кесілгеннен кейін Науаи мен Сұлтан арасындағы қарым-қатынастың жақсарғанын растайды. Жоғарыдағы оқиға барысында келтірілгендей, Әмір Әлішер оқиғаның күрт өрбігенін түсінген соң, дереу сұлтанға барып, “ол жоғары мәртебелінің азаптанған көңілін Бадиуззамон Мырзаның тілегіне насихаттады. Әмір Әлішердің сөздерін жақсылық ниетінен болғандықтан һазірет хақан Мансур ықыласпен қабыл алғаны

²⁶⁵Равзат ус-сафо(3),55.

айтылады²⁶⁶. Мәселе мынада: Бадиуззамон әкесінен Балхты қайтаруды талап етеді, ал сұлтан келіспейді. Науаи сұлтан мен Бәдиуззаман арасына араласып, қақтығыстың алдын алды, сонымен қатар ханзада Сейстан мен Фарах аймақтарын алып беруге қол жеткізеді. Сұлтан Хұсайын өмірінің соңғы жылдарында, дәлірек айтсақ, біз сөз етіп отырған Ыжраның 903/1497-1498 жылдарынан кейінгі кезеңде оның Науаиға арқа сүйеніп қалғаны кешкен оқиғалардан ақ аңғарылады.

Әмір Әлішердің денсаулығы анағұрлым жақсы болған соң, соңғы игі ісіне кіріседі. Ол Ыжраның 903 жылы (м.1497-1498 жж.) Ғираттағы Жәме мешітін қайта жөндеуге кірісті. Мешіттің күмбезі бұзылып, қайта салынды, михрабтың бүйірлеріне екі сәнді дәліз салынды. Хондамирдің айтуынша, Әмір Әлішердің өзі келіп, етегін қайырып, жұмысшыларға көмектескен. Бұл өте үлкен жұмыс болып, 3-4 жылға созылатын жұмыс 6 айда бітті. Іргетасты нығайтып, күмбезді жаңартқаннан кейін, сыртқы және ішкі әрлеу жұмыстарына бір жыл қажет болды. Тозығы жеткен жаңғақ ағашынан істелінген мінбе орнына мәрмәрдан мінбе жаслынған. Оның аяқталуы туралы көптеген тарихтар жазылған.

Әлішер Науаи үнемі қажылыққа баруды армандайтын. Әр жолы сұлтанның араласуынан қажылық сапары кейінге шегерілді. Әмір Әлішер Ыжраның 904 жылы (1498-1499 жж.) қажылық туралы ойға қайта кіріседі.

Қажылық арманы

Хондамир былай деп жазады: «...Ол һазіретте өсіп-ұлғайған күндерінен бастап өмірінің соңғы сәттеріне дейін мұсылмандық қажылық парызын өтеуге құштарлық пен Пайғамбардың қабірін зиярат ету ойы болды. Әрқашанда мүмкіншілік туып қалса бұл тұрғыда әрекет істеуге тырысып, келесі екі шумақты үнемі өз өлеңінде айтып отыратын.

²⁶⁶Ұша асар, 57.

Өлең:

Кай бувад, ёраб, ки рў дар Ясрибу Батҳо кунам,
 Гаҳ ба Макка манзилу, гаҳ дар Мадина жо кунам.
 Бар канори Замзам аз дил бар кашам як замзама
 Ваз ду чашми хунфишон он чашмаро дарё кунам

Аударма:

О Жаратқан, Ясриб пен Батхоға қашан барамын?
 Бір де Меккеде тұрсам, бір де Мәдинада қалсам ғой.
 Зәмзәм бойында жүрегімнің әнін айтсам да,
 Қан ағып тұрған көзімнен сол бұлақты өзен қылсам ғой.

Ёраб, Ясриб билан Батхоға қачон борарканман?
 Гоҳ Маккада турсаму, гоҳ Мадинада жойлашсам эди.
 Замзам бўйида қалб таронасини куйласам,
 Қон оқувчи икки кўзимдан у чашмани дарё қилсам эди.

Қанша рет мүбәрәк аяғын үзеңгіге қойып, осы сапарға рұқсат алу үшін тіке сарайға барып, құдіретті саһиб қыранның өтінішімен артқа қайтатын және бұл тілегін жүзеге асырудан бас тартуға мәжбүр болатын еді²⁶⁷.

Алдыңғы беттерде Науаи өзінің «Уақфиясында» патшадан екі өтінішті орындауды сұрағаны атап өтіледі: бірі оны мемлекеттік істерден босатып, шығармашылығына жағдай жасау, екіншісі - оның қажылыққа – құлшылыққа шығуына рұқсат беру туралы өтініш еді²⁶⁸. Науаидың «Уақфия» еңбегі 1481 жылы жазылды, содан кейін бірқатар шығармаларда, атап айтқанда, «Хамсаның» жаратылуы екі өтініштің бірі – шығармашылық жасауға мүмкіндік беру идеясының ғана мақұлданғанын білдіреді. Демек, ол кезде қажылыққа рұқсат етілмеді.

²⁶⁷Мақорим, 75.

²⁶⁸Баъзи тадқиқотларда “Вақфия” 1480-1481 йилда ёзилган деб кўрсатилган. Ҳижрий 886 йил милодий 1481 йилнинг 2 мартдан бошланганлигини ҳисобга олиб, асар ёзилган йил 1481-1482 деб кўрсатилиши мақсадга мувофиқдир.

Мир Әлішер қажылық арманынан ешқашан бас тартқан емес. Ол өзінің «Хазайинул-маони» кітабының алғы сөзінде былай деп жазады: «... Және осы уақыттар барысында мен барлық мүмкіндікті таптым, мейлі ол «Хамса» мен «Назмұл-жавахир» және «Мажолисун-нафаис» және «Зубдатут-тауарих» және басқа да жіктеулермен шұғылдандым және ол һазірет (Хұсайын Байқара-Ш.С.) дұғайи даулетінде уақытымды жоспарладым. Ал құдайға шүкір, осыншама мұрадымға жеттім, бұл менің құрдастарымның жүзден біріне де қол жетімсіз. Және сондай мақсаттарға жеттім, мен сияқты жүз, тіпті мың құлы барлар, бірінің май кесесінің арманы маған шаттық жеткізген маймен толмайды. Алла разы болсын, бұл дүниеде, ғұмыр алқабының көбіне оның дәулетінен мұратқа жеттім және өмірдің соңына бақпен, бәлки бақытпен жетіппін. Ешқандай арман жадымда қалмайды және ешқандай арман көңіліме сыйғанын қиялым таба алмайды. Әр не дүние мұраты және жарқын несібелі болыппын және сөзімнің үнін оның мақтауын жеті көкке жеткізді. Біраз армандар мінез-құлқыңызбен мінсіз жынысыңыз, ақирет жолының жайлылығы мен жеңілдігі және ішкі дүние-мүлкіңіздің нәзіктігі мен қарапайымдылығы, ең бастысы - Алла Тағаланың әмірлеріне мойынсұну. Алла Елшісінің, оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын, шапағат етуі. Мен ол һазірет дәулетінен табысқа жетіп, осы бақытқа кенеліп, еліңізде осы бақытқа кенелемін деп үміттенемін²⁶⁹.

Мир Әлішердің Байтуллахты зиярат ету ниеті күннен-күнге күшейіп, Нижраның 904 жылы (м.1498-1499 жж.) Абдулхай дәрігерді Марвге - ұлы Әбілмұхсин Мырзаны қоршауда ұстап тұрған Сұлтан Хусайын Байқара құзырына жібереді. Ал өзі де «...содан кейін бұл күнді ертеңге айналдыруға шыдамым қалмады, деген өлең қатарларының мазмұнын тілге келтіріп, бақытты ғалым, мүбәрәк ғұламалармен, ізгі адамдар тобымен және көптеген қызметшілермен бірге Мешхедке жол алады»²⁷⁰. Абдулхайтабиб Науаиға патшаның жауап хатын алып келеді. Ол хатта Хұсайын Байқара қажылыққа рұқсат берді деп жазылған. Хондамир келтірген хаттың көшірмесінде

²⁶⁹Хазойинул-маоний: Дебоча,,18.

²⁷⁰Равзат ус-сафо(3), 59.

былай деп жазылған: «...Сонымен қатар, таза көңілдеріне мәлім болсын, рәжәп айының он біріншісі жұма күні ұлым Әулана Абдулхай келіп, ғазиз бір адамның көңіл-күйін, денсаулығын, жақсы жағдайларын жеткізгені нұрлы саналарға белгілі болсын. Бұл туралы хабар үлкен қуанышқа бөледі. Ол келгенге дейін Хижазға аттану туралы жүректерінде шешіліп қойған хабар ауыздан-ауызға жетіп жатты, бірақ сенімді адамдардан естімегендіктен оған мән бермедік. Бірақ сол кісінің сұхбатында Ходжа Афзалиддин Мұхаммедке жазған хаттың мазмұнынан оның бұл күндері тілегі күшейіп, жаңарып, кету идеясы шындыққа айналғаны белгілі болды... Біз одан бас тартпаймыз, берілген рұқсат пен ырзалықтан қайтпаймыз, бірақ ойға бірдеңе келсе ескертуіміз керек. Бұл тұрғыда жол қауіпсіздігін қамтамасыз ету міндетті екені анық. Айта кетейік, Ирак пен Бағдатта бұл күндері өткел болып отырған жағдай өте бей берекет және тұрақсыз. Мысыр мен Сирия шекарасындада әртүрлі озбырлық бар екені естіледі. Сөздің тоқ етері сол, жолдың қауіптілігі біреудің арқасына себепсіз тиісетіндей дәрежеге жетсе, жолға шығу міндетті емес. Бұл күндері жолдың қауіптілігіне қарсы болмасаңыз ше? Өйткені, олардың өздері жолдағы бассыздыққа қатысты сәл артық тәртіп беру керектігін, қажет болса, қауіпті жерге жеткенде шенеуніктердің әрқайсысының қасыңызда болуы керек. Тағы бір жайт, бұл жолдың ұзақ екені белгілі, өмірге кепілдік жоқ. Қайта кездесіп, қоштасу ережесі болса, мүмкін болареді. Бірақ бұл екі жағдайдың болуымен бірге бұл алғысөздердің жазылуынан қорқатыным соншалық, айтпақшы, ойыңызға реніш түсіп бұл сөздерімнен мақсат жолдан қайтару деген ой келіп қалмасын, деген ойға барып қаласыз ба? Әрқашанда ақ ниеттілік тұрғыдан ойға не келсе, тосқауылсыз айтылады. Бізге де осы тарауда ойымызға келгеннің бәрі туралы хабарлау қажет деп саналды.

Бақи: дұрыс пікірде болуға еріктісіз және екі дүниенің игілігі үшін қажет нәрсе болса, барлығы беріледі. Екі дүние бақытын нәсіп етсін. Бітті. Тәмәм»²⁷¹.

²⁷¹Мақорим, 76-78.

Хаттың қорытындысынан СұлтанХусайынның өміріне сенімсіздігінен қажылықтан бұрын оны көріп, қоштасқысы келетінін білдіргенін байқауға болады. Сұлтанның жолдағы тәртіпсіздікке баса назар аударуы сылтау екені, елдегі саяси шиеленісті бәсеңдетуге Науаидың көмегі қажетекені сезіледі. Осыны түсінген Науаи қажылыққа барудан мүлде үмітін үзді.

Соңғы өтініш

Хондамирдің «Равзатус-сафо»және «Хабибус-сияр» еңбектерінде «Әмір Әлішер хатты алғаннан кейін жақындарымен кеңес өткізді. Барлығы одан сұлтанға барып, әке мен баланы татуластыруды сұрайды²⁷².

Әлішер Науаи жолға шығады. Марвқа жетпей, Сарахсқа тоқтағанда, Сұлтан Хұсайыннің Марвтан келе жатқаны туралы хабарды естиді. Белгілі болғандай, Әмір Әлішердің інісі Дәрвеш Әли арқылы патша мен ханзада арасында бітім жасалып, әскерлер Ғиратқа қайтып келе жатқан екен. Бұл оқиғаның егжей-тегжейлері «Хабибус-сиярда» былайша берілген: «(хат бойынша) Ұлы мәртебелі Сұлтанның жақын туысы (Әмір Әлішер) көктемнің басында Мешхедтен Марвке сапар шекті. Сұлтанның осы қалаға Марвтан келе жатқаны Сарахс территориясында белгілі болды. Оқиға былай өрбіді: Марвты қоршау үш-төрт айға созылып, жеңістің бейнесі көрінбеген соң хазірет Хақан бейбітшілікке бітімге бейім болды. Әбілмұхсин Мырза сарайды қорғаудан шаршаған соң әкесіне елші жіберіп, Әмір Дарвиш Әлиді сұратады. Әмір мырза, үкім бойынша қалаға барып, ханзадамен кездеседі. Ханзада: «Егер Хақанимансұр мені кешіріп, Ғиратқа қайтса, мен сыйлықтармен тақпаясына барамын», - дейді. Әмір Дарвеш Әлиолампанох құзырына қайтып келіп, Әбілмұхсин

²⁷²Демак, "Равзат ус-сафо" ёзилган пайтда муаллиф юкоридаги мактубнинг асл нусхаси билан эмас, балки мазмуни билан таниш бўлган ёки таниш бўлган тақдирда ҳам асар ҳажмини ҳисобга олиб, қисқа ҳолда ёзган бўлиши эҳтимолдан холи эмас. "Равзат ус-сафо"да мактубнинг хулосаси ва кейинги тафсилот йўқ. Хондамир "Мақорим ул-ахлоқ"ни ёзаётганда эса хатни асл кўринишида бериш орқали олдин йўл қўйган хатосини тузатиб кетган. Мактубнинг асли шундай бўлганини "Мактубот" ва "Муншаот" туркумидаги хат тўпламларида мавжуд бўлган нусхалари билан чоғиштириш ҳам тасдиқлайди. Қаранг: Мактуботи тарихий,161^б-163^а.; Мажмуаи рукъаот,169^б.

Мырзаның сөзін сұлтанға жеткізді. Оның өтініші қабыл болып, Сарахсқа қарай беталды²⁷³.

Әлішер Науаи Әбілмұхсин Мырзамен бітімге келіп қайтып келе жатқан сұлтан Хұсайын Байқаро мен Сарахс маңындағы Бозоргонитавия деген ауылда кездеседі. Хондамир кездесудің нәтижесін былайша ашады: «...Жоғары дәрежелі әмір ұлы резиденцияда үш күн болып, сол күндері патшаға, ханзадалар мен гаремге тамаша жүйрік аттар, ауыр түйелер және есепсіз байлық сыйлады. Олар әмірлерді, уәзірлерді, сардарлар мен ішкі әскерлерді және патша сарайындағы көптеген шенеуніктерді сыйлықтарының жемісімен қуантты. Сосын олар ұлы мәртебеліге өтініш білдірді: «Бірде сіз патша істерімен айналысудан бас тартсам, шейх Наджмуддин Кубраның кесенесінде тұрамын немесе Қожа Абдулла Ансаридің босағасын сыпырамын деп айттыңыз. Енділікте сіз мұны істей алмайсыз және маған болса Хижаз сапарына баруымға қалауыңызбен рұқсат бере алмайсыз. Сол үшін енді маған рұқсат етсеңіз, сіздің өкілетіңізбен қалған ғұмырымды Ансорияның табалдырығын сыпырумен өткізсем. Сарайдағы міндеттерімнен толық босасам, өйткені қайратымның әлсіздігі денеме әсер етіп, күш-қуаттан қалып, тәнім бәсеңдеп қалды...” Хазіреті саһибқыран рақымдылық пен мейірімділік танытып, бұл өтінішті жақсы қабылдады: «Егер сіз Хурасанда тұратын болсаңыз, барлық тілектерің орындалады, өйткені мен бұл мал-мүлік сіздің асыл денеңізнен бұл мүлік таса қалса, үлкенді-кішілі барлық халықтың жағдайында бүлік шығатынын анық білемін”. Сол сәтте ол таза жүректі әмірдің асыл тұлғасын алтын түймелермен, алтын жалатылған қара құндыз жүнімен және осы лауазымға лайықты басқа да асыл киімдермен безендіріп, ел астанасы Ғиратқа оралуына рұқсат береді²⁷⁴.

«Хазайинул-маанидің» алғы сөзінде Науаи дәл осындай өтінішті келтірген, яғни Науаи Сарахс кездесуінде Сұлтанға жазбаша түрде жүгінген. Онда Науаидың ауыр дертке шалдығып, қалған

²⁷³Хабиб ус-сияр (1), 281⁶.

²⁷⁴Равзат ус-сафо(3), 59.

өмірін Аллаға құлшылықпен өткізуді ұйғарғандығы түсіндіріледі, сондықтан оның мазмұнын толық келтіргенді жөн санаймыз:

«Менің өз ахуалымды баяндаудан мақсат, жасым үлкейген сайын маған әлсіздік келді, ал ол әлсіздіктің жібі жіптей нәзік болып, кеудемге сондай шырмалып оралды, бұл күндей көңілімге аян. Қазір ахуалым тұрақтылықтан айырылды, денемде басқаша неше түрлі аурулар бар. Ал дәрігерлер жолын таппай таң қалуда, сөздерім түсініксіз, ойым абдырап қалғандықтан ахуалым күшті емес. Денемнің қызуы артып, ауырып, басым айналады, көзім үнемі қараңғыланады. Таңнан кешке дейін, кештен таңға дейін бір сәтке көзімге ұйқы келмейді, тыныштық жоқ. Жадым қиял араласарманнан беймаза, бір-екі ауыз жылы сөз айтылса да, көңілім толмайды. Асқазанымның қорытатын азығы замана адамдарының азабы, жүрегімнің шаттық кешіндегі таза майы көктің сынасынан аққан көкірегімнің қаны, ағай, жоғарыдағыдай жеп отырмын, байғұстықтан жоғарыдағыдай азап беретін азық асы тас таразысы болғай, егер кейде әлсіз жады шырынды ұнататын болса, оның дағын осы тас таразысымен өлшенеді, адамның көмегінсіз жер бетінде азап көп болады, таяқтың тірегі болмайынша, жерден қадамын көтеру оңай болмайды, серуендеуге жол алса, бұл екі адамға аттандыруда жүкші ретінде, аттанғаннан кейін кішкентай жүгінен бір жануарға көмекші түскеннен кейін бұл серуендеу қиыншылығынан мүшесі істемейді, бұл азаптан тағы бір кеше-күндіз қозғала алар емеспін, бар болғаны бір жылдық науқас, ыстық демінен өмірінің гүлі сөніп, әлсіреген денесі қиналады, тынысының ауыр дем алуымен жаны-тәні ауырады.

Рубоия:

Хар шому сахарга тегру ингранмоқ иши,
 Бу ёнидин у ёнига айламоқ иши.
 Гах-гах иситма ўтидин ёнмоқ иши,
 Гах тўнгдуруидин яна чирманмоқ иши.

Әр кештен таң атқанша ыңырсып жүру ісі
 Бұл жанынан ол жағына қозғалу мәселесі.
 Кей-кейде ыстық отынан жанып тұру оның ісі,

Кейде мұздатып тағы тырысу оның ісі.

Рубоия:

Не жисмида тобу не танида қувват,
 Не кўнгилда хушлуқ, не ўзида сиххат.
 Мундоқ кишининг муносибидур қурбат,
 Вайронасидин чиқмоқ анга не нисбат.

Не денеде саулық, не тәнде күш-қуат,
 Не жүректе мейірім, не бойында денсаулық.
 Мұндай адам лайық жақындасуға,
 Қираудан шығудың оған не қатынас?

Сұлтан сахибқыранның таусылмайтын сый-сыяпатының арқасында өмірін осы қалпында өткізіп, өмірін осы бақыт мекенінде өткізген пендесінің өтініші мынау: осы екпіндер мен қиыншылықтардан аулақ болу. Және мұңды жүректің мұндай әлсіреген мөлшерсіз мұңды күндерде қуанып, бұл ғұмырда, бұл күн таң атпайды... Үмітім осы, ол Һазірет дәулетінен, дүниенің ырысы мен мақсатынан разы болдым, ақырет бақытынан да үміт үзбеймін. Мен сол босағаның құлдарының мына құлымен құрмет белгісін жасаймын, Сұлтанның рақымының белгісі бітіліп, осы құлды мүше етіп, бәйт-ұлы сыпырушыларының бірінің орнына лайық етіп, қуантып, дәрменсіздік кешінде мен осы табалдырыққа құлаймын. Күш-қуатым болғанда қолыммен сыпырғыш аламын, күшім жетпес есыпырғыштың орнына босағаны кірпігіммен мына үйді сыпыруды сылтау қылып арық пен бұл үйді жарығын ұстаймын. Ал бұл қызметімді дінім мен ақыретімнің абыройы деп білемін²⁷⁵.

Науаидың сұлтанға Ансари кесенесіне сыпырушы қызметін беруді өтінген арызы алғысөзде де қамтылып, ол өзінің жетістігінің белгісі ретінде оны сақтауды хатшыларға өсиет етеді: «...Және мен осы арызымды алғы сөз ретінде жазамын және мұны жазатындарға да

²⁷⁵Хазойин ул-маоний: Дебоча, 19-20.

осы кітаптың мазмұнынан ажыратпауды өсиет етемін. Күннің соңына дейін осы алғы сөзді оқыған елге бұл арызыммен мақсатыма жеткенімнің белгісі әрі дәлелі болатын жоба. Бұл тұрғыда дүниенің дағдарысы болғанша, олар Сұлтан саһибқиранның мемлекеті үшін дұға етеді және оның рақымы мен қызметі үшін мадақтау айтады»²⁷⁶.

Хондамир Сарахс кездесуінің егжей-тегжейінде Науаи Ансари қабірін сыпырушысы болуға рұқсат алғаннан кейін сұлтаннан бұл туралы жарлық шығаруды сұрағанын айтты. Жарлық Сарахсда жарияланған. Хондамир жарлық мәтінін бермеді. Бұл жарлық мәтіні Науаидың замандасы Абдулла Марворидтің хаттар жинағына енген²⁷⁷.

Оның мазмұны мынадай: «Дұрыс сөзге сену парыз болғандықтан, «Бір-бірімен жарасатын рухтар-жандар (жерде де) достасады» дегеннің айқын мағынасы бірлік құралы, ал егер ақиреттік нұрлы достық шынжыры таңнан кешке дейін жалғасса, бұл мәңгілік әлемнің тұрақтылығы осы. Мағына қайраткерлері арасындағы бірігу мен кеңею терезесі сөзсіз және осы дәлелмен сәйкес келеді. Оның алдында жан ғайып ішінде жоқ болып, әсем жанның кескіні, жан айнасы еді, ғайыпа лқабының кеңістігінде ашылатын әрбір қасиет һумаюн суретті куә мемлекетінің тағдырында жарқырайды және жарқырап тура береді. Бұл тұжырым дұрыс және уаж келтіруден мақсат осы, әулиелік жағдайына сай және лайықтылығына қарай киелі мінез, асыл мемлекет, ел үміті, дін және мемлекет қайраткерлерінің кемеңгері, байлық пен ұлттың абыройлы тұлғасы, ел, игі істің жанашыры, патшалық мемлекетінің тірегі, ұлы мәртебелі Сұлтанның сырлас досы, дін мен мемлекет заңы Әмір Әлішердің ырысты-құтты қонған бағы белгілі. Тағдырым бақытты еткені соншалықты, балалық шағымның бесігінен күн нұрлы мемлекеттің жұлдызы шыққанға дейін һумаюн дәрежесіндегі, Сүлеймендік қасиетімен ол затпен бірге болдым. Үміткер көңілге әсем дүниелік мақсаттары жолында сыртқы және ішкі көмек көрсету

²⁷⁶Ұша асар,18.

²⁷⁷Қараңг:Сирожиддинов (5), 68-73.

құрметі тапсырылды. Әлхамдулилляһ, бұл ұзақ кезең мен бүкіл дәуір мырзаның мүбәрәк есімімен мүбәрәк денесімен безендірілген мінсіз күйдің жан-жақты дәлелі. Шын мәнінде, бұл түсініктеме куәлікті қажет етпейді. Осы жарқын пайымына сәйкес оның көңіл разылығы үнемі сұралды. Егер мырзаның асыл ізгі ерік-жігері, қалауымен болса, бас тартпадық, өтініштерін сөзсіз қабылдадық. Әрқашан нұрлы бақытты ойда «Жаһанды бағындырушы және жаһанды басқарушы, аспан биігіне көтерілген иеліктен кейін, үлкен айқындық полюсі, әлем қожаларының сұлтаны, шеберлердің падишасы... Әбу Исмаил Қожа Абдуллаһ Ансари бейітінің қызметшісі және дана бабалардың патшасы, ақиқат нұрларының жиынтығы... Шейх Нәжмиддин Кубраның табалдырығына қызмет ету бұйыртса және бақытты патшалық кеші бұл құтты жетістік хабарын жеткізсе деген сенім болғандықтан, бұл мәселеде біз бұл мырзамен (Науаи) үнемі айтысатынбыз және мұндай сөз тартысу жалғаса бергендіктен ол мырза былай деді: «бақытты көңілдің ниеті осындай еді, мен мұны нұрлы жүрекпен растаймын, бұл асыл ниет патшалық тірегінің ұраны, хазірет... Хожа Абдуллаһ Ансаридің табалдырығын аттаған перзенттік сезім мен хазірет шейх Нәжмуддиннің ұлық бейітіне жақындығы жағынан өте лайықты. Егер астананы сыпыру және бұл жоғары мәртебелі табалдырықтың қызметі осы мырзаға бақыт билігімен тапсырылса, бақыттың (Хұсайын Байқараның) ниеттері орындалады деп үміттенемін. Ал өзеннің бір тамшысы болмыс бұл мақсат орындалады!».

Біз бұл жерде адамзаттың ұлы Ансари босағасын ұлы мырзаның (Әмір Әлішердің) қамқорлығына тапсыру керек деп шештік! Мырзаның жақсы өмірі мен тұрмысы ұзағынан болсын! Әлішер (Әлішер) мырзаның жәннатта мекеннің көркеюі мен тәртібіне деген асыл пікірі мен талап-тілегі қандай болсада, мәртебелі тұлғалар барынша орындауға тырыссын!

Бақытты балалар! Атақты әмірлер және балқарағайлардың жоғары санды әмірлері! Құрметті уәзірлер, барлық әкімдер, құрметті бектер, арнайы топтар және барлық төменгі топтар! Әсіресе, киелі зиярат қорының жұмысына жауаптылар, шенеуніктер мен

басқарушылар! Атап айтқанда, мырзаның бұйрықтарын орындауды міндетті деп санайтындар! Олар сол кісінің ізгі ниетпен айтқан пікірімен келісіп, көмекшілерінің рұқсатынсыз ешбір жұмысты қолға алмаулары керек және садақа сомасын өзі қалағандай шарифат шығындарына жұмсаулары керек! Ал олардың тағайындалуы мен босатылуы мырзаға байланысты екенін ескерсін! Және сол адамның келісімінсіз ешкім ешқашан мәртебелі босағаның маңыздылығына қол тигізбеуі керек!»²⁷⁸.

Дүниеден озуы

Әлішер Науаи Абдулла Ансари кесенесіне жауапты болып тағайындалғаннан кейін аяқталмаған істі аяқтауға асығады. «Хазайин ул-маани» диуанын көшіртіріп, сұлтанға ұсынады, «Махбуб ул-қулуб» деген шығармасын жазды. Ғират Жәме мешітінің айналасын көркейте бастайды. Мешіттің айналасы 3 гектардай аумақты алып жатқан ғимараттың төбесін жаптырып, екі қабат самансылақ жүргізеді. Осылайша, Ғират Жәме мешіті Әмір Әлішердің күшімен қаражатына толықтай жөндеуден өтеді. Құрылыс ресми түрде 905 жылы шағбан айының он төртінде (м. 1500 жылы 15 наурызда) аяқталады. 906 жылы жұмадул-әууәл айының бірінші күні (м. 1500 ж. 23 қараша) Әмір Әлішер үлкен сияпат ас берді. Бұл дерек Әмір Әлішердің осы кезеңде жақсы көңіл-күйде болғанын көрсетеді. Сонымен бірге елдегі шахзадалардың шабуылына байланысты сұлтан ұзақ уақыт Ғираттың сыртында жүруге мәжбүр болды. Бұл кезде Әмір Әлішер мемлекеттік істерге бас болып жүрді.

Нижраның 906 жылғы жұмадиүл-әууәл айының соңында (м. 1501 ж. желтоқсан) Сұлтан Хұсайын Астрабадтан Ғиратқа қарап жолға шығады. Әмір Әлішер өз адамдарымен оны күтіп алу үшін жұмадиүл-ахыр айының жетінші күні Ғираттан шығып, Париян рабатын(алаң)да тоқтады. Бір түнді осында түнеп, келесі күні Пойоб Рабатқа барады. Сол жерде сұлтан Әміршахтың рабатына келді, деген

²⁷⁸Абдуллох Марворид,110. Таржима муаллифники.

хабар келеді, Әмір Әлішер келесі күні таңертең Әміршахтың рабатына барады. Жолда жағдайы өзгереді. Қасында келе жатқан Хожа Шахабеддин Абдуллахты Әмірді бақылап отыруға тағайындайды. Қарсы жақтан сұлтанның арбасының кел ежатқаны көрінеді. Барлығы аттан түсіп, Сұлтанды қарсы алу үшін қозғалады. Әмір Әлішердің жағдайының нашарлап бара жатқанын көрген Қожа Шахабеддин Абдуллах пен Мәулана Жалалуддин Қасым оны аттан түсіріп, қолдарынан ұстап алады. Сұлтан тағынан түсіп, Әмір Әлішерге қарай жүреді. Әмір Әлішер досының кеудесіне басын қойып әрекетсіз, тілсіз қалады. Әмір Әлішерді патшақтың тағына жатқызады. Жолда Маулана Низамиддин Абдулхай мен Мәулана Шамсиддин Мұхаммед Гиланидің кеңесімен оның тамырынан қан алынады. Алайда бұл ақынның жағдайын жақсартып алмайды. Ғиратқа келгеннен кейін оның басына Ғираттың атақты емшілерінің бәрі жиналып, қанша тырысса да, ауру одан сайын асқынып барады. Хондамир сұлтанның бұл оқиғаға қатты қынжылып, Әмір Әлішердің қасында ұзақ отырғанын егжей-тегжейлі түсіндіріп баяндаған. Әмір Әлішер үш күн бойы өліммен күреседі. Дәрігерлердің барлық емдері көмектеспейді. Хазірет Әлішер жұмаділ айының он екінші күні, жексенбінің таңында дүниеден өтті.

Ғират мешітінде жаназа оқылып, жерлеу рәсімі өткізіліп, кейін өзі салған Жаме мешітінің жанына осы мақсатта салынған күмбездің астына жерленеді²⁷⁹.

Фахри Хироти де қысқаша болғанымен, Науаидың өлімінің жай-жапсарын айтып берді²⁸⁰. Бұл дереккөздерден басқа ақынның өлімі туралы мәліметтер табылмады. Науаидың қайтыс болған күні туралы мәліметтер жоғарыда аталғандардан басқа тарихи жазбаларда да кездеседі. Кейбір тарихи жинақтарда тарихпен бірге ақынның өлімі туралы мәліметтер мен Хондамир қалдырған жоқтауларда берілген. Одан кейінгі кезең деректерінде Науаидың өліміне байланысты таърих жанрындағы жазбаларда кездеседі. Кейбір таърих жинақтарында таърих пен бірге Хондамир қалдырған ақынның

²⁷⁹Мақорим ул-ахлоқ, 122-128.

²⁸⁰Латоифнома, 134.

қайтыс болған күнінің толық баяны, жоқтауларда келтірілген. Одан кейінгі кезең деректерінде Науаидың өліміне байланысты таърихта да, жоқтауларда да айтарлықтай өзгерістер байқалмайды. Бірақ Науаидың қайтыс болған күні төңірегінде шатасулардың көп екенін көреміз. Мысалы, «Тазкираи таворих» (Абдуллаһ Кабули) жинағында «89 жасқа келгенде, зұлқада айының он төртінде, сәрсенбі күні»²⁸¹, «Луббут-таворихте» «жұмадул-әууәлайының он бесі, жексенбі күні кешесі»²⁸², «Миръот ул-оламда» «жұмадул-әууәл жексенбі күні», - делінсе²⁸³, «Мунтахабут-таворих» еңбегінде (Хоки) «жұмадул-әууәл айының он бесі, жексенбінің таңы» түрінде берілген²⁸⁴. «Тазкира Муқимхоний» авторы ақынның хижри жылы 924 жылы Барат айының басында қайтыс болған күнін атап өтеді²⁸⁵.

Әрине, ең дәл күн Хондамирге тиесілі, Науаи Нижраның 906 жылы Жұмадул-Ахир айының он екінші күні, жексенбіде дүниеден озды.

²⁸¹ Абдуллох Кобулий, 161^a.

²⁸² Лубб ут-таворих, 143^b.

²⁸³ Миръот ул-олам, 540^a.

²⁸⁴ Мунтахаб ут-таворих, 225^b.

²⁸⁵ Тазкират уш-шуарои Муқимхоний, 165^a.

ҚОРЫТЫНДЫ

Ұлы ақынның өмірі мен шығармашылығына қатысты мәліметтердің барлығы өздеріңіз танысып шыққан дереккөздерге негізделген. Олар Науаиды жақсы білетін замандастарының өз бақылаулары, көрген-білгендері, естігендері негізінде жазылған тәзкиралар мен түрлі мақсатта жазылған қолжазбаларда айтылған мәліметтер. Олар хронологиялық тәртіпте көрсетілмеген. Мир Әлішердің шығармашылығы, патшалықтағы мәртебесі, адамдық қасиеттері тақырыпқа сай сөз етілген. Тарихи еңбектерде оның есімі жиі аталса да, олар Сұлтан Хұсайын тұсында болған оқиғаларға андасанда ғана сілтеме болып, Науаи өмірін дәйекті түрде жарықтандырмайды. Бұл тұрғыда олар Әмір Әлішердің өмірі мен қызметінің қырларын толық қалпына келтіруге мүмкіндік бермейді. Тарихшылардың үлкен мерзімді бір қатарда орналастырғанын да ескеру керек. Науаидың қатысуы жазылған көптеген жағдайларда оқиғаның күні мен орны нақты көрсетілмейді. Бір жерде қысқаша берілген екі ақпараттың айырмашылығы бірнеше ай мен жылдар болатын жағдайлар көп. Өйткені тарихи шығармалардың жанрлық ерекшеліктері мен тақырыптық бағыты Әлішер Науаидың қатысуын кеңінен талқылауға мүмкіндік бермеді. Тазкиралардағы мәліметтерде жанрлық талаптар тұрғысынан өте қысқаша, үзік-үзік ақпарат ретінде берілген.

Әлішер Науаидың өмірі мен шығармашылығы туралы арнайы жазылған екі маңызды дереккөздің бізге жеткеніне қуаныштымыз. Бұл Ғиясиддин Хондамир мен Зайниддин Уасифи жазған естеліктер жинағы. Ұлы ойшылдың жақын көмекшісі әрі шәкірті Ғиясиддин ибн Хумамиддин Хондамир «Макорим ул-ахлақ» атты еңбегінде Науаидың әдемі қасиеттер иесі ретіндегі жарқын бейнесін ашуға тырысқан және ақынның ортасы, мемлекет қайраткері ретіндегі қызметтері, мінезі туралы кең мағлұмат береді. Бірақ бұл еңбектің ең үлкен кемшілігі – автор нақты мәлімет беруге мүмкіндігі бола тұра, біріншіден, көп жағдайда оқиғалардың қай жылдары болғанын

атамаған болса, екіншіден, Науаи өмірін хронологиялық тәртіпте ашып көрсетпеген.

Зайниддин Уасифидің «Бадоеъ ул-вақое» еңбегінде Әмір Әлішер туралы халық арасында әйгілі болған бірнеше һикаялар бар. Автордың нағашысы Мәулана Сахибдоро Әмір Әлішердің жақын серігі әрі досы болған және оның қолдауымен Зайниддин Уасифидің көмегімен Әлішер Науаидың сұхбаттарына қатыса алған. Осыған орай, оның шығармашылығында келтірілген естеліктер ұлы ақынның төңірегіндегі адамдардан естілген және Науаидың күнделікті өміріне қатысты күлкілі-қызықты оқиғалардан тұрады.

Науаимен кездеспесе де, тимуридтер әулетінің құлдырауы қарсаңында дүниеге келген кейінгі кезең авторлары өз шығармаларында үлкендерден естіген мәліметтерді пайдаланған. Мысалы, XVI ғасырдың бірінші жартысында өмір сүрген Мырза Хайдар Дулати, Хақим шах Казвини, Фахрий Хироти, Сом Мирза Сафавилер дереккөзі анық болмаса да, өз еңбектерінде қызықты мәліметтерді тіркеген. Бұл кітап олардың деректеріндегі дәлсіздіктерді көрсетеді.

Науаи туралы көптеген мәліметтерді кейінгі ғасырларда жасалған тәзкірелерден табуға болады. Кейбір тәзкіра авторлары Әмір Әлішер туралы өз замандастарының өз еңбектерінде қалдырған мәліметтеріне өздеріне белгілі ләтипаларды қосып, «жаңа» мәліметтерді қалдырған. Осы жерде айта кететін жайт, бұл «гибридтік» ақпарат кейінгі кезеңдердегі Әлішер Науаидың танымалдылығы мен оның тұлғасына қызығушылықтың жоғалмағанына байланысты әртүрлі түсіндірмелер арқылы «толтырылып», соның нәтижесінде алғашқы дереккөздердегі мағлұматтардан көп жағдайда айырмашылығы көп Әмір Әлішер бейнесі қалыптасқан. Бұл монография XVI-XIX ғасырларда жасалған тәзкіралардағы деректерін талдаумен шектелген жоқ. Автордың 2011 жылы жарық көрген «Әлішер Науаи: дереккөздердің салыстырмалы-типологиялық, текстологиялық талдауы» атты монографиясында кейінгі ғасырларға жататын тәзкіралардағы мәліметтер жан-жақты талданған.

Назарларыңызға ұсынылып отырған бұл кітапта Әмір Низамиддин Әлішердің тұлғасы мен оның мемлекет қайраткері ретіндегі қызметінің хронологиясын жарыққа шығаруға талпыныс жасалды.

ҚОСЫМША

Науаи салған медреселер мен ғимараттар

№	Ғимарат атауы	Құрылған жылы	Мекенжайы
1.	«Хусравия» медресесі	Һижраның 881/1476 ж.	Марв
2.	«Ихлосия» медресесі	Һижраның 881 - 886/1476-1481 ж.	Ғират
3.	«Халосия» ханақаһы (мешіттегі сопылар отыратын жер)	Һижраның 881 - 886/1476-1481 ж.	Ғират
4.	Мусалло бағындағы мешіті жомеъ	Һижраның 881 - 886/1476-1481	Ғират
5.	Ғирот Жомеъ мешітінің жөнделуі	Һижраның 903/1497- 1498 ж.	Ғират
6.	Ансорий мазардағы мешіттегі сопылар отыратын жер), бау-бақшасы бар жеке қоны және тоған	Һижраның 904 ж. /1498-1499 ж.	Гозургоҳда Ансорий мазарыда
7.	«Шифоия» [медресесі]	Һижраның 906 ж. /1500 ж.	Ғират
8.	«Низомия» медресесі	Һижраның 906 ж. /1500 ж.	Ғират
9.	мешіт	-	Марғани бағы
10.	мешіт	-	Талли Қутбон
11.	мешіт	-	Сари көчай Улуғ ота
12.	мешіт	-	Сари көчай Амир ислом
13.	Чаҳор суи Мырза Алоуддавла мешіті	-	Көшки жаҳоннамой да
14.	Қаландарон мешіт	-	Боғи Зоғон ичида
15.	мешіт	-	Тархониян мәһелласы
16.	мешіт	-	Мир Одил мәһелласы
17.	Пули корт жоме мешіті	-	Пули Корт мәһелласы
18.	Пули дарқаро жоме мешіті		Ғират
19.	мешіт		Пухра ауылы
20.	Жомеъ мешіті	-	Ийдгоҳ аймағы
21.	Жомеъ мешіті		Исфизор
22.	Жомеъ мешіті		Ғур
23.	мешіт		Фушанж
24.	мешіт		Жом
25.	Жомеъ мешіті	-	Сарахс
26.	Жомеъ мешіті	-	Кароти Гаршиз

27.	Жомеъ мешіті	-	Астробод
28.	Дор ул-хуффоз	-	Мешнедде Имом Ризо гулбақшасында
29.	Шайх Фариддин Аттор кесенесі	1492 ж.	Шайх Фариддин Аттор мазарыда, Нишопур
30.	Абдурахмон Жомий кесенесі ва Фаноия бақшасы	Һижраның 898 ж. ражаб айының /1493ж. сәуір	Хиёбон (Ғират)
31.	Бау-бақшасы бар жеке қоныс		
32.	Жамоатхона	-	Хиёбон, Шамсидин Мухаммад Табодгоний мазаратында
33.	Фаноия бақшасы	-	Жомий ауласы және кесенесінде
34.	кесене	-	Пир мужаррад Хожа Абдулвалид Ахад мазаратында Ғират
35.	Лангари сармозори Шайх Мухъйи кесенесі	-	Ғират
36.	Лангари мавлоно Сиррий	-	Марв
37.	Амир Абдулвоҳид б. Муслим сармозори ғимараты	-	Хумчаи бод
38.	Хонақоҳи зиёратгоҳ	-	
39.	Хожа Юсуф Ҳамадоний сармозори ғимараты	-	
40.	Қосим Анвор кесенесі	-	Нишопур
41.	Ҳавзи моһиян	-	Ғират
42.	керуен-сарай	-	Сари бақшасында
43.	Туфур керуен-сарай	-	Мекенжай белгісіз
44.	Ҳавзак керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
45.	Дарай занги керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
46.	Чихилдухтарон керуен-сарайы	-	Бодгис вилояти
47.	Тарноб керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
48.	Панждех керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
49.	Кутулиш-мурғоб керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
50.	Марвжоқ керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
51.	Пули Ахҳмади Муштоқ	-	Мекенжай белгісіз
52.	Байкур керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
53.	Зоҳид керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
54.	Хожа Дука керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
55.	Чаҳоршанба керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз

56.	Бобо Бөри керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
57.	Дарин Көрқуш керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
58.	Кандаги керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
59.	Оқрабат керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
60.	Ёнбулоқ керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
61.	Дашти Шорахт керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
62.	Адраскан керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
63.	Фармоншайх керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
64.	Абдулвалид керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
65.	Муздурон керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
66.	Пуриён керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
67.	Пули Ғуриян керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
68.	Поябак керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
69.	Низпул керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
70.	Шутурхонаи тирпул керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
71.	Сахрои Боғанда керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
72.	Жом керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
73.	Харгирд керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
74.	Мараммат керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
75.	Бикробод керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
76.	Саъдобод керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
77.	Хазира керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
78.	Сангбаст керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
79.	Машҳади муқаддаса керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
80.	Тепай Чавк керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
81.	Дизбод керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
82.	Гулидар керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
83.	Санглидар керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
84.	Руниз керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
85.	Исфаройин керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
86.	Чипорон керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
87.	Ишқ керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
88.	Даҳани тахти Сулаймон	-	Мекенжай белгісіз
89.	Журмжўй керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
90.	Оҳвон керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
91.	Сари кўчай Аломат керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
92.	Пули Нигор керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
93.	Баҳра керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
94.	Диягар керуен-сарайы	-	Мекенжай белгісіз
95.	Дайробод	-	Нишопур

96.	Пойи ҳисор тоғаны	-	Ғира
97.	тоған	Ғижраның 904 ж. /1498-1499 ж.	Гозургоҳда Ансорий мазарында
98.	тоған	-	Пойдарахти Миросий
99.	тоған	-	Шолбофон мәһәлләсы
100.	тоған	-	Сур пушта
101.	тоған	-	Чихилгази мәһәлләсі
102.	тоған	-	Хожаи калла
103.	тоған	-	Пир Қивом
104.	тоған	-	Қаландарон мәһәлләсы
105.	тоған	-	Шифоя қасында
106.	тоған	-	Жомий кесенесі қасында
107.	тоған	-	Пуриян
108.	тоған	-	Қушанж мешіті қасында
109.	тоған	-	Жараха
110.	тоған	-	Сахрои Боған
111.	тоған	-	Шоҳони гармоб
112.	тоған	-	Зирбод
113.	тоған	-	Зиратгоһ
114.	тоған	-	Анхуд
115.	тоған	-	Роҳи Хоразм
116.	Мәлік базарының ішінде екі алдыңғы бастырмасы бар тақия сатушылардың төбесі жабылған базар		Ғират
117.	Бес дүкен		Малик базары ішінде
118.	Дүкен		Хуми об
119.	Киіз басу дүкені		Малик базары ішінде
120.	Тері илеуші дүкен		Малик базары ішінде
121.	Төрт дүкен		Ироқ қақпасы сыртында
122.	Тім(төбесі жабылған базар)		Малик қақпасы сыртында
123.	Екі ғимарат және сегіз дүкен		Малик қақпасы сыртында
124.	Тім(төбесі жабылған базар) және екі дүкен		Мусаррихтың Кухундуз аймағында
125.	Екі дүкен		Боғи Зоғон көшесінде
126.	Тудаги коризи		Бодғис облысы
127.	Парагач коризи		Гумбуроқ булуки

128.	көпір	-	Сепулак
129.	көпір	-	Тулки
130.	көпір	-	Соқсалмон
131.	көпір	-	Чихилдухтарон
132.	көпір	-	Тарноб
133.	көпір	-	Қаландарон
134.	көпір	-	Қозбонон
135.	көпір	-	Байқожа
136.	көпір және бөгет	-	Хайробод
137.	көпір	-	Журжонон
138.	мәрмәр көпір	-	Нигор
139.	мәрмәр көпір	-	Тир
140.	көпір	-	Қошанж
141.	көпір	-	Наһри араб
142.	көпір	-	Чаһчарон
143.	көпір және бөгет	-	Турук
144.	монша	-	Шифоия жанында
145.	монша	-	Зиратгаһ
146.	монша	-	Дарраи занги
147.	монша	-	Тувучи
148.	монша	-	Чихилдухтарон
149.	монша	-	Тарноб
150.	монша	-	Панждеһ
151.	монша	-	Файзабад
152.	монша	-	Саъдабад
153.	Канал Чашмаи гил	-	Тус-Машһад

Науаидың қамқорлығымен және ұсынысымен жазылған шығармалар

№	Кітап атауы	Авторы
1	«Шарҳи фаройиз» («Фарз амаллар шарҳи»)	Ахмад ат-Тафтазоний
2	«Равзат ул-ахбоб фи сийрат ан-набий вал-оли вал-асҳоби» («Пайғамбар, унинг оиласи ва саҳобалари тўғрисидаги «Дўстлар боғи»«)	Атоуллоҳ ал-Асилий
3	«Тафсири форсий» («Форсча тафсир»)	Камолиддин Хусайн ал-Воиз ал-Кошифий
4	«Шарҳи арбаъин» («Қирк ҳадис шарҳи»)	Имом Нававий
5	«Хошияйи Мухтасар» (««Мухтасар» асарига изоҳлар»),	Мухаммад ан-Низомий
6	«Хошияйи Чағминий» («Чағминий изоҳлари»),	Мухаммад ан-Низомий
7	«Хошияйи Шарҳи Хидояйи ҳикмат» (««Хикмат хидояти» асари шарҳига язилган изоҳлар»),	Мухаммад ан-Низомий
8	«Хошияйи Шарҳи ашкол» (««Шакллар» асари шарҳига язилган изоҳлар»),	Мухаммад ан-Низомий
9	«Таъсиси шарҳи бист боби Устурлоб» («Устурлоб» шарҳининг йигирма бобига язилган изоҳлар),	Мухаммад ан-Низомий
10	«Хошияйи Мавоқиф» («Тўхталишлар» асарига язилган изоҳлар),	Мухаммад ан-Низомий
11	«Шарҳи Миъату омил» (««Юз омил» асарига язилган шарҳ»)	Мухаммад ан-Низомий
12	«Шарҳи Мишкот» («Мишкот» асарига шарҳ»)	Хожа Имоиддин Абдулазиз Абҳарий
13	«Хошияйи Шарҳи Ҳикматул-айн» («Донишмандлик булоғи» асари шарҳига язилган изоҳлар»)	Мавлоно Камолиддин Масъуд Ширвоний
14	Рисола дар илми фаросат» («Фаросат илми тўғрисида бир рисола»)	Мавлоно Абдурраззоқ Кирмоний
15	«Шарҳи Хошияйи Мужизи Мавлоно Нафис» («Мавлоно Нафиснинг «Ихчам баян» асарига язилган изоҳларга берилган шарҳ	Мавлоно Ғиясиддин Мухаммад
16	«Таржимайи арабияти Нафаҳот» («Нафаҳот» асари арабча қисмининг таржимаси	Низомиддин Ахмад Пир Шамс
17	«Тазкират ун-нуфус» («Кишилар яди») китоби	Мавлоно Дарвешали Табиб
18	«Хошияйи Мутаввал» («Батафсил» асарига язилган изоҳлар»)	Хожа Абулқосим Абуллайсий
19	«Хошияйи Мифтоҳ» («Калит» асарига язилган изоҳлар»)	Хожа Хованд Абуллайсий
20	«Хошияйи Талвих» («Ишора билан тушунтириш» асарига язилган изоҳлар»)	Хожа Хованд Абуллайсий

Ә Д Е Б И Е Т Т Е Р Қ О Л Ж А З Б А Д Е Р Е К Т Е Р

1. Абдуллоҳ Марворид (1): Абдуллоҳ Марворид. Муншаот. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 288.
2. Абдуллоҳ Марворид (2): Абдуллоҳ Марворид. Муншаот. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 286/1.
3. Абдий: Абдуллоҳ Хожа Мухторхўжа Абдий. Тазкира. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 64.
4. Айн ут-таворих: Абдулазим Шаръий. Айн ут-таворих. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 4217.
5. Али бин ал-Ҳусайн ал-воиз Кошифий (а). Рашаҳоту айн ал-ҳаят. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 1788.
6. Аҳлий Шерозий: Аҳлий Шерозий. Куллият. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 2206.
7. Бадеъ ул- бидоя: Алишер Навоий. Бадеъ ул- бидоя. Қўлязма. Алишер Навоий номидаги Тил ва Адабият музейи , № 216.
8. Бадоеъ ул-вақоеъ: Зайниддин Маҳмуд Восифий. Бадоеъ ул-вақоеъ. Матни интиқодий. Чопи дуввум. Тасҳиҳи Алексондр Болдируф. –Интишороти бунйоди фарҳанги Ирон, 1349.
9. Баҳористон: Абдурраҳмон Жомий. Баҳористон. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 4360.
10. Баҳр ул-асрор: Маҳмуд бин Вали. Баҳр ул-асрор. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 1375.
11. Биноий: Камолиддин Биноий. Боғи Эрам. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 5586.
12. Гулзори аброр: Муҳаммад Ғавсий бин Ҳасан бин Мусо Шатторий. Гулзори аброр. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 2733.
13. Давлатшоҳ: Давлатшоҳ бин Бахтишоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. Ба ҳиммати Муҳаммад Рамазоний. – Техрон, 1338 х.
14. Дарвиш Али Чанг: Дарвиш Али Чанг. Рисолаи мусиқий. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 449.
15. Жомий (а): Абдурраҳмон Жомий. Тухфат ул-аҳрор, Сибҳат ул-аброр, Хирадномаи Искандарий. Бо тасҳиҳ ва муқаддимаи Ҳусайн Аҳмад Тарбият. – Маскав, 1984.
16. Жомий (б): Абдурраҳмон Жомий. Ҳафт авранг. Лайли ва Мажнун. Тошбосма. – Тошкент, 1913.
17. Жомеъ ут-таворих: Нияз бин Сайид Али бин Сайид Муҳаммад ал-Бухорий. Жомеъ ут-таворих. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 2893.
18. Зафарнома: Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 4472.
19. Зийнат ул-мажолис: Маждиддин Муҳаммад ал-Ҳусайний. Зийнат ул-мажолис. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 4229.
20. Илк девон: Алишер Навоий. Илк девон. Нашрга тайярловчи Ҳамид Сулаймон. – Тошкент, 1968.
21. Куллият. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер: Алишер Навоий. Куллият. Қўлязма факсимилеси. ТСМК, Реван, № 808 /Нашрга тайярлаган Гунай Қут, Истанбул, 2020.

22. Куллият. Вақфия: Алишер Навоий. Куллият. Қўлязма факсимилеси. ТСМК, Реван, №808 /Нашрга тайярлаган Гунай Қут, Истанбул, 2020.
23. Куллият. Мажолис ун-нафоис: Алишер Навоий. Куллият. Қўлязма факсимилеси. ТСМК, Реван, №808 /Нашрга тайярлаган Гунай Қут, Истанбул, 2020.
24. Куллият. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад: Алишер Навоий. Куллият. Қўлязма факсимилеси. ТСМК, Реван, №808 /Нашрга тайярлаган Гунай Қут, Истанбул, 2020.
25. Куллият. Хамсат ул-мутаҳаййирин: Алишер Навоий. Куллият. Қўлязма факсимилеси. ТСМК, Реван, №808 /Нашрга тайярлаган Гунай Қут, Истанбул, 2020.
26. Куллият. Фаройиб ус-сиғар: Алишер Навоий. Куллият. Қўлязма факсимилеси. ТСМК, Реван, №808 /Нашрга тайярлаган Гунай Қут, Истанбул, 2020.
27. Куллият. Фавойид ул-кибар: Алишер Навоий. Куллият. Қўлязма факсимилеси. ТСМК, Реван, №808 /Нашрга тайярлаган Гунай Қут, Истанбул, 2020.
28. Куллият. Муншаот: Алишер Навоий. Куллият. Қўлязма факсимилеси. ТСМК, Реван, №808 /Нашрга тайярлаган Гунай Қут, Истанбул, 2020.
29. Кошифий: Хусайн Кошифий. Жавоҳир ут-тафсир. Қўлязма. СамДУ, инв. № 40347.
30. Коҳий: Қосим Коҳий. Рисолайи муаммо. Қўлязма. ЎЗР ФА ШИ, инв. №4587 - III.
31. Латоифнома: Фаҳрий Ҳиротий. Латоифнома. Таржума-йи “Мажолис ун-нафоис”и Алишер Навоийи. Ба саъй ва эҳтимоми Али Асғар Ҳикмат. – Техрон, 1323 х.
1. Лорий: Абдулғафур Лорий. Такмилайи Нафаҳот ал-унс. Қўлязма. ЎЗР ФА ШИ, инв. № 1847.
2. Лубб ут-таворих: Мир Яхья Қазвиний. Лубб ут-таворих. Қўлязма. ЎЗРФАШИ, инв. № 3863.
3. Матлаи саъдайн (1): Абдурраззоқ Самарқандий. Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Қўлязма. ЎЗР ФА ШИ, инв. № 1825.
4. Матлаисаъдайн (2): Абдураззоқ Самарқандий. Матлаисаъдайн ва мажмаи баҳрайн. Форс тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи А. Ўринбоев. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008.
5. Мажолис ул-муъминин: Нуруллоҳ Шуштарий. Мажолис ул-муъминин. Қўлязма. ЎЗР ФА ШИ, инв. №5107.
6. Мажмаъ ул-Фаройиб: Султон Муҳаммад бин Дарвиш Муҳаммад Балхий. Мажмаъ ул-Фаройиб. Қўлязма. ЎЗР ФА ШИ, инв. №1262.
7. Мажмуаи руқбаот: Қўлязма. ЎЗР ФА ШИ, инв. № 296.
8. Мажолис ул-ушшоқ (2): Хусайн Бойқаро. Мажолис ул-ушшоқ. Қўлязма. ЎЗР ФА ШИ, инв. № 6.
9. Музақкири аҳбоб: Хожа Ҳасан Нисорий. Музақкири аҳбоб. Қўлязма. ЎЗР ФА ШИ, инв. № 4282.
1. Миръот ул-олам: Бахтовархон. Миръот ул-олам. Қўлязма. ЎЗР ФА ШИ, инв. №5.
2. Миръот ул-хаял: Ширхон Али Аҳмад Лудий. Миръот ул-хаял. Қўлязма. ЎЗР ФА ШИ, инв. №62.

3. Малиҳо Самарқандий: Малиҳо Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 58-1.
4. Мактуботи тарихий: Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 3743.
5. Муншаот-Мактубот-Ярлиғон: Қўлязма. ЎзРФАШИ, инв. №301.
6. Мунтахаб ут-таворих: Ҳожи Муҳаммад Ҳақимхон. Мунтахаб ут-таворих. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 1560.
7. Мутрибий: Мутрибий.Тазкират уш-шуаро. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. №2253.
8. Муҳит ут-таворих: Муҳаммад Амин бин Муҳаммад Замон Бухорий. Муҳит ут-таворих. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв.№335.
9. Мақомоти Мавлавий Жомий: Абдулвосеъ Низомий. Мақомоти Мавлавий Жомий. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. №756.
10. Наводир ун-ниҳоя: Навоий дастхати. (Наводир ун-ниҳоя). Нашрга тайярловчи ва сўзбоши муаллифи С.Ғаниева. Масъул муҳаррир А.Ўринбоев. – Тошкент: Фан, 1991. -310 б.
11. Наштари ишқ: Ҳусайнкулихон Азимободий. Наштари ишқ. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 4321.
1. Нафаҳот ал-унс: Абдуorraҳмон Жомий. Нафаҳот ал-унс. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 5149.
1. Нигористон:Аҳмад бин Муҳаммад ал-Ғаффорий ал-Қазвиний. Нигористон. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв.№ 4297.
2. Нигористони сухан: Муҳаммад Абдулмажидхон. Нигористони сухан. Босма, Ҳинд, XIX аср.
3. Осори Ажам: Фурсат Шерозий. Осори Ажам. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. №5041.
4. Оташкада: Лутф Алибек Озар. Оташкада. Тошбосма. ЎзР ФА ШИ, инв. №3421.
5. Равзат ул-жиннот: Муъиниддин Исфизорий. Равзат ул-жиннот фи авсофи мадинаи Ҳирот. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв.№788.
6. Равзат ус-сафо (1): Муҳаммад Ховандшоҳ (Мирхонд). Равзат ус-сафо... Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. №4223. I жилд.
7. Равзат ус-сафо (2): Муҳаммад Ховандшоҳ (Мирхонд). Равзат ус-сафо... Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв.№1950.VI жилд.
8. Равзат ус-сафо (4): Муҳаммад Ховандшоҳ(Мирхонд). Равзат ус-сафо... Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв.№1950.VII жилд.
9. Равзат ус-сафо (3): Хондамир. Равзат ус-сафо. Босма. Лакҳнав, XIX аср.VII жилд.
10. Равзат ул-аҳбоб: Атоуллоҳ Асилий. Равзат ул-аҳбоб фи сийрат ун-наби вал-Оли ва-л-асҳоби. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв.№636.
11. Рашаҳот: Али бин ал-Ҳусайн ал-воиз Кошифий (б). Рашаҳоту айн ал-ҳаят. Босма. Лакҳнав, XIX аср.
12. Рисолаи муаммои Ҳусайний: Муҳаммад Ҳусайний. Рисолаи муаммо. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв.№4587-I.
13. Рисолайи муаммои Бадахший: Шамсиддин Муҳаммад Бадахший. Рисолайи муаммо. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв.№4565.
14. Рўзи равшан: Муҳаммад Мазҳар Ҳусайн Сабо. Рўзи равшан. Тошбосма. ЎзР ФА ШИ, инв.№ 3700.

15. Садр Зия (а): Шарифжон Махдум Садр Зия. Мажмуаи шуаро. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. №2193-10.
16. Садр Зия (б): Шарифжон Махдум Садр Зия. Баяз. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. №2315.
17. Тазкираи Муҳтарам: Неъматуллоҳ Муҳтарам. Тазкира. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. №2252-2.
18. Тазкират ут-таворих: Абдуллоҳ Кобулий. Тазкират ут-таворих. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, № 2093.
19. Тазкираи Фазлий: Фазлий Намангоний. Тазкират уш-шуаро. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв.№2371.
20. Тазкират уш-шуарои Муқимхоний: Муҳаммад Юсуф Мунший бин Хожа Бақо. Тазкират уш-шуарои Муқимхоний. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв.№20.
21. Тарихи Рашидий: Мырза Ҳайдар Дўғлот. Тарихи Рашидий. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. №1430.
22. Тарихи томм: Саъид Роқим Самарқандий.Тарихи томм (Тарихи касира). Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. №7711.
23. Тухфат ул-аҳбоб: Раҳматуллоҳ Возеҳ. Тухфат ул-аҳбоб фи тазкират ул-асҳоб. Матни интиқоди бо муқаддима ва тасҳиҳи Асғар Жонфидо. –Душанбе: Дониш, 1977.
24. Тухфа-йи Сомий:Сом Мырза Сафавий. Тухфа-йи Сомий. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв.№57.
25. Фаҳмий: Абдулматлаб Фаҳмий. Тазкират уш-шуаро. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 2331.
26. Хизонаи омира: Озод Ҳусайний Воситий Балғромий. Хизонаи омира. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв.№3554.
27. Хулосат ул-аҳбор: Хондамир. Хулосат ул-аҳбор... Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. №2209.
28. Хондамир (с): Хондамир. Номайи номий. Қўлязма. ЎзРФАШИ, инв.№284.
29. Хокий Шерозий: Ҳусайн бин Муҳаммад Хокий Шерозий. Мунтахаб ут-таворих. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 2010.
30. Ҳафт иқлим: Амин Аҳмад Розий. Ҳафт иқлим. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 617.
31. Ҳабиб ус-сияр (1): Хондамир. Ҳабиб ус-сияр фи афроди башар. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. №2153.- IV жилд.
32. Ҳабиб ус-сияр (2): Хондамир. Ҳабиб ус-сияр фи афроди башар. ЎзР ФА ШИ, Босма. инв. № Л-11910.- IV жилд.
33. Ҳашмат: Ҳашмат Мирсиддиқ. Тазкират уш-шуаро. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. № 2252-1.
34. Ҳотифий: Абдуллоҳ Ҳотифий. Лайли ва Мажнун. Қўлязма. ЎзР ФА ШИ, инв. №1360.
35. Қазвиний: Ҳакимшоҳ Қазвиний. Таржума-йи “Мажолис ун-нафоис”и Алишер Навоий. Ба саъй ва эҳтимоми Али Асғар Ҳикмат. – Техрон, 1323 х.

КИРИЛЛ ЭЛПЫМЕН БАСЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР

1. Бадоеъ ул-васат: Навоий Алишер. Бадоеъ ул-васат. Тўла асарлар тўплами. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011. III жилд.

2. Бадоеъ ул-бидоя: Навоий Алишер. Бадоеъ ул-бидоя. Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан, 1987. I жилд.
3. Бадоеъ ус-саноеъ: Ҳусайний Атоуллоҳ. Бадоеъ ус-саноеъ. Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р.Мусулмонқулов. – Душанбе: Ирфон, 1974.
4. Бадоеъ ул-вақоеъ (2): Восифий Зайниддин. Бадоеъ ул-вақоеъ. Форсчадан Н.Норқулов таржимаси. – Тошкент: Адабият ва санъат, 1979.
5. Баҳористон (2): Чомий Абдурахмон. Баҳористон.Таҳиягари чоп А.Афсаҳов. – Душанбе: Ирфон, 1966.
6. Бобурнома: Бобур Заҳириддин Муҳаммад. Бобурнома. – Тошкент: Шарқ НМАК, 2002.
7. Бойқаро (1): Бойқаро Ҳусайн. Девон. Рисола. Нашрга тайярловчилар С.Ғаниева ва Ш.Абдуллаева. – Тошкент: Адабият ва санъат, 1968.
8. Бойқаро (2): Бойқаро Ҳусайн. Рисола. Нашрга тайярловчилар Алибек Рустам, Каримбек Ҳасан. – Тошкент: Шарқ, 1991.
9. Вақфия: Навоий Алишер. Вақфия. Тўла асарлар тўплами. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. IX жилд.
10. Латоиф ут-тавоиф: Сафий Фаҳриддин Али. Латоиф ут-тавоиф. Тартиб деҳанда Ҳ.Саидов. – Душанбе: Ирфон, 1968.
11. Мўъжам ул-булдон: Йакут ал-Ҳамави. Муъдҷам ул-булдан. Пер.с арабс. О.Фроловой и Б.Вахабовой. В кн: Материалы по ист. Ср. и Центр. Азии X-XIX вв.– Ташкент: Фан, 1988. – С. 76-90.
12. Макорим: Хондамир Ғиясиддин б. Ҳумомиддин. Макорим ул-ахлоқ. М.Фаҳриддинов ва П.Шамсиев таржималари. – Тошкент: Адабият ва санъат, 1967.
13. Музақкири аҳбоб: Ҳасанхожа Нисорий. Музақкири аҳбоб. Форс тилидан И.Бекжон таржимаси. – Тошкент: Халқ мероси, 1993.
14. Мажолис: Навоий Алишер. Мажолис ун нафоис. Тўла асарлар тўплами. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. IX жилд.
15. Муҳокамат ул-луғатайн: Навоий Алишер. Муҳокамат ул-луғатайн. Тўла асарлар тўплами. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. X жилд.
16. Наводир ун-ниҳоя (2): Навоий Алишер.Наводир ун-ниҳоя. Мукаммал асарлар тўплами. – Тошкент: Фан,1987.II жилд.
17. Натанзий: Муиниддин Натанзий. Мунтахаб ут-тавориҳи Муиний. Форс тилидан тарж. Ғ.Каримий. – Тошкент: Ўзбекистон, 2011.
18. Наводир уш-шабоб: Навоий Алишер. Наводир уш-шабоб. Тўла асарлар тўплами. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. II жилд.
19. Фавойид ул-кибар: Навоий Алишер. Фавойид ул-кибар: Тўла асарлар тўплами. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. IV жилд.
20. Тарихи томм: Саъид Роқим Самарқандий.Тарихи томм (Тарихи касира). Н.Норқулов тарж. Тошкент, 1998.
21. Темур тузуклари: Темур тузуклари. Форсидан Алихон Соғуний ва Ҳ. Караматов таржимаси. – Тошкент: Адабият ва санъат, 1991.
22. Ҳазойин ул-маоний: Дебоча: Навоий Алишер. Ғаройиб ус-сиғар. Тўла асарлар тўплами. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. I жилд.
23. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин: Навоий Алишер. Ҳамсат ул-мутаҳаййирин. Тўла асарлар тўплами. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. V жилд.
24. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад: Навоий Алишер. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад.Тўла асарлар тўплами. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги НМИУ, 2011. X жилд.

25. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер: Навоий Алишер. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер. Тўла асарлар тўплами. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011. X жилд.

ЖИНАҚТАР

26. История Азербайджана: История Азербайджана. в 3х т. Под ред. И.А.Гусейнова и др. – Баку: Изд. АН АзССР, 1958. Т.1.

27. Материалы по истории: Материалы по истории Средней и Центральной Азии X-XIX вв: Сб.Отв ред. доктор ист. н. Б.А.Ахмедов.– Ташкент: Фан, 1988.

28. Сб.Мир-Али-Шир: Мир-Али-Шир. Сб. статей. – Л.: Изд. АН СССР, 1928.

29. Навоий замондошлари хотирасида: Навоий замондошлари хотирасида. Тузувчи Б.Ахмедов. – Тошкент: Адабият ва санъат, 1985.

30. Письма-автографы: Письма-автографы Абд ар-рахмана Джами из "Альбома Навои". Введ., перевод и указ. А.Уринбаева. – Ташкент: Фан, 1982.

31. Ch. Rieu: Ch. Rieu. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum, 1888.

ЗЕРТТЕУЛЕР

32. Абдуллаев 1968: Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. – Тошкент: Адабият ва санъат.

33. Абдуғафуров 1995: Абдуғафуров А. Буюк бешлик сабоқлари. – Тошкент: Адабият ва санъат.

34. Айбек 1968: Айбек. Ал. Дейч. Алишер Навои. – Ташкент.

35. Айни Куллият: Айни С. Навои: Куллият. Дар 15 чилд. – Душанбе: Нашдав Точ., 1963. Чилди 2. Китоби 1.

36. Айни 1985 (1): Айни С. Восифй ва хулосаи “Бадоеъ ул-вақоеъ” и у. – Душанбе: Ирфон.

37. Айний 1978 (2): Айний С. Алишер Навоий. Танланган илмий асарлар. Нашрга тайярловчи Я.Исҳоқов. – Тошкент: Фан.

38. Али Асғар Ҳикмат 1945: Али Асғар Ҳикмат. Мир Алишер Навоий. – Техрон.

39. Афсаҳзод 1986: Афсаҳзод А. Дар сафи бузургон. – Душанбе: Ирфон.

40. Афсаҳзод 1988: Афсаҳзод А. Лирика Абд ар-рахмана Джами. – Москва: Наука, ГРВЛ.

41. Ахмедов 1985: Ахмедов Б. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. – Ташкент: Фан.

42. Ахмедов 1967: Ахмедов Б. Давлатшоҳ Самарқандий. – Тошкент: Фан.

43. Ахмедов 1965: Ахмедов Б. Хондамир. – Тошкент: Фан.

44. Бартольд: Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь. Сочин. в IX томах. – М.: Наука, ГРВЛ, 1964. II том. Часть 2.

45. Белен: Белен М. Мир Алишер Навоий. Туркча таржима. Ношир Аҳмед Жавдат. – Истанбул: Иқдом матбааси, 1897.

46. Бертельс 1965: Бертельс Е.Э. Навои и Джами: Избр.труды. – М.: Наука, ГРВЛ.

47. Болдырев 1989 (1): Болдырев А.Н. Зайниддин Васифи. – Душанбе: Адиб.

48. Воҳидов 1976: Воҳидов Р. Суҳайлий. – Тошкент: Фан.

49. Воҳидов1983: Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми, XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. – Тошкент: Фан.
50. Воҳидов 1984: Воҳидов Р. “Мажолис ун-нафоис” нинг таржималари. – Тошкент: Фан.
51. Воҳидов1966: Воҳидов С. “Хамсат ул-мутаҳаййирин” Навои и его роль в изучении литературных связей таджикского и узбекского народов в XV веке. АКД, Душанбе.
52. Зариф 1969: Зариф Х.Фозиллар фазилати. – Тошкент: Фан.
53. Зоҳидов 1970: Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. – Тошкент: Ўзбекистон.
54. Зоҳидов1986: Зоҳидов Л. Навоий ижодида муаммо. – Тошкент: Фан.
55. Ибрагимов 1962: Ибрагимов Дж. Феодалные государства на территории Азербайджана XV века. – Баку: Изд. АПИ.
56. Иззат Султон 1969: Султон Иззат. Навоийнинг қалб дафтари. – Тошкент: Адабият ва санъат.
57. Ильминский: Ильминский Н.И. Материалы к изучению киргизского наречия. – Казань, 1861.
58. Исҳоқов 1965: Исҳоқов Я. Навоийнинг илк лирикаси. – Тошкент: Фан.
59. Маллаев1974: Маллаев Н. Алишер Навоий ва халқ ижодияти. – Тошкент: Адабият ва санъат.
60. Маллаев1968: Маллаев Н. Гениал шоир ва мутафаккир. – Тошкент: Фан.
61. Маллаев 1980. Навоий ижодиятининг халқчил негизи. – Тошкент: Ўқитувчи.
62. Мырзаев 1957: Мырзаев А. Биноий. – Сталинобод: Ирфон.
63. Мырзаев 1977: Мырзаев А. Сездах мақола. – Душанбе: Ирфон.
64. Муродов1971: Муродов А. Ўрта Осиё хатотлик санъати тарихидан. – Тошкент: Фан.
65. Муродов 1972: Муродов М. Навоийшунослар жасорати. – Тошкент: Фан.
66. Нагиева1986: Нагиева Ж. Бакинские рукописи Алишера Навои. – Баку:Элм.
67. Никитский: Никитский М. Эмир Низом Эд-Дин Али Шир в государственном и литературном его значении. -СПб, 1856.
68. Ойбек 1979: Ойбек М.Т. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 19 томлик. – Тошкент: Фан. XIII жилд.
69. Ойбек1967: Ойбек. Навоий гулшани. – Тошкент.
70. Памятники: Султанов Т. Памятники исторической литературы Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв. Дисс. на соиск.уч. ст. докт. ист. н., Ленинград, 1988.
71. Письма-автографы А.Джами: Письма-автографы А.Джами из альбома Навои/Введ.,перевод, прим., и указатели А.Уринбаева.Ташкент, Фан, 1982.
72. Рустамов 1963: Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – М.: ИВЛ.
73. Subtenly (1): Subtenly M. E.Timurids in Transition, Brill’s Inner Asian Library, Vol.19. Leiden-Boston 2007.
74. Сирожиддинов 2011: Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиясий-типологик, текстологик таҳлили. – Тошкент: Академнашр.

75. Сирожиддинов 1996 (1): Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. – Самарқанд: Зарафшон.
76. Сирожиддинов 1997 (2): Сирожиддинов Ш. XV-XVI асрлар тарихий ва тазкира-эсдалик асарларида Алишер Навоий ҳаяти ва фаолияти талқини. – Самарқанд: Зарафшон.
77. Сулаймонов 1968: Сулаймонов Х. Алишер Навои. – Москва.
78. Ходжаев 1978: Ходжаев К. Традиции Алишера Навои в туркменской литературе. Автореф. дис...канд. фил. наук. – Ашхабад.
79. Шарафиддинов 1948: Шарафиддинов О. Алишер Навоий. Ҳаяти ва ижоди. – Тошкент: Ўздавнашр.
80. Шарафиддинов 1971: Шарафиддинов О. Алишер Навоий. – Тошкент: Адабият ва санъат.
81. Шодиев 1990: Шодиев Э. Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари. – Тошкент: Фан.
82. Экаев 1981: Экаев О. Туркменистан и туркмены в конце XV-I половины XVI вв. – Ашхабад: Ёлым.
83. Эфендиев 1961: Эфендиев О. Образование государства Сефевидов в начале XVI в. – Баку: Изд. АН АЗССР.
84. Ўринбоев 1990: Ўринбоев А., Ҳасанов М. Навоий замондошлари мактубларида. – Тошкент: Фан.
85. Қаюмов 1991: Қаюмов А. Алишер Навоий. – Тошкент: Камалак.
86. Ғаниева 1968: Ғаниева С. Алишер Навоий. – Тошкент: Фан.
87. Ғаниева 1956: Ғаниева С. Мажоли ун-нафоис Алишера Навои. Литературно-критический анализ и критический текст III и IV мажлисов, АКД. – Ленинград, 1956.
88. Ҳакимов 1983: Ҳакимов М. Навоий асарлари кўлязмаларининг тавсифи. – Тошкент: Фан.
89. Ҳакимов 1979: Ҳакимов М. Навоий лирикаси ва халқ оғзаки ижоди. – Тошкент: Фан.
90. Ҳакимов 1991: Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Тошкент: Фан.
91. Ҳасаний 1991: Ҳасаний М. Таърихларда Навоий васфи. – Тошкент: Адабият ва санъат.
- 92.

МАҚАЛАЛАР

93. Абдуғафуров 1989: Абдуғафуров А. Бадоеъ ул-бидоянинг тузилиш санаси // Ўзбек тили ва адабияти. № 4. – Б. 3-9.
94. Абдуғафуров 1973: Абдуғафуров А. Навоийга Ҳусайн Бойқаронинг мактуб-ярлиғи // Шарқ юлдузи. № 1. – Б. 225-232.
95. Арасли 1948: Арасли Ҳ. Алишер Навоий // Озарбайжон, Боку. № 5. – Б. 60-61.
96. Арасли 1960: Арасли Ҳ. Навоий ижодини ўрганиш тарихидан // Ўзбек тили ва адабияти. № 3. – Б. 3-10.
97. Болдырев 1939: Болдырев А.Н. Мемуары Васифи как источник для изучения жизни Средней Азии и Хурасана на рубеже XV-XVI вв // ТОВЭ. – Л. Т 2. – С. 291-300.

98. Болдырев1947: Болдырев А.Н.Очерки из жизни Гиратского общества на рубеже XV-XVI вв//ТОВЭ. Т. IV. – С. 313-422.
99. Болдырев1966: (2): Болдырев А.Н. Алишер Навои в рассказах современников. Сб. Алишер Наваи. М.-Л., 1946. – С. 121-152.
100. Боржанова1971: Боржанова К. Навоий хақида туркман достони //Ўзбек тили ва адабияти. № 2. – Б.66-68.
101. Боровков 1939: Боровков А.К. Изучение жизни и творчества Алишера Навои //Сб. ст. Родоначальник узб.литературы. – Т.: Изд. Узб.фил. АН СССР. – С. 11-29.
102. Боровков 1947: Боровков А.К. Навои и Джами в народном предании //Изв. АН СССР, отд лит. и языка. Том VI. Выпуск, 6. – С. 481-492.
103. Валихўжаев1988: Валихўжаев Б. “Ряз уш-шуаро” тазкирасида ўзбек адабияти намояндалари //Адабий мерос. № 4(86). – Б. 25-29.
104. Горбаткина1973: Горбаткина Г.А. Турецкий дастан об Алишере Навои /Сб. Литература и время. – С. 108-121.
105. Жирмунский1960: Жирмунский В.М. Легенда о призвании певца//Сб. ст. «Исследования по истории культуры народов Востока». М.-Л.
106. Исматуллаев 1968: Исматуллаев Х. Навоий иждодини хорижий мамлакатларда ўрганишга доир //Ўзбек тили ва адабияти. № 5. – Б. 13-17.
107. Каримов 1986: Каримов У. Навоийнинг сўнгги кунлари. //Сирли олам. Мух. Ҳ.Шайхов. – Тошкент. – Б. 11-18.
108. Каримов1967: Каримов Ҳ. Рус шарқшунослигида Навоий иждоиди масалалари //Шарқ юлдузи. № 8. – Б. 155-167.
109. Комилов 1990: Комилов Н. Дарвеш Сайид Ҳасан таърифида //Ўзбек тили ва адабияти. № 6. – Б. 3-8.
110. Маллаев1959: Маллаев Н. XV аср тазкираларининг тарихий ва адабий аҳамияти //Ўзбек адабияти масалалари. – Тошкент. – Б. 75-81.
111. Савельев: Савельев П. Али Шер Наваи /Энциклопедический лексикон. – Спб., 1835. Т. 1. – С. 527-528.
112. Салье 1944: Салье М. Беннаи и его покровители//Альманах Союза писателей Ташкент.
113. Семенов1960: Семенов А.А. Взаимоотношения Алишера Навои и Султана Хўсайын Мирзы // Сб. Исследования по истории народов Востока. – М. – Л. – С. 279-285.
114. Семенов1926: Семенов А.А. Персидская новелла о Мир Алишере Навои. Бюллетень СаГУ. Выпуск 13. – С. 177-185.
115. Subtenly (2): Subtenly M. E. Ali Shir Nava'i: Bakshi and Beg. Harvard Ukranin Studies, Vol.4/3, Part 2.Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on hiz Sixtieth Birthday by his Colleagues and Students (1979-1980), pp.797-807.
116. Сирожиддинов1990: СирожиддиновШ. Дин ва дуня низоми //Яшлик.№7. – Б. 79.
117. Сирожиддинов1991 (1): Сирожиддинов Ш. Навоий кимни севган? //Яшлик. № 5. – Б. 33-36.
118. Сирожиддинов1991 (2): Сирожиддинов Ш. Қуллуқ арзадошт улким... //Ўзбек тили ва адабияти. № 4. – Б. 68-73.
119. Сирожиддинов1991 (3): Сирожиддинов Ш. Алишер Навоийга бағишланган қасидалар //Бадиий адабият ва адабий тил масалалари. – Самарқанд, – Б. 3-10.

120. Сирожиддинов 1997 (4): Сирожиддинов Ш. Навоийнинг мағлубияти //Тафаккур. №3. – Б. 82-85.
121. Сирожиддинов 1997 (5): Сирожиддинов Ш. Навоий ва Мажиддин: Ҳақиқат ва уйдирма //Фан ва турмуш. № 2. – Б. 8-9.
122. Сирожиддинов 1997 (6): Сирожиддинов Ш. Навоий Астрободга нега жўнатилган? //Мулоқот. № 1. – Б. 39-40.
123. Сирожиддинов 1997 (7): Сирожиддинов Ш. Навоий Машҳадда неча бор яшаган? /Ўзбекистон адабияти ва санъати. 25 апрель.
124. Сирожиддинов 1997 (8): Сирожиддинов Ш. Навоий номи зикр этилган илк асар //Фан ва турмуш. № 3. – Б. 20.
125. Солиҳова 1968: Солиҳова М. Алишер Навоий девонларига язилган дебочаларда шоир биографиясига доир маълумотлар //Адабий мерос. № 1. – Б. 94-97.
126. Турсунов 1984: Турсунов Ю. Навоийнинг Астрободдаги фаолиятига доир // Адабий мерос. №1. – Б.
127. Якубовский 1946: Якубовский А.Ю. Черты общественной и культурной жизни эпохи Алишера Навои //Сб.Алишер Навои. – М. – Л. – С.37-41.
128. Ўринбоев 1982: Ўринбоев А. Навоий биографиясига оид икки ҳужжат. //Адабий мерос. № 2. – Б. 57-62.
129. Ғаниева 1981: Ғаниева С. Навоий биографиясига оид бир ҳужжат. //Ўзбек тили ва адабияти. № 1. – Б. 32-38.
130. Ҳайитметов 1972: Ҳайитметов А. Навоий ҳақида янги маълумотлар //Шарқ юлдузи. № 9. – Б. 183-188.
131. Ҳайитметов 1974 (1): Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг форсий мактублари ҳақида //Ўзбек тили ва адабияти. № 1. – Б. 9-13.
132. Ҳайитметов 1974 (2): Ҳайитметов А. Алишер Навоий ҳақида янги маълумотлар / Ҳаятбахш чашма. – Тошкент: Адабият ва санъат. – Б. 1965.

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	3
БІРІНШІ БӨЛІМ. ӘЛІШЕРДІҢ ЖАСТЫҚ ШАҒЫ (1441-1469)	7
Науаидың ата-бабалары туралы.....	
Мырза Байқара туралы	12
Хұсайын мен Әлішердің ата-бабалары туралы.....	16
Әлішердің балалық шағы туралы.....	19
Жігіттік шағы туралы.....	21
Науаи мен Әбу Саид Мырзаның қарым-қатынасы туралы	30
Әлішердің Самарқандағы өмірі туралы.....	35
Әлішер Науаидың мінезі туралы.....	40
Науаи неліктен үйленбеген?.....	49
Әлішер Науаидың ұстаздары туралы.....	59
Әлішер Науаидың достары туралы.....	64
Әмір Әлішердің мал-мүлігі туралы.....	77
Жасампаздық қызметі туралы.....	79
ЕКІНШІ БӨЛІМ. ӘМІР ӘЛІШЕР ЖӘНЕ САРАЙ (1469-1501)	
Самарқандан Ғиратқа.....	82
Сұлтан Хұсайын Байқараның хаты.....	84
Әлішер – мөрші(мөр сақтаушы).....	89
Өмірлікке тағайындалу.....	95
Қызметтен кету.....	98
Астрабад әкімдігі	106
Науаи және Мәждиддин Мұхаммед.....	117
Қарым-қатынастағы өзгерістер.....	119
Науаи және Низамүлмүлк.....	123
Өмірінің соңғы жылдары.....	127
Қажылық арманы.....	136
Соңғы өтініш.....	140
Дүниеден озуы.....	146
Қорытынды.....	149
Қосымша	
Науаи салған медреселер мен ғимараттар.....	152
Науаидың қамқорлығымен және ұсынысымен жазылған шығармалар.....	157
Ә д е б и е т т е р.....	158

ШУҲРАТ СИРОЖИДДИНОВ

ӘМІР АЛИШЕР

Монография

(844-906/1441-1501)
өмірі мен қызметі

Аудармашы
ШАХЛО НАРАЛИЕВА

Жауапты редакторы: Л.Абенова
Редакторы: Ш.Наралиева
Сүретші-мұқабашы: Б.Рахимов

“Жебе” баспасында басылымға
дайындалды және басып шығарылды.

Таралым: 500 нұсқа
ҚР, Шымкент қаласы

